

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

परिचय

संग्रहालय क्रमांक

लेखक

सन

१९९२

पुस्तकाचे नांव

परशुराम पंत भा.३

पटवर्धन

२६०

२६०

परशुराम पंत

इ.स. १८८२

म. ग्रं. सं. ठाणे

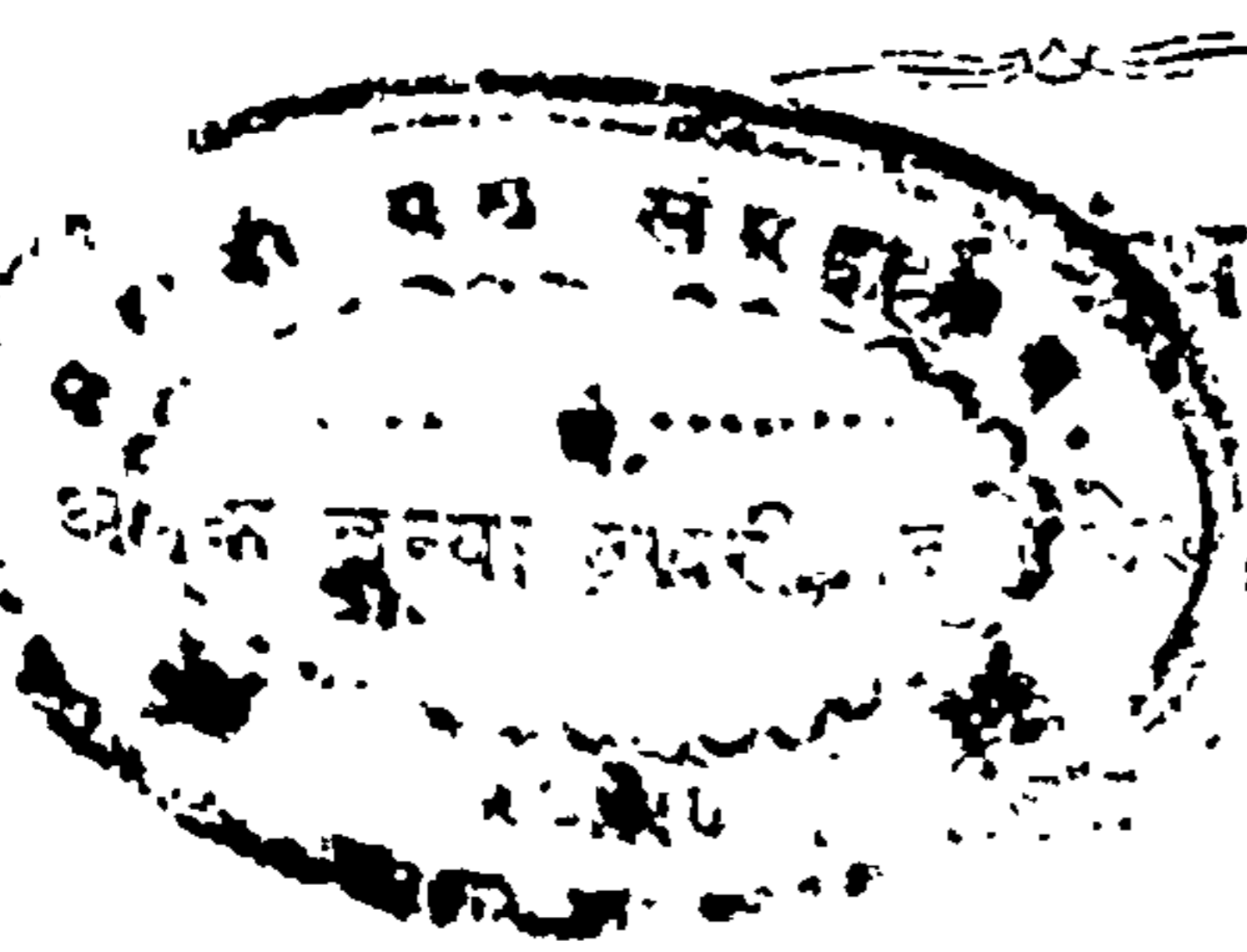
विषय —————

सं. नं. —————

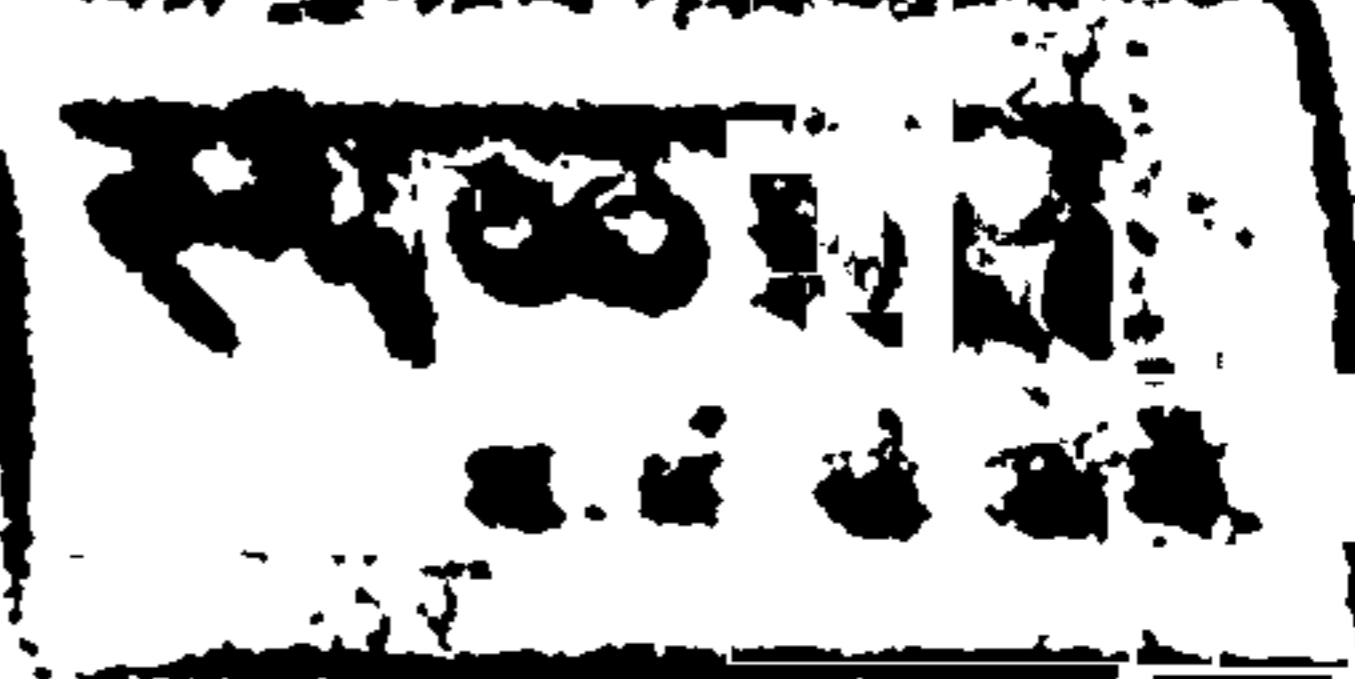
नजकमंडळीने पसंत केल्या आहे.

परशुराम त भाऊ पटवर्धन

यांचे वारित्र.

आगस्ट १८८२

मि. श्री. ...

फार अतिरिक्त भाग ...

यांना तयार कर.

(सन १८८२ च्या ...)

“ श्री शिवाजी ट ...

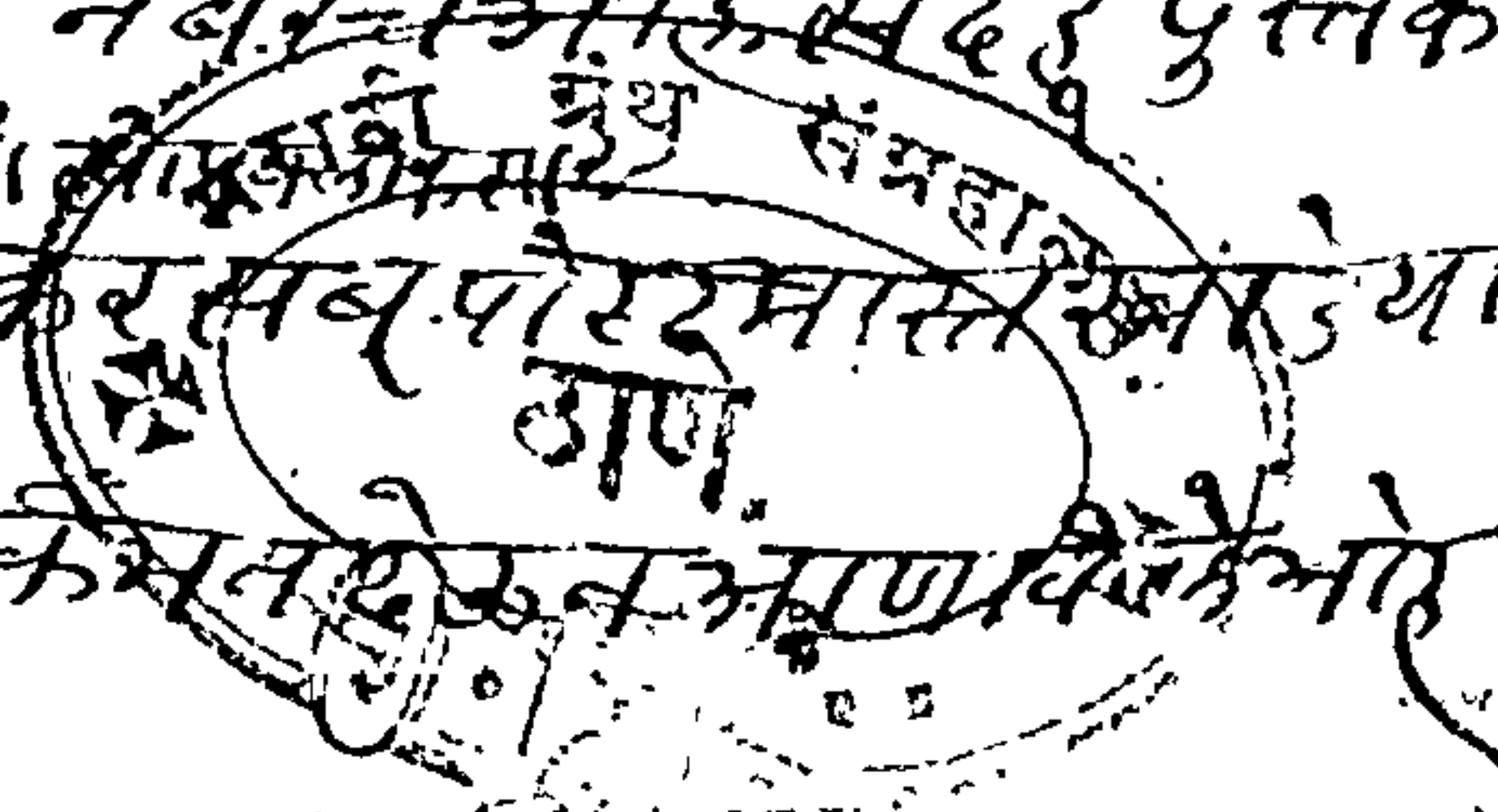
आगस्ट, १८८२.

किंमत १ रुपया.

या ग्रंथासंबंध सर्व हक्क प्रथकत्वाने आपल्याकडे ठेविले आहेत

Yuvraj Mahabharat Daktar
Dhruv
हे पुस्तक गोविंद महादेव दिक्षेन याच खासगत

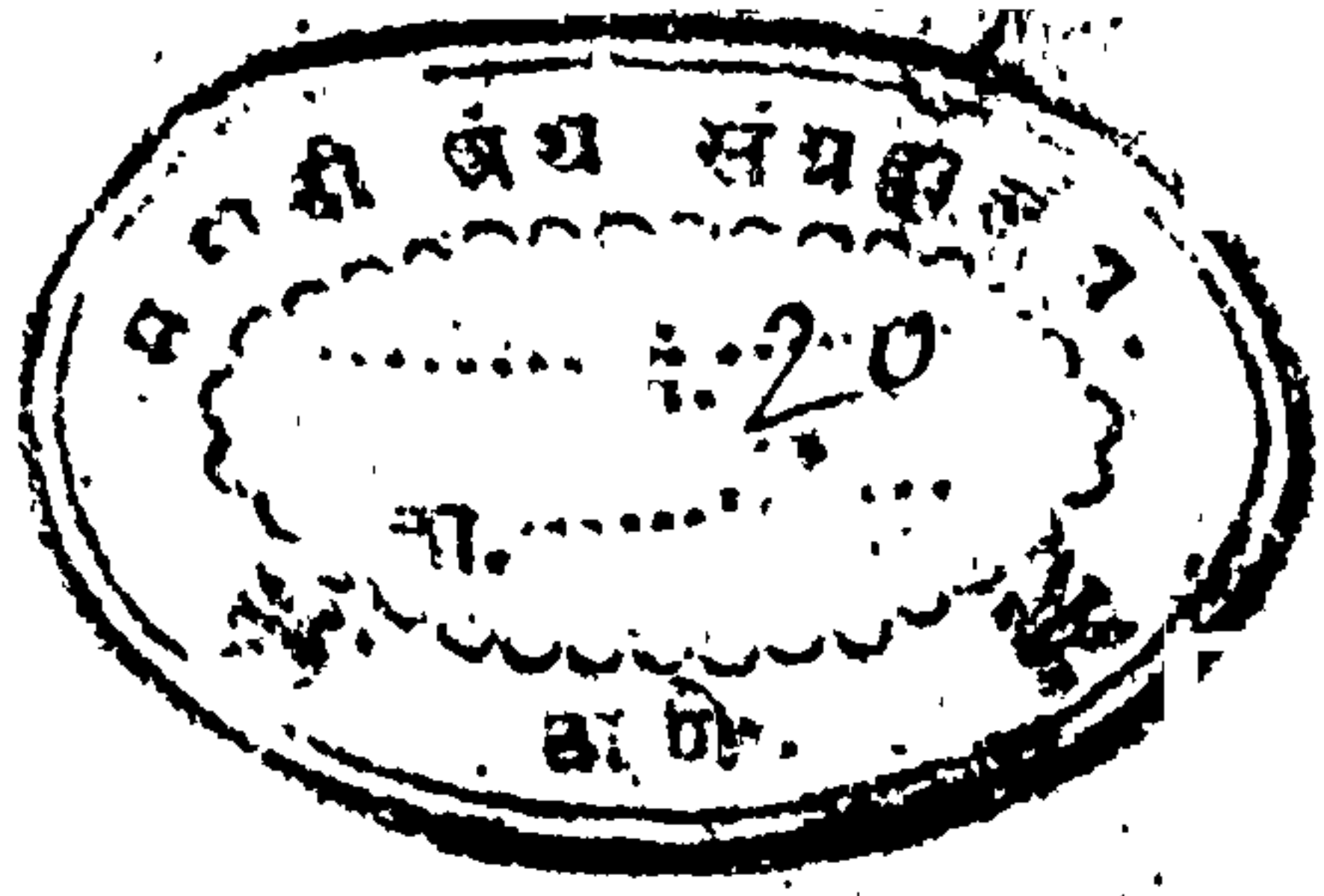
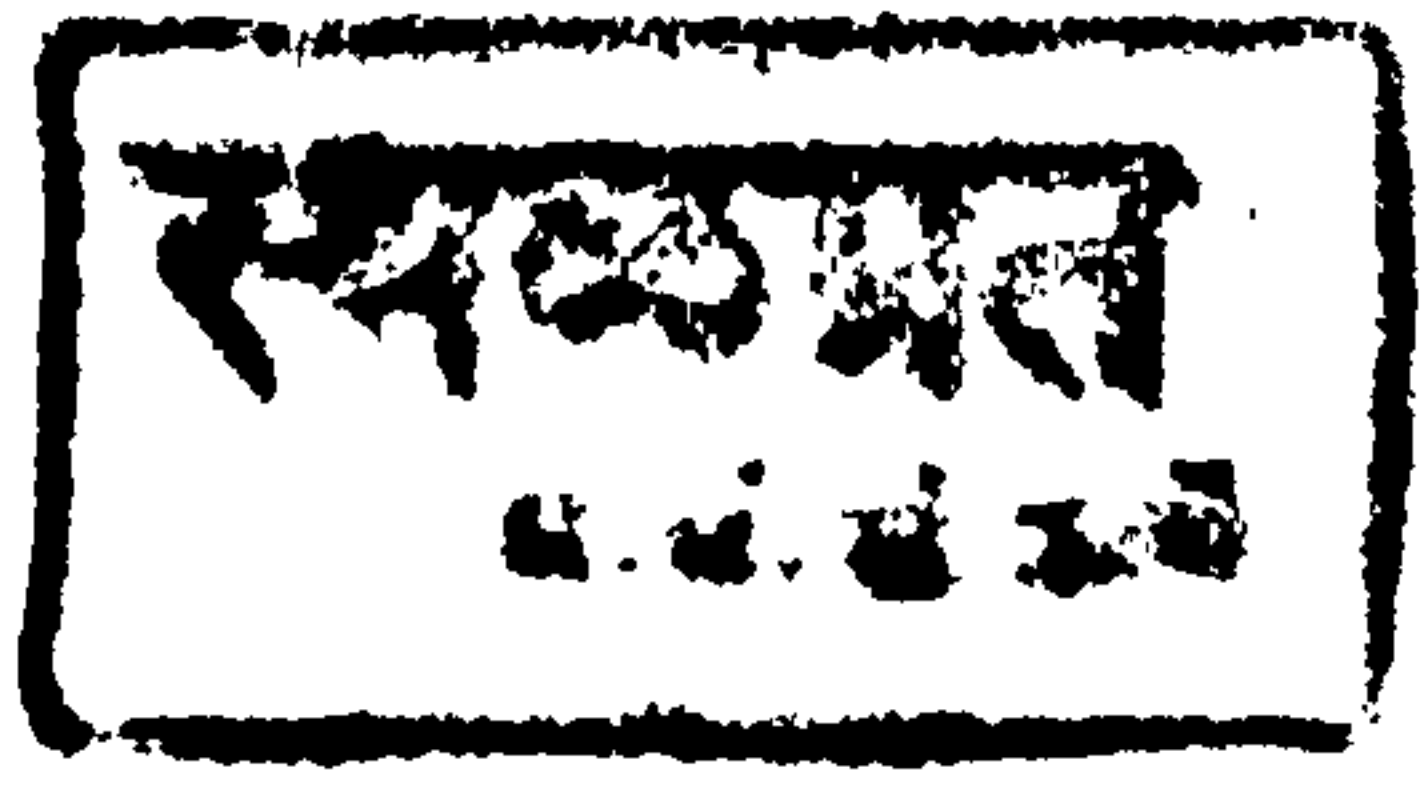
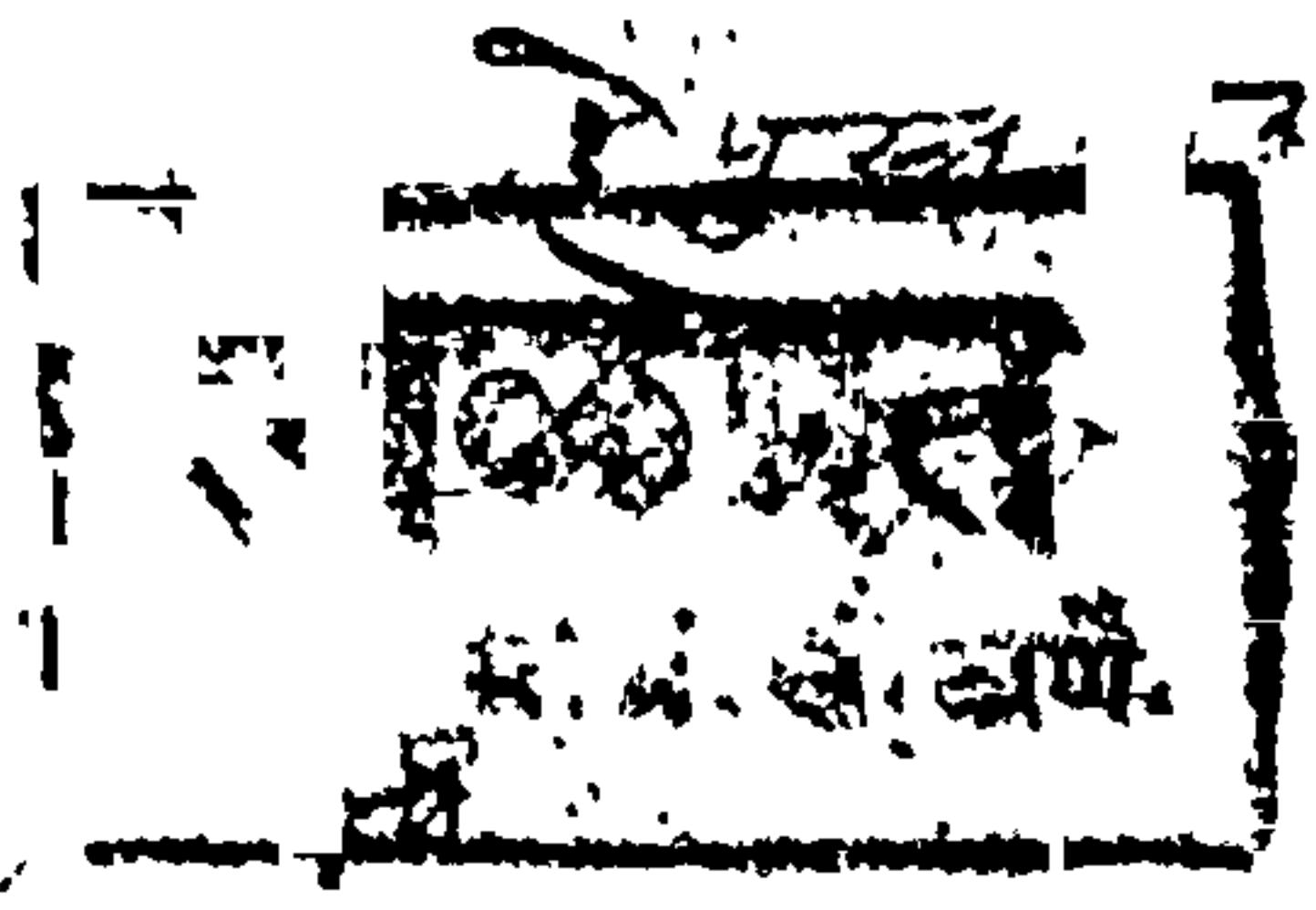
पुस्तक संग्रहालीत नंबरचे मालेसदर पुस्तक
गोपाळ मध्ये संपादन कर सब पोस्ट मास्ती करा उया
जकडून पुस्तकाची किंमत देऊन आणविले आहे

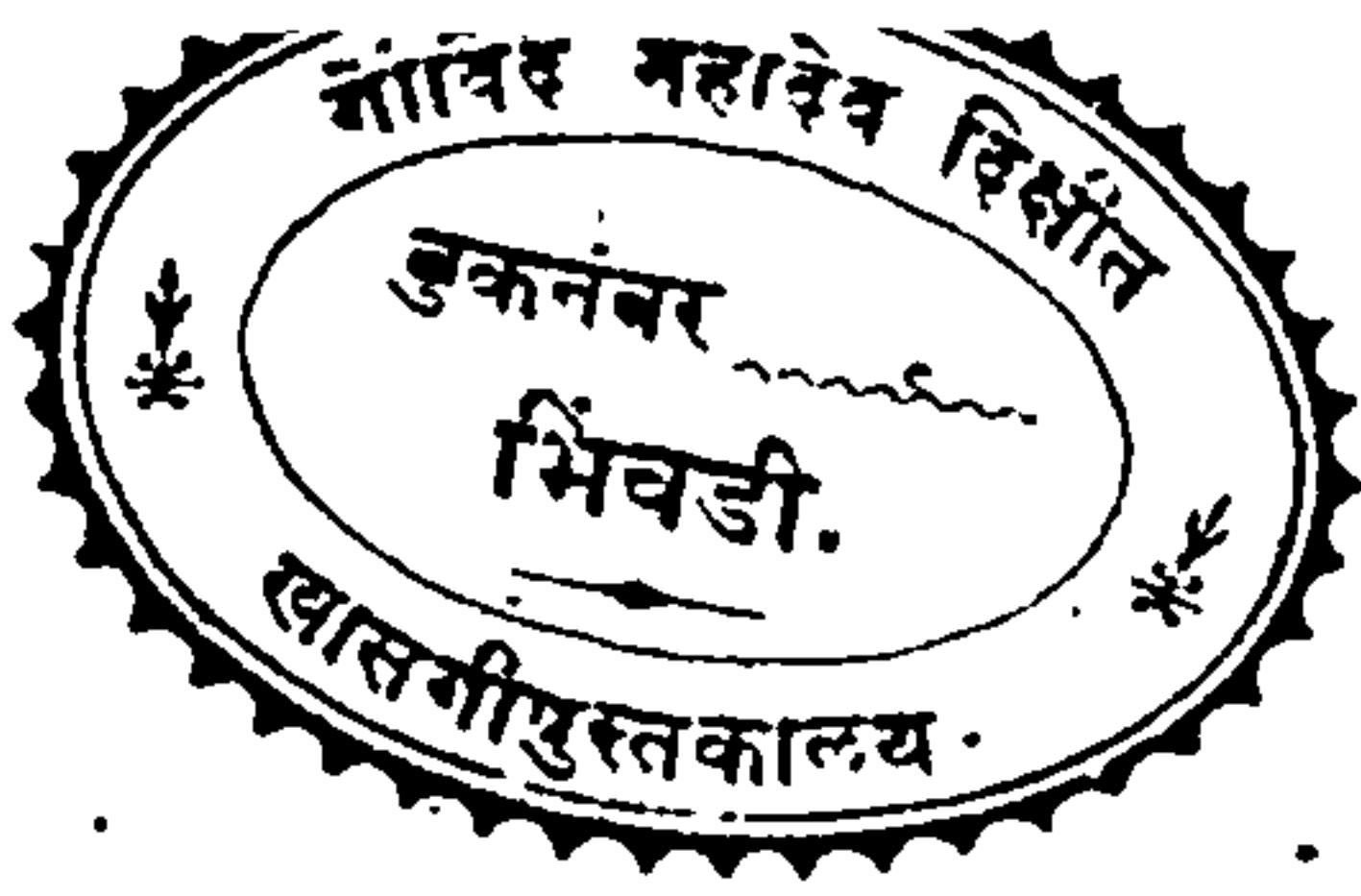

मिस्त्री भाद्रपद शुद्ध बुधवार रोजी १९०४

मिस्त्री भाद्र

परिवर्त
२०

[हा ग्रंथ मराठी ग्रंथोत्तिजकमंडळीने पसंत केला आहे.]

परशुरामपंत भाऊ पटवर्धन यांचे चरित्र.

हा ग्रंथ

अनेक जुन्या बखरी, जुने लेख, कागदपत्र व दाखले,

आणि कितीएक इंग्रजी ग्रंथ,

यांच्या आधाराने,

भिकाजी धोंडदेव निगुडकर,

फर्स्ट असिस्टंट मास्तर, इंग्लिशस्कूल, जमखंडी,

यांनी तयार केला.

(सन १८६७ च्या २५ व्या आकटाप्रमाणे हा ग्रंथ रजिस्टर केला आहे.)

पुणे येथे

“श्री शिवाजी” छापखान्यांत छापिला.

आगस्ट, १८८२.

किंमत १ रुपया.

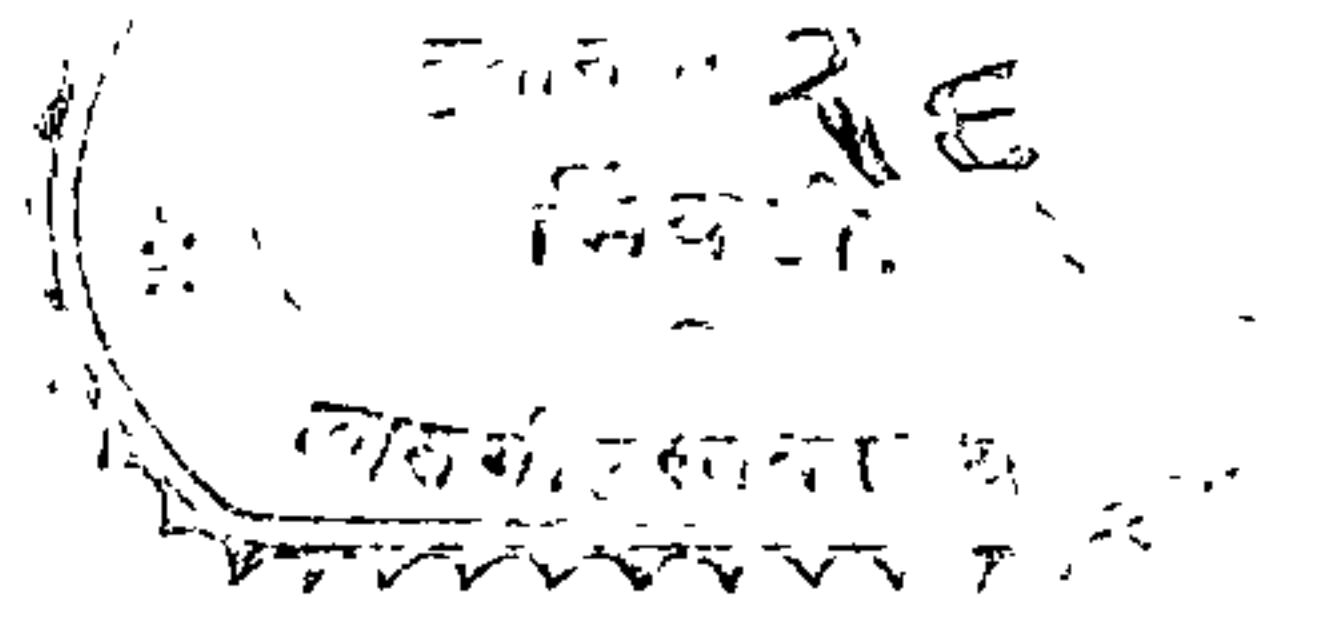
या ग्रंथासंबंधी सर्व हक्क ग्रंथकर्त्याने आपल्याकडे ठेविले आहेत.

२२५.

२०

प्रस्तावना.

अनुकरण करण्याविषयी सामान्यतः मनुष्यमात्राची फार प्रवृत्ति असते. एखाद्यानें अमुक एक चांगलें कृत्य केले आणि त्यामुळे त्याचें हित झालें, असें पाहिलें म्हणजे आपणही त्या प्रमाणेंच करावें असें मनुष्यास साहजिक वाटते. तसेंच एखाद्याच्या दुर्वर्तनामुळे त्याची अमुक प्रकारें हानि झाली असें, समजलें असतां, त्या वर्तनापासून दूर राहण्याविषयी " पुढच्यास ठेंच मागचा शहाणा " या न्यायानें मनुष्य सावध राहते. यास्तव, ज्यांत व्यक्तिविशेषाच्या सर्व कृत्यांचें, आचरणाचें आणि त्यांच्या परिणामांचें वर्णन असते, ते चरित्रग्रंथ अत्यंत हितावह व बोधप्रद होत. त्यांत ही स्वदेशांत निर्माण होऊन केवळ स्वपराक्रमानें जे उदयास आले, ज्यांनीं स्वदेशसेवेंत आपला देह शिजविला, अशा पुढ्यांचीं चरित्रे मनुष्यांच्या हृदयांत फारच बिंबतात. गोविंद महादेव ऊर्फ कव्यमयराव वृत्ति

स्वदेशांतील इतिहासप्रसिद्ध पुरुषां पैकीं एखाद्याचें तरी चरित्र लिहावें, असा माझा पुष्कळ दिवस विचार होता. इतक्यांत गुदस्तसालीं " परशुरामपंतभाऊ पटवर्धन " यांच्या चरित्रा बदल मराठी ग्रंथोत्तेजकमंडळी कडून जाहिरात लागली. तेव्हां आपल्या फार दिवसांचा हेतु सिद्धीस नेण्याला ही सर्वोत्तम संधि आहे, असें मनांत आणून भाऊंच्या चरित्राची साधनें मिळविण्याचा प्रयत्न चालविला. मित्रांच्या साहाय्यानें कागदपत्र मिळविले. वृद्ध व बहुश्रुत गृहस्थांच्या भेटी घेऊन त्यांनीं सांगितलेल्या हकी कर्तोची व माहितीची टिपणें करून घेतलीं. आणि सर्वांची जुळवा करून हें चरित्र तयार केले. असो, माझा हा यथाशक्ति केलेला अल्पयत्न मंडळीस पसंत पडला व त्याला तिनें पूर्ण बक्षीस दिलें हें कळविण्यास फार संतोष वाटतो.

केवळ इंग्रजी ग्रंथांच्या आधारानें चरित्र न लिहितां, स्वतंत्र कागदपत्र व लेख मिळवून त्यांच्या आधारानें ग्रंथरचना करावी, अशी मंडळीची विशेष सूचना होती. त्याप्रमाणें कागदपत्र मिळविण्याविषयी मी आप-

ल्याकडून होईल तितका प्रयत्न केला आहे. जेथे जेथे भाऊंच्या संबंधाचे जुने कागदपत्र व लेख मिळण्याचा संभव होता, तेथे तेथे ते मिळण्यासाठी स्वतःकिंवा मित्रांच्या साहाय्याने खटपट केली. या कामांत पुष्कळ श्रम पडले, अनेक अडचणी आल्या आणि बराच काल व पैसा घालावा लागला. तथापि, समाधान एवढेच मानावयाचे की, हे प्राचीन लेख मिळविण्याविषयीचे श्रम पुष्कळ अंशी सफल झाले. अनेक लेख उपलब्ध झाले; पुष्कळ नव्या गोष्टी समजल्या; व कित्येक महत्त्वाच्या विषयांची माहिती लागली. जे लेख व कागदपत्र मिळाले त्यांची यादी खाली जोडली आहे. या कागदपत्रांच्या साहाय्याने तयार केलेला ग्रंथ कितपत चांगला उतरला आहे, त्याचा निर्णय मार्भिक वाचकांनी करावा.

चरित्रनायक परशुरामपंत भाऊ हे पराक्रमी पुरुष सुमारे ८०।८९ वर्षांपूर्वी या महाराष्ट्रदेशांत होऊन गेले. पेशव्यांच्या पदरी एका लहानशा पथकाचे अधिकारी असतां ते स्वपराक्रमाने सर्व सेनानायकांत आद्यस्थान पावले आणि मराठ्यांच्या संपूर्ण सैन्यावर त्यांनी आधिपत्य चालविले. त्यांचे चरित्र फार मनोरम आहे. शिवाय, ज्या काळी भाऊ उदयास आले, तो काल मराठ्यांच्या इतिहासांत अत्यंत महत्त्वाचा आहे. अनेक लढाया, धामधुमी व राजक्रांति त्या काळी घडल्या आहेत, आणि त्यांमध्ये कित्येकांत प्रधानत्वे करून व कित्येकांत गौणत्वे करून, भाऊंचा संबंध आहेच. त्यांचाही मनोरंजक वृत्तांत चरित्रांत आला आहे.

श्री० रा० रा० बाबासाहेब यादवाडकर व रा० रा० कोन्हेर कृष्ण ऊर्फ आबासा० जोशी यांनी अनेक विषयांची माहिती सांगून आणि कागदपत्र देऊन ग्रंथाची पूर्णता केली. या उभयतांच्या परिश्रमाने ग्रंथाची उपयुक्तता फार वाढली. हे त्यांचे मोठे उपकार आहेत. तसेच श्री० रा० रा० बापूसा० आंबेकर, रावसा० आण्णासा० धायगुडे, रा० रा० केशव बळवंत काळे व रा० रा० जनार्दन हरि करंदीकर यांनी आपल्या संग्रहांतिल कित्येक महत्त्वाचे लेख दिले आणि रा० रा० व्यंकटेश राजाराम ऊर्फ आपाराव वैद्य व रा० रा० बळवंत रावजी आपटे, यांनी अशाच प्रकारचे लेख व माहिती तासगांवाहून पाठविली. त्यांचा मी फार आभारी आहे.

चरित्रांतील खर्च्याच्या स्वारीचा वृत्तांत श्री० रा० चिंतामणराव आपासा० सांगलीकर यांच्या लेखावरून बहुतेक घेतला आहे. आपासा० या स्वारीस गेले होते ; तेव्हां हा लेख फार तथ्य मानिला पाहिजे. हा महत्वाचा लेख राव व० माधवराव गोविंद रानडे यांनी मला दिला, त्यांचे कृतज्ञता पूर्वक आभार मानतो.

चरित्रांतील अनेक विषयांचे विवेचन करितांना प्रोफेसर बाळाजी प्रभाकर मोडक यांचा “ कर्नाटक प्रांतांतील संस्थानांचा इतिहास ” फार उपयोगी पडला. त्यांचे ही उपकार स्मरणे योग्य आहे.

मला मिळाले आहेत त्यांशिवाय भाऊंच्या संबंधाचे अनेक कागदपत्र व लेख निरनिराळ्या ठिकाणी असण्याचा संभव आहे. तसे कोणापार्शी असल्यास त्याने ते मजकडे पाठविल्यास फार मेहरबानी होईल.

सुज्ञ वाचकांनी ग्रंथांतील अल्पस्वरूप दोषांकडे दृष्टि न देतां त्यांत गुणलेश दिसेल तो ग्रहण करावा अशी माझी विनंती आहे.

पुणे,
आगस्ट सन् १८८२ इ० } भिकाजी धोंडदेव निगुडकर.

ज्या ग्रंथांच्या व कागदपत्रांच्या आधाराने हा ग्रंथ रचिला, त्यांची याद :—

छापलेले ग्रंथ.

- १ क्यापटन ग्रॉट डफ यांचा “ मराठ्यांचा इतिहास. ”
(इंग्रजी)
- १ प्रो० बा० प्र० मोडक यांचा “ कर्नाटक प्रांतांतील संस्थानांचा इतिहास ”

कागदपत्र वगैरे.

- १ हरिवंशाचीबखर अथवा हरभट्टजी पटवर्धन यांच्या घराण्यातील पुढ्यांच्या पराक्रमाच्या कथा. पूर्वार्ध-
- ३ इंचलकरंजीकरांच्या घराण्याची मूळपीठिका.
- १ सांगलीकरांच्या घराण्याची हकीकत. श्री० चिंतामणराव भापासाहेब सांगलीकर यांनी स्वतः लिहिलेली पूर्वार्ध.
- ३ जमखंडीकरांचा वृत्तांत. जमखंडी संस्थानांतून सरकारांत पाठविलेला.
- १ कुरुंदवाडकरांचावृत्तांत. कुरुंदवाडकरांनी सरकारांत पाठविलेला.
- १ श्रीरंगपट्टणच्या स्वारीची हकीकत. येसाजी रघुनाथ फाटक त्या स्वारीस गेले होते, त्यांनी लिहिलेली.
- १ आळत्याच्या लढाईची हकीकत.
- ३ पट्टणकुडीच्या लढाईची हकीकत. नारो हरी करंदीकर त्या लढाईत होते त्यांनी लिहिलेली.
- १ इंग्रजसरकार व भाऊ यांची दोस्ती झाली, ती हकीकत.
- १ पेशव्यांचीबखर वर्षानुक्रमाने जमाखर्चाच्या पद्धतीने लिहिलेली.
- १ भाऊंची पत्रे निरनिराळ्या प्रसंगी लिहिलेली २५.
- १ गोविंद हरी पटवर्धन यांची भाऊंस आलेली पत्रे २.
- १ नाना फडणविसाची पत्रे ५.
- १ सखाराम बापूची पत्रे ३.
- १ पेशवे सरकारची पत्रे ४
- १ भाऊ प्रतिबंधांत पडले, त्यावेळच्या हकीकतीचे पत्र.
- १ दौलतराव शिंदे यांचे भाऊंच्या मुक्ततेविषयी पत्र.
- २ भाऊंच्या कुटुंबातील मनुष्यांची हकीकत.
- १ भाऊंच्या धर्मकृत्यांची याद.
- १ भाऊंच्या मरणाच्या संबंधाने श्री० बाळासाहेब मिरजकरांचे पत्र.

* * याशिवाय अनेक पत्रे, सनदा, तैनातजाबते, तहनामे, यादी, वंशवृक्ष वगैरेचा उपयोग ग्रंथ लिहितांना केला आहे. हे आधार टिपा देऊन दाखविणे अवश्य वाटले नाही.

अनुक्रमणिका.

भाग.	विषय.	पृष्ठ.
१.	कुलवृत्तांत.....	१
२.	बालपण व विद्याभ्यास.	१२
३.	प्रथमपराक्रम.	१७
४.	किरकोळ स्वाण्या.	२१
५.	राघोबादादाचा पाठलाग.	३२
६.	कोल्हापूरकर, हैदर अल्ली व इंग्लिशलोक यांजबरोबर संग्राम.....	} ३९
७.	नरगुंदचें प्रकरण. बदामीची स्वारी.	
८.	श्रीरंगपट्टणावर स्वारी. इंग्लिशांचें साह्य.	५४
९.	आळत्याची लढाई.....	६९
१०.	खर्च्याची स्वारी.	७५
११.	राजकारस्थाने.....	९६
१२.	नानाफडणविसांचीं कारस्थाने.	१०३
१३.	बंधविमोचन. सातारचें बंड... ..	१११
१४.	कोल्हापूरचें प्रकरण. भाऊंचा मृत्यु.	११५
१५.	गृहस्थिति व धर्मकृत्ये.	१२८
१६.	उपसंहार.	१३४

शुद्धिपत्र.

पृष्ठ.	श्लोक.	अशुद्ध.	शुद्ध.
३	१५	दारिद्र्यावस्था	दारिद्र्यावस्था
"	२ टी०	कुलोपाध्याय	कुलोपाध्याय
१६	१० टी०	खजिनदरा	खजिनदार
२४	१	यांमध्य	यांमध्ये
२५	२	चालते	चालत
२९	६०	धडकं	धडकूं
३१	२७	बंधु	बंधु
३८	३	साताहून	सातायाहून
४३	२८	घांट	घाट
५७	३९	केली	केली'
६५	२६	निमित्ताने	निमित्ताने
७३	१	कोल्हापूरकरांच्या	कोल्हापूरच्या
७४	११	वृत्तांतार्चे	वृत्तांतार्चे
"	३ टी०	आपासाहेब	आण्णासाहेब
८३	६	खुण	खूण
८६	२१	आपापल्या	आपापल्या
९०	२४	पूर्णपर्णे	पूर्णपर्णे
९३	१	रांगोळी	रांगोळी
११०	२६, २७	काराग्रहवास	काराग्रहवास
११२	१५, १६	मुक्ततेच	मुक्ततेचें
१२१	१	तोफाचे	तोफांचे
१२७	१८	देऊन	येऊन
१२९	२४	होत	होते

परशुरामपंत भाऊ पटवर्धन

यांचे चरित्र.

भाग १.

कुलवृत्तांत.

या भरतखंडाची संपन्नता, सृष्टिसौंदर्य इत्यादि गोष्टीविषयी ज्या-
प्रमाणे प्राचीन काळापासून प्रख्याति आहे, त्याचप्रमाणे येथील लो-
कांची बुद्धिमत्ता, ज्ञान, धैर्य व शौर्य इत्यादि अनेक गुणाविषयी ही प्रख्याति
आहे. आरिस्टाटला सारखे तत्ववेत्ते ; ग्यालीलियो सारखे ज्योतिषि ;
म्यूटना सारखे गणिती ; बोनापार्टी सारखे महावीर ; म्याकियावेली
सारखे राज्यकारस्थानी, असे अनेक पुरुष या आर्यभूमीत निर्माण झाले.
त्यांनी आपल्या कर्तींनी, गुणांनी, आणि पराक्रमांनी या देशास उत्क-
र्षास आणिले, आणि आपली कीर्ति अजरामर केली. परकीयांच्या
सत्तेत हा देश बहुत काल राहिल्यामुळे वरील कांहीं गुणांचा उत्कर्ष
प्रस्तुत पूर्वीप्रमाणे अनुभवास येत नाही हे खरे ; परंतु ते नष्ट झाले
नाहींत. ते प्रदर्शित करण्याचा समय यावा, आणि अवकाश मिळावा,
ह्मणजे निःसंशय ते पुनरुज्जित होतील. या गोष्टीची सत्यता अनेक-
वेळां अनुभवास आली आहे. या महाराष्ट्रदेशास मध्यंतरी सुमारे
दीडशे वर्षे स्वराज्याचा लाभ दैवयोगाने प्राप्त झाला, त्यावेळां येथे अनेक
शहाणे, राज्यकारस्थानी, बुद्धिवान्, धैर्यशील आणि पराक्रमी पुरुष
उदयास आले. त्यांनी अल्प कालांत सर्वांवर आपली छाप वसवून
मोठे राज्य संपादिले, आणि मराठ्यांची कीर्ति देशांतरी आणि द्वीपांतरी
प्रसिद्ध केली. मराठ्यांच्या पूर्ण वैभवाच्या काली त्यांमध्ये जे पराक्रमी
आणि शूर पुरुष गाजत होते, त्यांत परशुरामभाऊ हा मुख्य मानिला
आहे. त्यांचे चरित्र सादर करावे असे आम्ही योजिले आहे.

परशुरामभाऊ पुणे येथे शके १६६२. श्रावण शुद्ध ८ इंदुवारी जन्मले. (इ० स० १७४०.) त्यांचे आजे हरभट्टजी पटवर्धन हे कोंकणांत रत्नागिरीजवळ कोतवडे ह्यणून लहानसे गांव आहे, तेथचे मूळचे राहणारे. कोतवडे येथे वडिलोपार्जित कांहीं जमीनजुमला होता. तेच कायते हरभट्ट व त्यांचे बंधु विठ्ठलभट्ट व केशवभट्ट या त्रिवर्गाच्या कुटुंबाच्या उपजीविकेस साधन होते. त्रिवर्गबंधु, आणि त्यांतही विशेषकरून हरभट्टजी हे वेदविद्येत मोठे पारंगत होते. तथापि, कोंकणासारख्या निर्धन देशांत, आणि त्यांतही रत्नागिरीसारख्या प्रसिद्ध कंगाल प्रांतांत वैदिकास प्राप्ती ती काय होणार ? कुटुंब दिवसे-दिवस वाढत चालले. कुटुंबाच्या उदरपोषणापुरती देखील प्राप्ती होतां होतां मारामार पडे. मग कार्यप्रस्थाच्या स्वर्चाचा निभाव कसा लागावा ? निर्वाहाचे अन्य साधन तर कांहीं नाही. हरभट्टजींनीं कसे तरी करून दोन मुलांस ब्राह्मण केले ; आणखी दोन मुलगे मोठे होऊन उपनयनास आले. हे कार्य कसे पार पडते, याची भट्टजींना रात्रंदिवस चिंता लागली. पुष्कळ स्थळीं त्यांनीं प्रयत्न केले. परंतु सर्व व्यर्थ. द्रव्योत्पत्ति होईना. जिकडे जावे तिकडे नन्नाचा पाडा. निरुपाय झाला, तेव्हां भट्टजींनीं आपले कुलोपाध्याय वक्षे उपनांवाचे कोणी गृहस्थ होते, त्यांजजवळ याचना केली, आणि आपण आमचे पुरातन कुलोपाध्याय आहां, तेव्हां चिरंजिवांच्या व्रतबंधाची योजना करून त्यांस ब्राह्मण करणे आपणाकडे आहे, अशी मोठ्या आर्जवाने त्यांची विनंती केली. पण पडत्या काळांत साह्य कोण करणार ? वृत्तीच्या आशेने वक्षे यांनीं साह्य करावयास उद्युक्त व्हावयाचे, परंतु निष्कांचन यजमानापासून वृत्तीची आशा तरी त्यांस काय असावयाची ? अशा ठिकाणची वृत्ति असली काय, आणि नसली काय सारखेच. वक्षे यांनीं कानावर हात ठेविले ; आणि साफ सांगितले “ भट्टजीवावा, आपले कार्य आमच्या हातून व्हावयाचे नाही. येऊन जाऊन वृत्तीच्या संबंदाने आपली जिकीर, तर आपण आपल्या घरची वृत्ति पाहिजे त्यास द्यावी. आमची अगदी ना नाही. तिने कोणी लक्षाधीश होत असेल तर सुखेनैव होषो. ”

पुढे मुलांच्या उपनयनाचा योग चमत्कारिक रीतीने घडून आला.

तो प्रकार असा:—हरभट्टर्जांची आका ह्यणून वडील बहीण होती, ती दरगडास दिली होती. आपला पाठचा बंधु मुलांच्या कार्याच्या वंचनेत आहे, त्याच्या करितां कांहीं तरी खटपट केली पाहिजे, असे आकाने मनांत आणिले. तिच्याच घरांत दांडेकर उपनांवाचे बाळभट्ट ह्यणून कोणी खानसंध्यानिष्ठ, शुचिर्भूत, वेदवेदांगपारंग गृहस्थ राहत होते. त्यांस तिने आपल्या बंधूची सर्व दैन्यावस्था कळविली. तिचा वृत्तांत ऐकून दांडेकर यांस दया आली. त्यांनी अनाथाच्या कार्यास हात लावण्याचे मनांत आणिले. याचना करून कांहीं द्रव्य मिळविले, आणि आकासमागमें कोतवडे येथे जाऊन हरभट्टर्जांच्या मुलांचे तबंध करविले. मौजीबंधनाच्या समयी हरभट्टर्जांनी दांडेकर * यांस आपले कुलोपाध्याय केले.

याप्रमाणे मुलांचे व्रतबंध कसे तरी एकदां शेवटास गेले. आणि हरभट्टर्जांची एक मोठी चिंता दूर झाली. तथापि, वाढत चाललेल्या पंचाची काळजी त्यांच्यामार्गे होतीच. ती त्यांना चैन पडूं देईना. अरिद्र्यावस्था ही संसारांत विटंबनेस कशी कारण होते, तिच्या योगाने ज्येष्ठ पुरुषही कसे कलाहीन होतात, ही गोष्ट त्यांच्या नुकतीच अनुभवांस आली होती. ती त्यांच्या मनांत घोळू लागली. कोठे तरी जाऊन ईश्वरोपासना करावी, आणि कांहीं तरी सिद्धि प्राप्त करून घ्यावी अशी त्यांस बुद्धि उत्पन्न झाली. तोच संकल्प दृढ करून भट्टर्जां घरांतून बाहेर निघाले, आणि कोतवड्याजवळ देान तीन कोठारांवर पुढे येथे श्रीगणपतीचे स्थान आहे, तेथे गेले. या स्थळांवर भक्ष्य पदार्थ बर्ज्य करून, केवल दुर्वारस प्राशन करून भट्टर्जांनी दशवर्षपर्यंत अत्युग्र तपश्चर्या केली. द्वादश वर्षांच्या समाप्तीस त्यांना पाराध्यदेवतेचा दृष्टांत झाला की, “ त्यां आतां देशांतर करावेस. शायर गेल्या नंतर जो पुरुष प्रथम भेटेल, त्याला आपला यजमान कर. तो तुझी सर्व विपत्ति दूर करील, आणि तद्वारे तुझा वंश उदारास येईल. ”

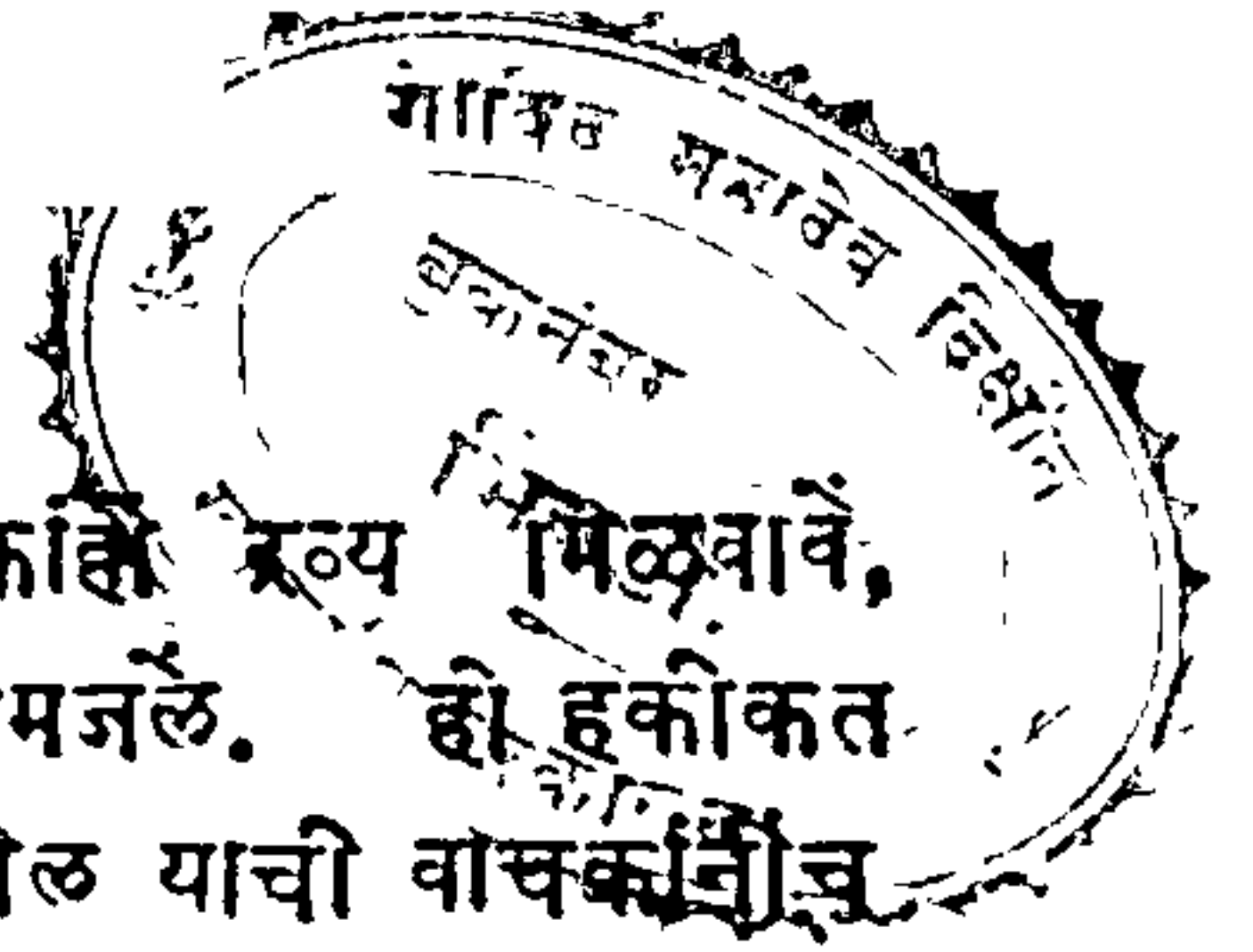
* हे बाळभट्टर्जां दांडेकर प्रस्तुत पटवर्धन संस्थानिकांचे वाटवे उपनांवाचे जे कुलोपाध्याय आहेत त्यांचे मूळ पुरुष.

या शुभसूचक दृष्टांताची मनांत गांठ घालून भट्टर्जांनी आपल्या तपश्चर्येची यथाशक्ति सांगता केली, आणि. श्रीगजाननाची आज्ञा घेऊन ते स्वग्रामी गेले. आपली पत्नि लक्ष्मीबाई * हिला व कुटुंबातील मंडळीला त्यांनी आपणास झालेला श्रीचा दृष्टांत सांगितला, आणि ते देशावर जाण्याच्या तयारीस लागले.

प्रयाणाचा एक सुमुहूर्त पाहून भट्टर्जांनी प्रस्थान ठेविले, आणि घरांतून बाहेर पडले. घराचा उंबरठा सोडून निघणे मोठे कठीण जाते. स्वकीय, परिचित आणि लोभ करणाऱ्या मनुष्यांचा वियोग होण्याचा समय येतो तेव्हां अंतःकरण फार सद्गदित होते ; दुःखाचे उमाळे येऊं लागतात, आणि प्रसंगवशात् अश्रुधारांचेही लोट चालू लागतात. याचा अनुभव सर्वास आहेच. कुटुंबातील मनुष्ये आणि लहान लहान मुले यांस सोडून जाणे भट्टर्जांच्या फार जिवावर आले. तथापि, पुढील चांगल्या काळाच्या आशेवर दृष्टि देऊन त्यांनी आपले सर्व दुःख क्षणभर एकीकडे ठेविले, आणि खांद्यावर पडशी टाकून मार्गक्रमण आरंभिले.

आशा ही मोठी चमत्कारिक चीज आहे. तिच्या जोरावर सर्व सृष्टिक्रम चालला आहे. पहा, महत्संकटांत मनुष्य पडला असतो तेव्हां त्याला धीर देऊन तो प्रसंग सहन करण्यास समर्थ करणारे आशे सारखे दुसरे कोणते साधन आहे ? देशावर गेल्यावर आपणास कोणी तरी संपन्न यजमान लाभेल, आणि मग आपली सर्व दैन्यावस्था दूर होईल, अशी भट्टर्जांस मोठी आशा लागली. आणि तिने त्यांचे पाऊल लवकर उचलू लागले. धिप्पाड आणि उंच अशा त्या सद्वा-द्रिपर्वताच्या अहंद व अवघड मार्गांतून सत्वर मार्ग कंठून भट्टर्जा घांटमाथ्यावर येऊन ठेपले ; आणि ज्या यजमानाविषयी त्यांना श्रीचा दृष्टांत झाला होता, त्याचा मोठ्या उत्कंठेने शोध करू लागले, तो जवळ एका वृक्षाच्या छायेखाली एक विधवा स्त्री, जवळ ९।१० वर्षांचा मुलगा घेऊन बसलेली त्यांनी पाहिली. भट्टर्जांनी, जवळ जाऊन विचार पूस केली तो ती स्नापण गांवाकडील कोणी अनाथ

* ही लक्ष्मीबाई पुढे येथील शेंडे यांच्या घराण्यातील कन्या होय.

स्त्री असून, आपल्या मुलाच्या उपनयनार्थ काही खूप मिळवावे, ह्मणून याचना करण्याकरितां जात आहे असें समजले. ही हकीकत ऐकून भट्टजींच्या मनाची काय स्थिति झाली असेल याची वाचकांनीच कल्पना करावी. त्यांची भावी आशा सर्व नष्ट झाली. सर्व मनोरथ एकदम लयास गेले. द्वादश वर्षे तपश्चर्या केल्याचे हे शेवटीं फल प्राप्त झाले, यामुळे त्यांचे मन अगदी खट्टू झाले. दारिद्र्यावस्था आपल्या जन्मास खिळली आहे, तीतून मुक्त होण्याची आशा करणे व्यर्थ आहे, असा त्यांच्या मनाचा पक्का निर्धार झाला.

आतां पुढे काय करावे हे भट्टजींस सुचेना. बाईस व मुलास यजमान मानून त्यांच्या समागमे याचना करित हिंडावे, किंवा हा सर्व नाद सोडून आल्या पायाने घरची वाट धरावी, हा त्यांस विचार येऊन पडला. त्यांचे मन द्विधा होऊं लागले. तथापि, शेवटीं काय होईल ते होवो ; श्रीगजाननावर विश्वास ठेवावा, आणि त्याच्या आज्ञेनुरूप आचरावे, असा त्यांनीं निश्चय केला ; बाईस व मुलास आपण आमचे यजमान असें त्यांनीं सांगितले, आणि त्यांस समागमे घेऊन भट्टजी त्या मुलाच्या उपनयनाकरितां याचना करण्याच्या उद्देशाने निघाले. (या बाईचे नांव गंगाबाई व मुलाचे नांव नारायण असें होतें.)

फिरत फिरत हरभट्टजी इचलकरंजीस आले. तेथे त्यावेळीं घोरपडे या उपनांवाचे कोणी मराठे सरदार होते त्यांकडून कांहीं आश्रय मिळावा या आशेनें भट्टजींनीं आपला येण्याचा हेतु त्यांच्या कानावर घातला. आणि भेटीस येण्याविषयी सूचना येतांच मुलास घेऊन सरदारांच्या भेटीस गेले. भट्टजींची वेदवेदांगपारंगता, कर्मनिष्ठा आणि शुचिर्भूतपणा पाहून सरदार त्यांच्याठायीं लीन झाले ; आणि त्या मुलाचा व्रतबंध करण्यास्तव भट्टजींची याचना होती, ते कार्य आपणच करावे असें त्यांनीं मनांत योजिले ; व भट्टजींस, बाईस व मुलास ठेवून घेतले.

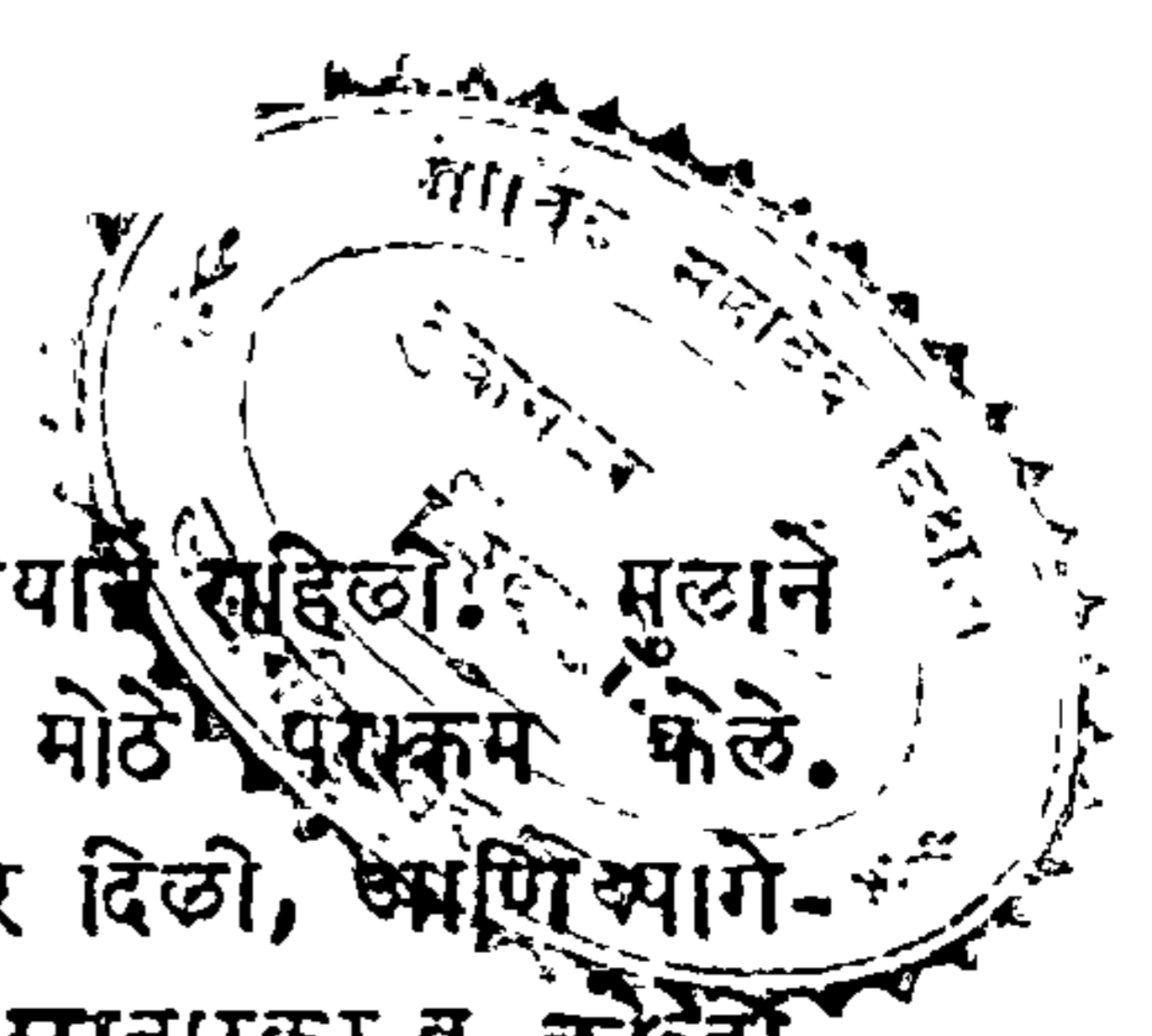
तो मुलगा नारायण मोठा बुशार होता. वाज्यांत सरदारांच्या भेटीस प्रतिदिवशीं जाण्याचा त्यानें पाठ घातला. सरदारांस मूलबाळ नव्हते. त्यांची त्याजवर मर्जी बसली. ती इतकी की, त्याच्याशिवाय त्यांना चैन पडेनासें झाले. मुलाचा व्रतबंध झाला. तरी त्यांना निरोप देण्याची सरदारांस इच्छा होईना. मुलाचा वियोग त्यांस दुःस-

ह वाटू लागला. म्हणून त्यांनी त्या सर्वांस ठेवून घेतले. सरदारांच्या पदरी मोठी पागा होती. या मुलांने पागेत जावे व स्वारांबरोबर गोडगोड भाषणे करावी. अशा रीतीने स्वारांचा लोभ संपादून त्याने घोड्यावर बसणे, पट्टा खेळणे इत्यादि विद्यांचा अभ्यास केला. कर्म धर्मसंयोगाने एकेसमयी राज्यांत बंड झाले. त्याचा बंदोबस्त करण्याकरितां सरदारांनी या मुलाची योजना केली. ते काम त्याने मोठ्या संतोषाने पतकरून त्यांत यश संपादिले. तेणे करून त्याजवर सरदारांची व त्यांच्या पदरच्या मंडळीची मर्जी प्यार झाली व सरदार त्याला आपला मुलगा असे ह्मणू लागले. एके दिवशी हा मुलगा निस्वक्रमाप्रमाणे वाड्यांत गेला तो सरदार भोजनास बसले होते, त्यांनी सहज विनोदाने झटले “ नारायणा, तूं आमचा मुलगा ह्मणवितोस, तर आमच्या ताटांत जेवायास येशील काय ? ” हे ऐकतांच मुलांने आपल्या आंगरख्याच्या अस्तन्या वर सारिल्या, आणि सरदारांबरोबर एके ताटांत भोजन करण्यास सिद्ध झाला. हा त्याचा निर्धार पाहून सरदारांचा त्याच्या निष्ठेबद्दल संशय फिटला, आणि भोजन करण्याविषयी त्यांनी त्याला अधिक आग्रह केला नाही. सरदार वयातीत झाले होते. त्यांनी पुढे लवकरच या गुणवान् व पराक्रमी मुलास आपल्या पागेचा संपूर्ण अधिकार देवविला. मुलाच्या उपनयनाच्या वेळीं हरभट्टींनी त्याचे पुरोहितत्व स्वीकारिले होते. मुलाच्या अभ्युदयाने हरभट्टी हे इचलकरंजीकर घोरपडे यांचे पुरोहित बनले.

याप्रमाणे हरभट्टींनी घोरपडे यांचे पुरोहितत्व संपादिले असे जमखंडी येथील राजोपाध्याय वाटवे (दांडेकर) यांच्या घराण्यांतील एका बहुश्रुत वृद्ध गृहस्थाच्या माहितीवरून समजते. इचलकरंजी येथे घोरपडे यांच्या मूळपीठिकेविषयी व हरभट्टी पटवर्धन आणि घोरपडे यांचा पुरोहित यजमान हा संबंध कसा जडला याविषयी कांहीं निराळी माहिती मिळते तिचा सारांश असाः—इचलकरंजीकरांचे मूळ पुरुष नारो महादेव स्नापणकर हे स्नापण, प्रांत कुडाल, येथील कुळकरणी होते. ते लहान असतांच त्यांचे वडील वारले. कांहीं दिवस त्यांची आई गंगाबाई तेथे राहिली. नंतर कालदशा प्राप्त होऊन गरीबीस आली. कालक्षेप चालेना, तेव्हां मुलास घेऊन बाई देशांत आली,

आणि कापशीकर संताजी घोरपडे यांच्या आश्रयाने राहिली. मुलाने सेनापतींची मर्जी संपादून एक दोन स्वाय्यांमध्ये मोठे पराक्रम केले. त्यावरून सेनापतींनी त्यास एक लहानशी जहागीर दिली, आणि आगे-चे काम सांगितले. तदनंतर नारो महादेवाने सातारकर व कोल्हा-पूरकर यांच्या उपयोगी पडून त्यांजपासूनही इनामे व जहागिरी संपादिल्या. नारो महादेव यांस पुत्रसंतान नव्हते. एकेसमयी हरभट्टजी पटवर्धन कोंकणांतून देशांत आले आणि कर्मधर्मसंयोगाने, इचलकरंजीस येऊन वाज्यांत दोन प्रहरी भोजनास गेले. तेथे नारो महादेव यांची पत्नि लक्ष्मीबाई चितातुर, दिलगीर असलेली त्यांनी पाहिली. भोजनोत्तर भट्टजींनी बाईस प्रश्न केला की, आपण चितांत फार खेदयुक्त आहां असे दिसते, याचे कारण काय ? आपल्या पोटी पुत्र संतति नाही, हेच कायते आपल्या चितेचे कारण असे बाईंनी कळविल्यावर भट्टजींनी बाईस आश्वासन दिले की, आपण कांहीं चिता करूं नये. श्रीव्यंकटेशगिरी देवास नवस करून यात्रा करावी, हणजे तो आपले सकल मनोरथ परिपूर्ण करील. लक्ष्मीबाईने भट्टजींस ठेवून घेतले आणि हा सर्व मजकूर आपले पति नारो महादेव यांस विदित केला. हरभट्टजींची विद्वत्ता, कर्मनिष्ठा व धार्मिकपणा पाहून, नारो महादेव यांची त्यांच्याठायी पूज्यत्वाद्धे जडली, आणि त्यांच्या सांगण्याप्रमाणे त्यांनी श्रीव्यंकटेशास नवस करून आपल्या पत्नीस, हरभट्टजींस बरोबर देऊन सेवेकरितां, गिरीस पाठविले. भट्टजींनी व बाईंनी एकनिष्ठेने सेवा केल्यानंतर दृष्टांत होऊन श्रीचा प्रसाद घेऊन ती परत आली. नंतर लक्ष्मीबाईस पुत्र झाला. त्याच्या उपनयनाच्यासमयी हरभट्टजींस नारो महादेवाने आपले कुलोपाध्याय केले. घोरपडे यांच्या घरचे उपाध्यायत्व असूनही पटवर्धन यांच्या वंशाकडे चालत आहे.

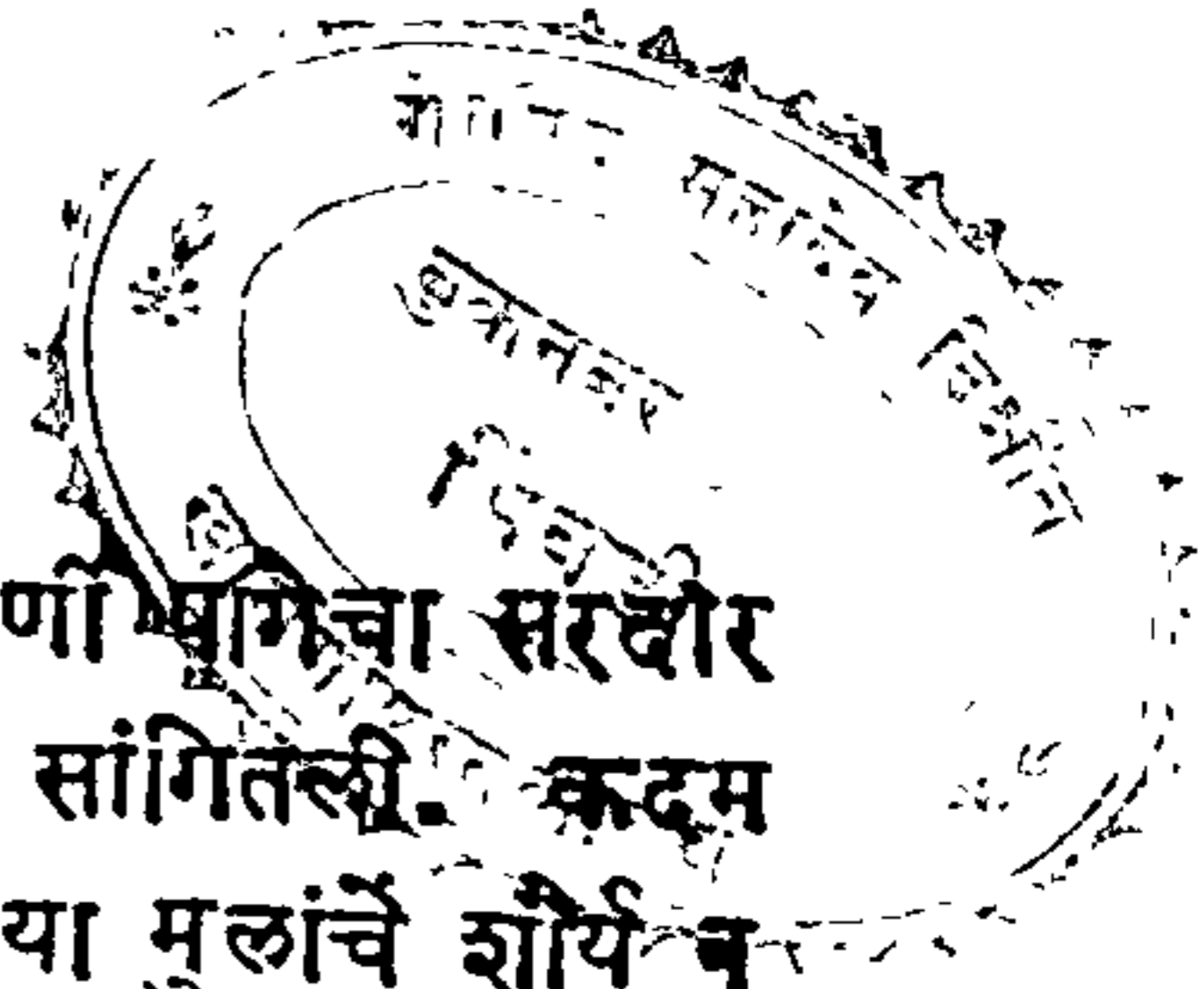
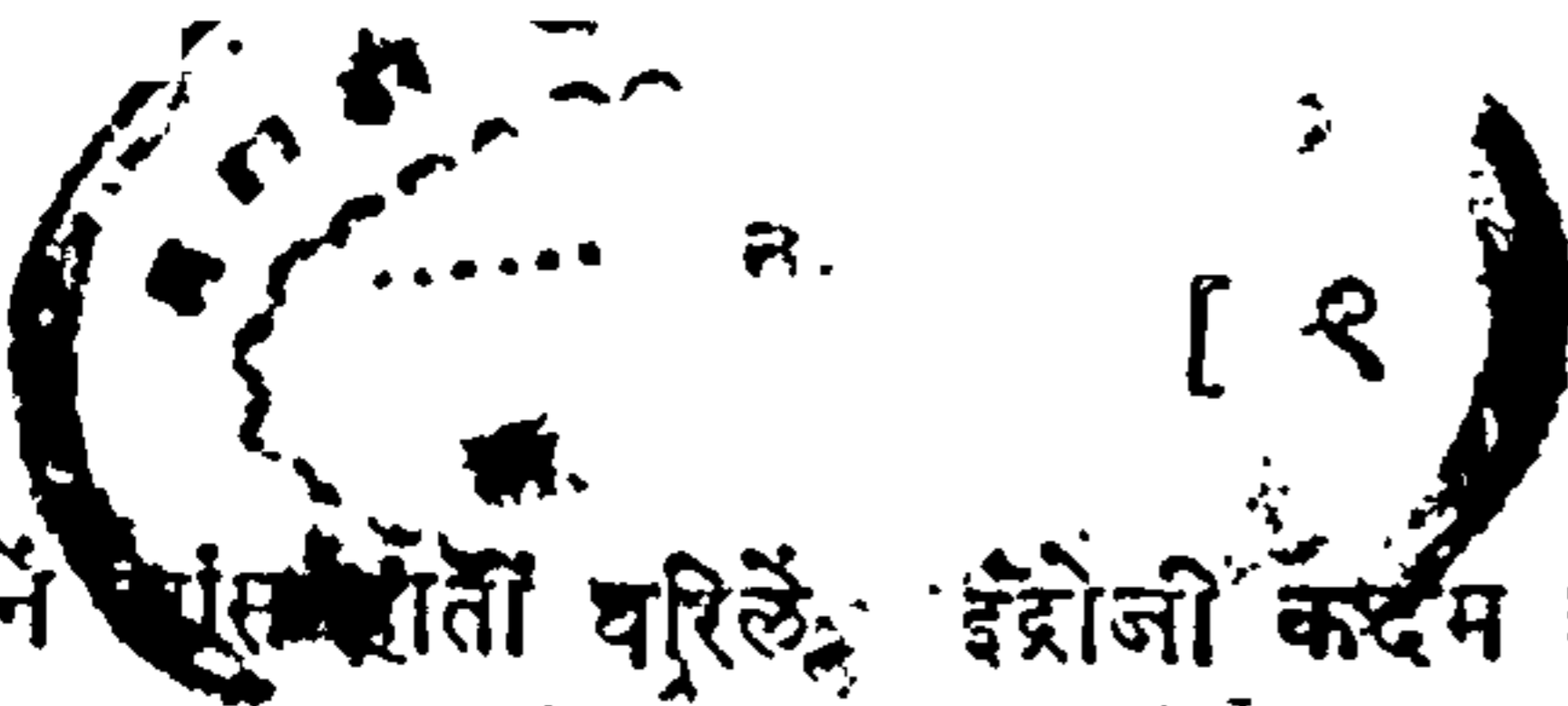
इचलकरंजीकर यांचा थोर आश्रय मिळाल्यानंतर हरभट्टजींनी आपले सर्व कुटुंब कोंकणांतून वर आणिले, आणि इचलकरंजी येथे कांहीं वर्षे वास्तव्य केले. त्यांचा चरितार्थ चांगल्या प्रकारे चालू लागला. नारो महादेव यांच्या आश्रयाने हरभट्टजींचा व बाळाजी विश्वनाथ पेशवे यांचा परिचय झाला, आणि पुणे, सातारा येथे त्यांचे जाणे येणे होऊ लागले. पुढे बाळाजी विश्वनाथ यांची कन्या अनूबाई उपवर झाली.

तेव्हां नारो महादेव घोरपडे यांचा पुत्र व्यंकटराव याला ती दावी, असें बाजीराव बल्लाळ पेशवे यांनीं योजिल्ले. या लग्नाच्या कामांत हरभट्टजी हे उभयपक्षांकडून मध्यस्थ होते व त्यांनीं तें कार्य सिद्धीस नेलें. यामुळें पेशव्यांच्या दरबारांत हरभट्टजींचा चांगलाच प्रवेश झाला.

हरभट्टजींस पुत्र सात, त्यांचीं नांवां:— १ कृष्णभट्ट २ बाळभट्ट ; ३ त्रिविक्रपंत ; ४ गोविंदपंत ; ५ महादेवभट्ट ; ६ रामचंद्रपंत आणि ७ भास्करपंत. यांपैकी महादेवभट्टजी लहानपणींच निवर्तले. बाकींच्या सहापैकी त्रिविक्रपंत, गोविंदपंत आणि रामचंद्रपंत यांनीं मोठमोठी पराक्रमाची व साहसाची कृत्ये करून जहागिरी संपादिल्या. अन्य बंधूनींही स्वराज्यांत शौर्यादि गुणांविषयी मोठी मान्यता मिळविली. त्यांचें सविस्तर वर्णन करण्यास हें स्थळ योग्य नव्हे. याजकरितां तें सोडून देऊन प्रस्तुत चरित्राचा नायक जो परशुरामभाऊ, त्याचा पिता रामचंद्रपंत याचा राजदरबारांत कसा प्रवेश झाला, व त्याचा उत्तरोत्तर उत्कर्ष कसा होत गेला, याचें संक्षेपतः वर्णन करूं.

पेशवे व घोरपडे यांचा शरीर संबंध झाल्यानंतर बाजीरावाची बहीण अनूबाई इचलकरंजीस सासरीं येऊं जाऊं लागली. पुढें हरभट्टजींचा तिसरा पुत्र त्रिविक्र हरी यानें अक्कलकोटास जाऊन भोसले यांचा आश्रय संपादिला, तें पाहून हरभट्टजींचे चौथे व सहावे पुत्र गोविंदपंत व रामचंद्रपंत, यांस राजदरबारांत आपला प्रवेश करून घ्यावा अशी फार इच्छा उत्पन्न झाली. एके समयी अनूबाई सासऱ्याहून माहेरीं पुण्यास जावयास निघाली, तेव्हां या उभयता मुलांनीं तिजबरोबर जाण्याविषयी फार खटपट केली. हरभट्टजींकडून व घोरपडे यांकडून अनूबाईला त्यांनीं सांगविलें, आणि तिची मर्जी राखून ते पुण्यास गेले. तेथे ते कांहीं दिवस तिच्याच दिमतींत होते. पुण्यांत त्यावेळीं पहिला बाजीराव पेशवा याची कारकीर्द होती. अनूबाईच्या आश्रयानें या मुलांचा बाजीरावाजवळ प्रवेश झाला. आणि त्यानें त्यांस प्रथमतः कांहीं खासगीकडील काम सांगितलें. बाजीरावाची कारकीर्द लढाईची व धामधुमीची होती. त्यावेळीं शूर व धैर्यवान् पुरुषांची फार चहा होती ; व त्यांचा त्यांच्या आंगच्या मुणानुरूप उदय होत असे. या मुलांची हुशारी व कामांत दक्षता पाहून बाजीरावाचें मन सुप्रसन्न झालें, आणि

त्याने यांसांहीतों घेरिलें. इद्रोजी कदम हणून कोणी धुमिचा सरदार होता, त्याच्या घराचे फडणविशी प्रथमतः यांजकडे सांगितली. कदम यांची पागा बाजीरावावरोबर स्वारीस जाई, त्यामुळे या मुलांचें शौर्य व कर्तुत्व बाजीराव व त्याचा बंधु चिमणाजी आपा यांच्या वारंवार दृष्टीस पडे. कदम मरण पावल्यानंतर त्याची संपूर्ण पागा गोविंद हरीच्या स्वाधीन झाली. आणि रामचंद्र हरी याच्या आंगचे पराक्रम पाहून चिमणाजी आपाची मर्जी त्याजवर अगदीं खुश झाली होती, त्यास त्याने आपल्या खासगी स्वारांच्या पथकांत घेतले. तेथे तो स्वाराच्या पेशानें राहिला.

रामचंद्र हरी, चिमणाजी आपाच्या पथकांत चाकरी करीत असतां एकेवेळीं बाजीराव पेशवे यांची स्वारी उत्तरहिंदुस्थानांत गेली व जयपूरचा राजा सवाई जयसिंग याजबरोबर युद्धसंग्राम सुरू झाला. या युद्धांत रामचंद्र हरी याणें बाजीरावासमक्ष शौर्यानें लढून फारच पराक्रम केला, त्यावरून बाजीरावानें त्याला पालखी व पागेचीं वस्त्रें दिलीं. याच प्रसंगाची रामचंद्र हरीच्या धैर्याची व साहसाची एक चमत्कारिक गोष्ट लिहिली आहे. सवाई जयसिंग व बाजीराव पेशवा यांचा तह झाल्यानंतर बाजीराव आपल्या मंडळीसुद्धां जयसिंगाच्या डेव्यांत भेटीस गेला, तेव्हां बाजीरावास चमत्कार दाखविण्याकरितां जयसिंगानें डेव्या समोर हत्तीचें झुंज लाविलें. या झुंजांत एक हत्ती विचलला, आणि आवरेनासा झाला. माहुताचेही सर्व उपाय थकले. तेव्हां उभयपक्षांकडील मंडळींमध्ये या हत्तीच्या आंगावर चालून जाऊन त्याला ठाणबंदी करण्याचें कोणास सामर्थ्य आहे काय ? असा वूट निघाला. पण कोणाचीही छाती होईना. इतक्यांत रामचंद्र हरी, पुढें सरसावला, आणि त्यानें तें काम पतकरिलें. तो लागलाच आपल्या घोड्यावर बसला, आणि भाले, बर्छ्या घेऊन त्या त्वेषास चढलेल्या जनावराशी संग्राम करण्यास सिद्ध झाला. आपल्या आयुधांच्या तीक्ष्ण व जलद प्रहारांनीं त्यानें त्या जनावरास एका क्षणांत गर्भगळित केले, आणि ठाणावर नेऊन बांधिलें. तेव्हां या पुरुषाच्या अलौकिक धैर्याविषयी सर्वांची खातरी झाली.

इ० स० १७३५ त कोंकणांत जंजिन्याचे शिंदी यांनी मोठा पुंडा-

वा मांडिला, व ते सर्वास अजिंक्य होऊन वसले. तेव्हां शाहुराजाच्या आज्ञेवरून बाजीराव पेशवे यांनी शिर्दीच्या पारिपत्यास आपले बंधु चिमणाजी आपा यांस पाठविले. या प्रसंगी रामचंद्र हरी बरोबर होते. शिर्दी, रेवदंज्याच्या बळकट किल्ल्याचा आश्रय धरून वसला होता, त्याला चिमणाजी आपाने वेढा दिला. बरेच दिवस लोटले तरी शिर्दी दाद देईना. तेव्हां हल्ला करून किल्ला सर करण्याचा आपांनी निश्चय केला. हल्ल्याच्या कार्मी रामचंद्र हरीने फारच मेहनत केली. किल्ला सर करितांना जे निकराचे युद्ध जुंपले, त्यांत रामचंद्र हरी किल्ल्यावर जात असतां, त्याच्या उजवे हातास गोळीची मोठी जखम लागली. नंतर ते स्थल प्राप्त झाले, आणि चिमणाजी आपा यशस्वी होऊन पुण्यास परत आले.

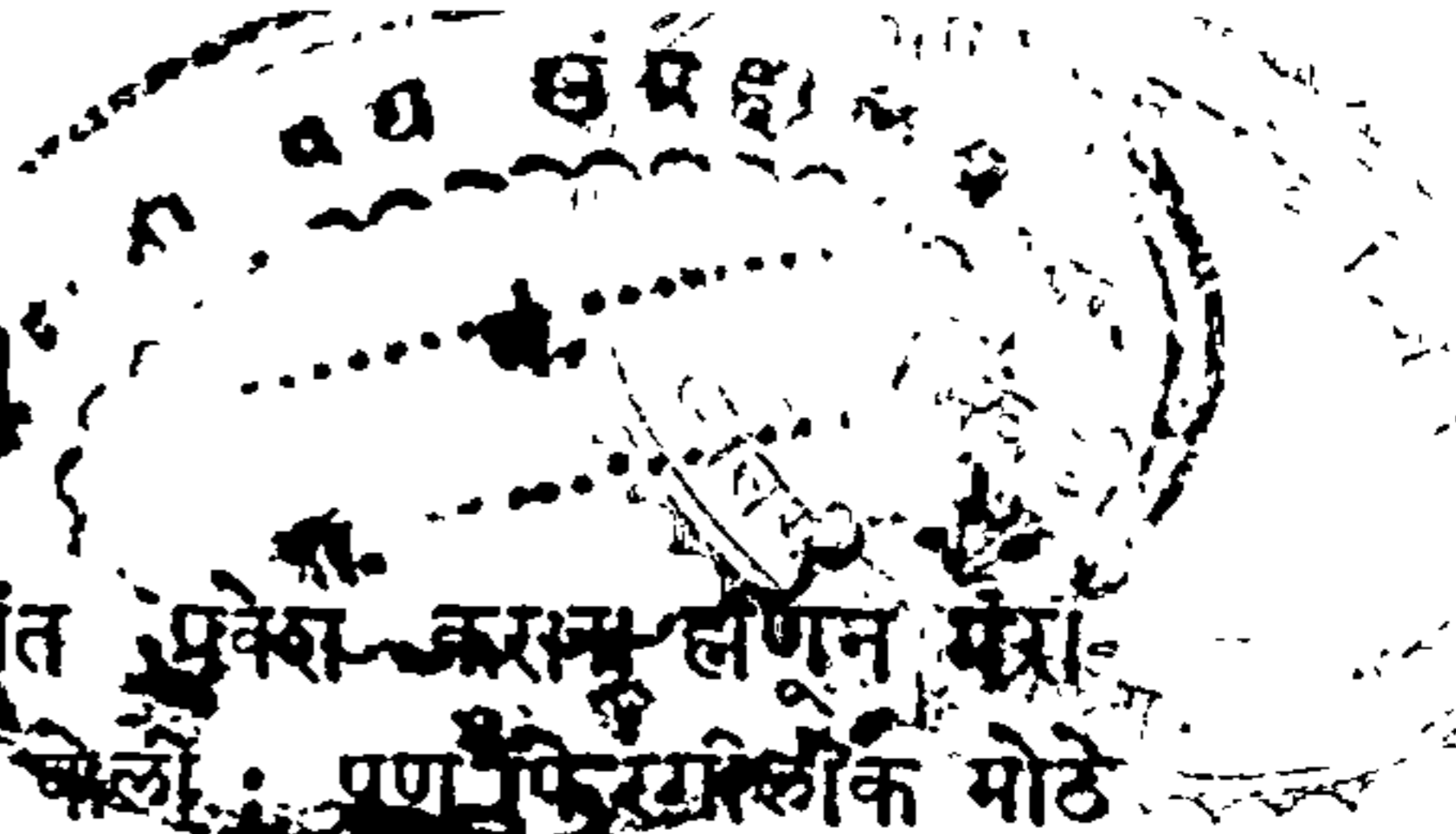
इ० स० १७३७ त कोंकणांत पोर्तुगीज (फिरंगी) लोकांनी हिंदूस धर्मभ्रष्ट करण्याचा व मराठ्यांच्या राज्यास पीडा देण्याचा क्रम आरंभिला, तेव्हां त्यांचे शासन करण्याकरितां बाजीराव स्वतः मोठे सैन्य समागमे घेऊन कोंकणांत उतरला, आणि फिरंग्यांस त्याने बहुतेक जेरीस आणिले. इतक्यांत, उत्तरहिंदुस्थानांत इराणचा बादशहा नादिरशहा याने स्वारी केल्याचे वर्तमान आले, तेव्हां कोंकणांतिल कार्यभाग चिमणाजी आपा व शिंदे, होळकर, भोंसले इ० सरदारांकडे सोंपवून बाजीरावाची स्वारी उत्तरहिंदुस्थानांत गेली. कोंकणांत चिमणाजी आपाची व फिरंग्यांची जी अनेक सयळी युद्धे झाली, त्यांत रामचंद्र हरीने फार कीर्ति संपादिली. ते सडे स्वार होते ; तथापि, चिमणाजी आपाजवळ त्यांचे वजन असे ; आणि अनेक प्रसंगी त्यांचा सल्ला विचार चिमणाजी आपा घेत असे.

फिरंग्यांबरोबर युद्ध चालले असतां, त्यांचे पुष्कळ लोक वसईच्या किल्ल्याचा आश्रय धरून वसल्यामुळे त्या किल्ल्यास चिमणाजी आपाने वेढा दिला. वसईचा किल्ला बळकट ; फिरंगीलोक युद्ध कलेत निपुण ; आणि त्यांची शस्त्रास्त्रे उत्तम ; यामुळे पुष्कळ दिवस मराठ्यांचा उपाय कांहीं चालेना. शेवटीं हल्ल्याचा विचार ठरला. शत्रूच्या तोफांचा मारा चुकविण्याकरितां चिमणाजी आपाने मोर्च्यामार्गे मोर्चे बांधिले, आणि चर खणन आंतून जाण्यास मार्ग केले. सुरंग उडवून किल्ल्याच्या त-

५/११/११

[२४]

टास खिडार पाडावे, आणि त्यांतून आंत प्रवेश करून लपून मराठ्यांनी आपणाकडून होती तितकी शर्थ केली. पुण फिरंगींक मोठे सावध व दक्ष. खिडार पाडतांच ते ते बुजवून घेत, यामुळे मराठ्यांस यश येईना. दैवाची परीक्षा पाहण्याकरितां मराठ्यांनी पुनः एकवार ९ सुरंग पाडले, आणि त्यांतून चोहोस एकदम सरवती देऊन, ते लागलेच मागोमाग "हर" "हर" शब्दाचा घोष करीत आंत घुसले. फिरंग्यांनी किल्ल्याच्या तटावरून गरनाळा, बंदुका यांचा पाऊस पाडला. त्या मान्यापुढे मराठ्यांचे पाऊल पुढे पडेना. इतक्यांत, फिरंग्यांनी ते खिडारही बुजवून टाकिले. मग मराठ्यांनी पांचवा राहिलेला सुरंग उडविला. त्याने किल्ल्याचा मोठा बुरूज धाडकर कोसळला. यावेळी मराठ्यांचे सैन्य जिवावर उदार होऊन पुढे सरसावले. त्यांना कांहीं विलक्षण आवेश आला, आणि शत्रूंनी आंतून, मोठमोठे दगड, जळजळीत शिसे, यांचा त्यांच्या आंगावर वर्षाव एक सारखा चालविला होता, तरी त्यास कांहीं एक न जुमानितां ते रेटित आंत चालले. या अत्यंत निकराच्या प्रसंगी रामचंद्र हरीने आपल्या धैर्याची, साहसाची व पराक्रमाची केवळ कमाल केली. शत्रूचा वरून एकसारखा प्राणविघातक मारा चालला आहे; शूर व धैर्यशील शिपाई एका मागून एक पटापट जवळ मरत आहेत; आणि कसा प्रसंग गुदरतो कोण जाणे, अशा विवंचनेत जो तो पडला आहे, अशा आणीबाणीच्या प्रसंगी रामचंद्र हरी सर्व लोकांच्या पुढे झाला; आणि त्याने मराठ्यांचे निशाण वसईच्या किल्ल्यावर नेऊन लाविले !

हा अतुल पराक्रम पाहून सर्व मराठे सरदार थक्क झाले, खुद्द चिमणाजी आपांनीही त्याच्या गुणाची फार प्रशंसा केली. आणि लागलेच आपले खासगी पथक २४०० स्वारांचे होते ते रामचंद्र हरीच्या नावाने करून देऊन त्याला सरदारीची वस्त्रे व पोषाख दिले. याप्रमाणे रामचंद्र हरी हा चिमणाजी आपाबरोबर एक स्वार होता, त्याने आपल्या पराक्रमाने या लढाईत विजय संपादून २४०० स्वारांचे आधिपत्य मिळविले. दैवाची करणी किती अगाध आहे पहा !

यानंतर रामचंद्र हरीचा उत्कर्ष सत्वर होत गेला. चिमणाजी आपाची त्याच्यावर फारच मर्जी बसली. स्वारीच्या व लढाईच्या कामांत

सरदार त्याचें मत घेऊं लागले. आणि श्रीमन्महाराज शाहुराजे छत्रपति यांजपर्यंत त्याची ख्याति झाली. वसईची मोहीम आटोपल्यानंतर रामचंद्र हरी पुण्यास आले. तेथें आप्त स्वकीय आणि इष्टमित्र यांमध्ये आनंदांत सुखानें कालक्रमण करीत असतां, त्यांची पत्नि जानकीबाई गरोदर झाली, आणि योग्य कालीं प्रसूत होऊन तिला पुत्ररत्न झालें. (श्रावण शुद्ध ८ शके १६६२.) रामचंद्ररावास हा एक अनुपम लाभ झाला. या पुत्राचें नांव 'परशुराम' असे ठेविलें. पुत्रलाभासारखा स्त्रीपुरुषांस दुसरा कोणताही आनंद नाही. तो लाभ भाग्य कालीं प्राप्त झाल्यामुळे त्या उभयतांचा आनंद गगनांत मारिना.

भाग २.

बालपण व विद्याभ्यास.

इसवी सन १७४० च्या एप्रिल महिन्यांत पाहिला बाजीराव पेशवा मृत्यु पावला तेव्हां बादशहा व निजाम आदिकरून राजांच्या दरवारांत मराठ्यांचें वजन फिकें पडत चाललें. यास्तव नवीन पेशवा बाळाजी बाजीराव व चिमणाजी आपा, बरोबर मोठी फौज घेऊन माळव्यांत गेले. या स्वारीस रामचंद्रराव हरी गेले होते. पुढें चिमणाजी आपा स्वर्गस्थ झाले, त्यामुळें रामचंद्ररावाचा एक मोठा पुरस्कर्ता नाहीसा झाला. तथापि, बाळाजी बाजीराव पेशव्यांचा त्याच्यावर चांगला लोभ जडला. तो आपल्या स्वारी बरोबर त्याला घेऊन जाई. बाळाजी बाजीरावाची भोंसल्याच्या संबंधानें जी बंगाल्यांत स्वारी झाली, तींत रामचंद्रराव फार उपयोगी पडला. इतक्यांत दुक्षिणेमध्ये कांहीं राजकारणाचा रंग दिसूं लागल्यामुळें, पेशव्यांची स्वारी पुण्यास परत आली.

राजकारणाचा बंदोबस्त करून पेशव्यांनी थोडे दिवस विश्रांति घेतली, ती पुनरपि उत्तरहिंदुस्थानांत गडबडीची चिन्हें दिसूं लागली.

अहमदशाहा अबदाली, आफगाण लोकांचा सरदार हा वायव्येकडील भागास पीडा देऊं लागला. पंजावांतले दिल्ली सरकारचे कित्येक अंमलदार त्याला आंतून मिळाले, आणि हे बंड चांगले नांवारूपास येऊं लागले. तेव्हां पेशव्यांना तिकडे दुर्लक्ष्य करितां येईना. यास्तव बंदोबस्ताकरितां बाळाजी बाजीराव मोठे सैन्य घेऊन उत्तरहिंदुस्थानांत गेला. बुंदेलखंडांतील राजांबरोबर त्यानें अनुकूल तह केले, आणि बादशाहाच्या प्रांतांतील बंडाई मोडिली. या स्वारीस रामचंद्र हरीचें पथक समागमें होतें, व अंतर्वेदींत अंमल बसविण्याकरितां बाळाजी बाजीरावानें त्याची योजना केली होती. तें काम त्यानें अशा उत्कृष्ट रीतीनें बजाविलें कीं, सावरून याजकडे स्वतंत्र स्वारीचें काम सांगितलें असतां करण्यासारखी याची योग्यता आहे, अशी पेशव्यांची खातरी झाली. नंतर पेशव्यांची स्वारी दक्षिणेंत यावयास निघाली, तेव्हां त्यांनीं रामचंद्ररावाजवळ, त्याचें पथक व आणखी बरीच मोठी फौज ठेवून, अंतर्वेदीचा बंदोबस्त करण्याकरितां त्याला मार्गें ठेविलें. आज्ञे प्रमाणें अंतर्वेदींत ब्रह्मवर्तानजीक शिवराजपूर येथें फौजेची छावणी करून राहिले असतां, रामचंद्ररावास उदराची भावना झाली, आणि एकाएकीं रोगाचा प्रादुर्भाव होऊन आश्विन शुद्ध ७ शके १६७१ रोजीं त्यांतच त्याचा अंत झाला.

रामचंद्रराव निवर्तले तेव्हां परशुरामभाऊंस नुकतें दहावें वर्ष लागलें होतें. अल्पवयांत पितृवियोग घडणें मोठें दुर्भाग्य होय. पिता हा आपल्या पुत्राचा पुरस्कर्ता, शास्ता व शिक्षक असतो. त्याच्या सहवासानें पुत्रास पदोपदीं ज्ञान, सदुपदेश, अनुभव आणि नीति यांचा लाभ होत असतो. मुलाच्या विद्याभ्यासाची, किंवा त्याला सुमार्गाला लावण्याची व रीतभात शिकविण्याची पिता जशी काळजी बहातो तशी अन्य मनुष्यांस असणें विरळा. आणि या गोष्टींची लहानपणीं एकदां हेळसांड झाली किंवा अनास्था झाली, म्हणजे तिचे दुःखकारक परिणाम मुलास आजन्म भोगावे लागतात. या अनास्थेनें अनेक होतकरू मुलें विद्याहीन व कलाहीन होतात. आणि त्यांची पुढें योग्यतेस चढण्याची सर्व आशा नष्ट होते. भाऊ लहान होते तेव्हां भाऊंचे तीर्थरूप बहुतकरून कोठें तरी स्वारींत गुंतले असत, आणि पुढें लव-

रच त्यांचा स्वारीस अंत झाला, यामुळे भाऊंच्या विद्याभ्यासाची व शिक्षणाची अनास्था व्हावयाची. पण सुदैवाने तसे घडले नाही. पटवर्धनांचे सर्व पुरुष मोठ्या एकोप्याने व जुटेने असत, आणि मी एक आणि माझा बंधु परका हा भाव त्यांच्या मनांत अगदी नसे. रामचंद्रराव स्वारीस जात तरी त्यांचे बंधु घरी असत ते भाऊंच्या विद्याभ्यासाविषयी काळजी घेत. यामुळे वाचन, लेखन, हिशेब इत्यादि आवेळी मानलेली जी विद्येची मुख्य अंगे त्यांत भाऊंचा लहानपणीच बराच प्रवेश झाला. मधुन मधुन कांही दिवस भाऊंचे राहणे पुण्यास खासगीवाले त्यांचे मातुळ होते, त्यांच्या घरी होत असे. खासगीवाले हे पेशवे सरकारच्या मोठ्या प्रतिष्ठित सरदारांपैकी असून, त्यांजकडे खासगीकडचे काम असे. त्यांच्या घरी अनेक प्रकारचे सरकारी काम चाले व पुष्कळ कारकून असत. खासगीवाले काम पाहण्यास जात तेव्हां भाऊंना बरोबर नेत. यामुळे कामकाजाची, व जबाबी व हिशेबी लिहिण्याची भाऊंना बरीच माहिती होऊ लागली.

पुढे वडोल निवर्तले तेव्हां भाऊ अल्पवयस्क होते म्हणून त्यांच्या पथकाचे काम भाऊंचे चुलत बंधु पुरुषोत्तमराव दाजी पाहू लागले. पुरुषोत्तमराव हे हरभट्टजीचे जेष्ठ पुत्र कृष्णभट्ट यांचे पुत्र. रामचंद्ररावांस पुष्कळ दिवस पुत्रसंतान नव्हते म्हणून त्यांनी पुरुषोत्तमरावास जवळ बाळगिले होते, व ते त्याला आपणाबरोबर स्वारीस नेत असत. अनेक स्वाभ्यांत जाऊन शत्रूच्या प्राणाशी गांठ घातल्यामुळे पुरुषोत्तमराव याच्या आंगी शौर्य, धैर्य इत्यादि गुण उत्तम आले होते ; आणि पेशव्यांच्या दरबारापर्यंत त्याची ख्याति जाऊन दरबारांतील थोरथोर पुरुषांशी त्याचा चांगला परिचय झाला होता. आपला चुलता रामचंद्र हरी याच्या आश्रयाने आपला उदय झाला, म्हणून तो त्याला व त्याच्या कुटुंबाला आपल्या मातापितरांप्रमाणे मानीत असे. रामचंद्ररावांचेही त्याजवर फार प्रेम असे. रामचंद्रराव मरण पावला तेव्हां त्याचा पुत्र लहान, म्हणून त्याचे पथक कोणी संभाळवे, व पेशवे सरकारची नौकरी कोणी करावी याविषयी विचार चालला. पेशव्यांस त्या काळी मनुष्याची फार गरज असे, म्हणून भाऊंच्या लहान वयामुळे

त्यांचें पयक दुसऱ्या एखाद्या सरदाराच्याही स्वाधीन व्हावयाचें,* पण तसें घडलें नाहीं. पुरुषोत्तमरावानें भाऊ मोठे होईपर्यंत आपण पयकाचें काम करितों व सरकारची नौकरी वजावितों असें पेशवे सरकारास सुचविलें. ही सूचना मान्य होऊन पथक त्यांच्या स्वाधीन झालें. या पुरुषोत्तमरावानें परशुरामभाऊच्या विद्याभ्यासासाठीं व त्याला युद्धकलेचें उत्तम शिक्षण देण्यासाठीं फार परिश्रम केले. पुरुषोत्तमराव जातीनें फांकडा कारकून होता. त्यानें झाडे, झडत्या आदिकरून पागेकडील हिशेबाचे कागद व तसलमात, अनामत, दुबेज्या आदिकरून जमाखर्चाच्या भानगडी, आणि जात्रजबाबी लिहिणें, यांची भाऊंस उत्तम माहिती करून दिली. पागेकडील हिशेब त्यांच्या देखरेखीखाली तयार करविले. आणि पयकाच्यासंबंधानें जीं सरकारांत पत्रे वगैरे जात, तीं भाऊंच्या विचारानें किंवा त्यांस दाखवून लिहिण्याचा परिपाठ ठेविला.

याप्रमाणें विद्याभ्यास किंवा त्या काळीं ज्यास “ कारकुनी कसब ” असें म्हणत, त्यांत भाऊ चांगले निपुण झाले. त्यांच्या हातचीं कित्येक पत्रे आहेत, त्यावरून पाहतां त्यांचें अक्षर चांगलें वळणदार असून लिहिण्याचें मर्मही त्यांस चांगलें अवगत होतें. त्यांच्या मोठमोठ्या स्वाऱ्यांच्या हकीकतीचीं पत्रे आतां फारशीं उपलब्ध होत नाहींत, ही फार दुःखाची गोष्ट होय. तथापि, धारवाडास वेढा पडला होता त्यावेळचीं सुमारे २५।३० पत्रे एका गृहस्थाजवळ मिळालीं व इतर घरगुती कित्येक पत्रेही पाहिलीं, त्यावरून लिहिण्याचा आळस त्यांस अगदीं नसावा असें स्पष्ट दिसतें.

● असें सांगतात कीं, रामचंद्ररावाचें पथक ते मरण पावले तेव्हा पुरुषोत्तमरावाच्या स्वाधीन होतें, त्याच्याच नावानें तें करून द्यावें असें पेशव्यांच्या व कित्येक प्रधानांच्या मनांत होतें. पण पुरुषोत्तमराव त्या गोष्टीस मान्य झाला नाहीं. आपल्या चुलत्यानें आपणास मोठ्या प्रीतीनें वागविलें व वाढविलें, त्याच्या मुळास एकीकडे साखून आपण पुढें व्हावें हें त्या पुरुषास आवडलें नाहीं. त्यानें पथक दुसऱ्याच्या हातीं न जावें म्हणून यत्न केला. पण तें आपल्या नाशानें करून न घेतां आपल्या अल्पवयस्क चुलत बंधूच्या (भाऊंच्या) नावानें करून घेतलें. पुरुषोत्तमरावासारखे सत्यास जागणारे, सरळमार्गी, पापभीद दे विश्वासु पुरुष फार थोडे सांपडतील. “ हरिवंशाची बखर ” म्हणून पटव-
(पुढील पानावरपहा.)

युद्धकलेची व सरदारी वाण्याची भाऊंस जन्मतःच मोठी आवड होती. पित्याच्या पराक्रमाविषयी व शौर्याविषयी सर्वांच्या मुखांतून ख्याति श्रवण केल्याने, तोच उत्तम “ सरदारी पेशा ” आपण स्वीकारावा, व त्यांत पित्याप्रमाणे आपणही यश संपादावे, असा भाऊंच्या मनाची लहानपणीच निश्चय झाला. शिलेदारीच्या कसबाकडे, त्यांचे लहानपणीच लक्ष्य लागले, आणि त्याकडे त्यांचा पराकाष्ठेचा ओढा लागला. पुरुषोत्तमरावाच्या सान्निध्यास राहिल्यानंतर या कलेचे भाऊंस सर्वोत्तम ज्ञान प्राप्त करून घेण्याची मोठीच सोय झाली. पुरुषोत्तमराव नामांकित शिलेदार होता. शिलेदारीची सर्व अंगे आणि युद्धकलेची पद्धति त्यास उत्तम प्रकारे अवगत होती, आणि रामचंद्ररावाबरोबर अनेक स्वान्या केल्यामुळे, त्याला अनुभवही चांगला प्राप्त झाला होता. पटवर्धनाची ख्याति व लौकिक, त्यांच्या सरदारपणाच्या महत्कृत्यावरून झाला व तो वृद्धिंगत करण्यास, त्यांनी त्याच पेशाचे साधन केले पाहिजे, हे बीज पुरुषोत्तमराव जाणून होता. त्याने भाऊंस या कलांचे सर्वोत्तम शिक्षण देण्याचे योजिले. हे काम त्याने स्वतः आपणाकडे घेतले. घोड्यावर बसणे, दांडपट्टा खेळणे, घोड्यावर बसून बोधाटी खेळणे, घोडा मंडळावर धरणे, तिरंदाजी करणे, निशाणमारणे इत्यादि शिलेदाराच्या अनेक कसबांची त्याने भाऊंस मार्मिक माहिती करून दिली. भाऊंनी हा व्यासंग अत्यंत आस्थापूर्वक केला. त्यांच्या पथकांत, नलगे, पांढरे, शिंदे इत्यादि जे शूर व गुणी शिलेदार होते, त्यांस आपले कसब वरचेवर दाखवून, त्यांतील न्यूनता भाऊंनी परिपूर्ण

(मागील पानावरून पुढे चालू.)

धनाच्या व मुख्यत्वेकरून पुरुषोत्तमराव यांच्या घराण्याचा एक (लेखी) वृत्तांत उपलब्ध आहे, त्यांत पुरुषोत्तमरावाच्या शौर्याविषयी, धैर्याविषयी, प्रामाणिकपणाविषयी आणि निस्पृहतेविषयी अनेक सुरस गोष्टी आहेत. नारायणरावाची पत्नी गंगाबाई नरोदर असल्यामुळे तिला प्रधानांनी पुरंधरास ठेविले, तेव्हा तिच्या रक्षणार्थ जे सरदार होते, त्यांत पुरुषोत्तमराव मुख्य होते. भाऊंच्या घराण्याचा व पुरुषोत्तमराव यांच्या घराण्याचा, पुरुषोत्तमरावाच्या वेळेपासून जो निकट संबंध जडला तो अद्यापि कायम आहे. पुरुषोत्तमरावाच्या वंशजांनी जमखंडी येथे अनेक वर्षे कारभार केला. सांप्रत पुरुषोत्तमरावाचे निपणतु (नातवाचे नातु) रावसाहेब विश्वनाथ गणेश ऊर्फ बापूसाहेब आंबेकर हे जमखंडी येथे हुजूर खजिनदरा आहेत.

केल्या. आणि पुरुषोत्तमरावाने सांगितलेला अभ्यास दृढ केला. पुरुषोत्तमराव वारंवार भाऊंची परीक्षा घेत, व त्यांचे कौशल्य पाहून वाहवा करीत. अशा रीतीने क्रम चालल्यानंतर भाऊ अल्प काळांतच या विद्येत फार निष्णात झाले. त्यांचे मार्मिक ज्ञान पाहून मोठमोठे शिलेदार थक्क झाले. आणि हा आपल्या कसबांत बापावर ताण करून "शूर सरदार" होणार असे ह्मणू लागले.

पेशव्यांच्या दरबारांतील रीतरिवाज समजून घेण्यास भाऊंना उत्तम साधने होती. त्यांचे मातुल खासगीवाले व चुलते गोविंद हरी यांचे दरबारांत वजन असे, व ते या मुलाच्या उत्कर्षाविषयीं दक्ष असल्यामुळे वारंवार आपणासमागमें दरबारास त्याला नेत. पुरुषोत्तमरावदाजीने तर भाऊंना बरोबर घेतल्याशिवाय दरबारास कधीही जावयाचे नाही, असा पाठच ठेविला होता. यामुळे दरबारांतील लहान मोठ्या सर्व मंडळीची व खुद्द पेशवे सरकारचीही त्यांना चांगली ओळख झाली. त्यांच्या बापाच्या पराक्रमाबद्दल ते सर्व त्यांच्यावर लोभ करीत, व त्यांच्या ऐटीवरून व हुशारीवरून हा मुलगा आपल्या बापाप्रमाणे शौर्य व पराक्रम प्रकट करून उदयास येईल, असे आशीर्वाद देत. वरचेवर दरबारांत जाणे घडू लागल्यामुळे भाऊंना दरबारांत वागण्याची रीत उत्तम लागली.

भाग ३.

प्रथम पराक्रम.

भाऊंच्या वयाला चवदावे वर्ष लागले नव्हते, तोंच मागील भागांत सांगितल्याप्रमाणे त्या काळच्या चालीप्रमाणे विद्या संपादून, सरदारी बाण्याची मानलेली जी विशेष अंगे त्यांत त्यांची उत्तम प्रकारची निपुणता झाली. नंतर एखाद्या मोहिमेवर जावे व संग्राम प्रत्यक्ष अवलो-

कन करून, त्यांत विशेष प्रकार काय दृष्टीस पडतात ते पाहणे, अशी त्यांस फार उत्कंठा झाली. याच समयास बाळाजी बाजीराव पेशवे यांची कर्नाटकांत स्वारी होण्याचा विचार होऊन, पटवर्धन सरदारांची पथके त्यांच्या समागमे जावीत, असे ठरले. तेव्हां या स्वारीस आपल्या पथकाबरोबर आपण जावे असा भाऊंनी वेत केला. त्यांनी ही गोष्ट त्यांचे बंधु पुरुषोत्तमरावदानी, त्यांच्या पथकाचे काम पहात होते, त्यांजवळ काढिली व स्वारीस येण्याचा आग्रह धरिला. "तुमचे वय लहान, प्रवासाचे काम, स्वारीचे काम कठीण आहे, त्याला मोठमोठे पुरुष कंटाळतात, याजकरितां अमळ मोठे होईपर्यंत हा वेत तुम्ही रहित करावा, त्याच जन्मास आलां आहां. पेशवेसरकारचे राज्यांत मोहिमेचे प्रसंग वरचेवर आहेत. तुमची संग्राम पाहण्याची इच्छा पूर्ण होण्याला फार अवकाश लागेल असे नाही." अशी पुरुषोत्तमरावाने भाऊंची अनेक प्रकारची समजूत केली, पण त्यांचे सर्व लक्ष्य स्वारीस जाण्याकडे लागले होते. त्यांना हे विचार कसे मानवतील ? भाऊंच्या मातुश्रीनेही त्यांना पुष्कळ प्रकारे सांगितले, पण कोणाच्यानेही त्यांचे मन फिरवेना. शेवटी ही गोष्ट श्रीमंत पेशवेसरकारच्या कानापर्यंत गेली. अशा लहान वयांत या मुलाने स्वारीस येण्याचा आग्रह चालविला आहे हे पाहून पेशव्यांस फार कौतुक वाटले. शूराच्या पोटी निपजलेल्या या मुलाचे अंगी शूराचे गुण कांहीं विलक्षण आहेत, व हा आपले वंशांत यश संपादून अखंड कीर्ति जोडील असे सर्व म्हणू लागले. "भाऊचा स्वारीस येण्याविषयी फारच आग्रह असेल तर त्याला बरोबर घ्या," असा पेशव्यांनी पुरुषोत्तमरावांस निरोप पाठविला, आणि सर्व तयारी होऊन भाऊ, पुरुषोत्तमरावाबरोबर आपल्या पथकासमागमे स्वारीस निघाले.

पेशवेसरकारची ही मोहिम सावनूरकरांवर होती. पेशवेसरकारच्या आश्रयास असलेला मुजफरजंग नांवाचा कोणी इसम पुण्यास कांहीं धांदल करून पळून गेला व सावनूरकर नवाबाच्या पाठीस पडला. त्यास नवाब स्वाधीन करीना. तेव्हां पेशवे व नवाब यांच्यामध्ये लढाई उपस्थित झाली. पेशवेसरकारची स्वारी मोठ्या फौजेनिशीं येऊन सावनुरानजीक तळ पडला व तोफांचा मारा सुरू झाला.

नवावास गुतीकर सेनापती घोरपडे यांचे चांगले पाठवळ होते, यामुळे तो डगमगला नाही. तीन महिनेपर्यंत मारा सुरू होता, तरी किल्ला स्वाधीन होईना. तेव्हां हल्ला करून शहर हस्तगत करून घेण्याचा विचार ठरला. त्यावेळीं तेथे मोठे तुंबळ युद्ध शाले. त्यांत पटवर्धनांनीं फारच पराक्रम केला. आपली पथके घेऊन ते अघाडीस उभे राहिले होते, त्यामुळे शत्रूंचा सर्व मारा त्यांजवर पडला. गोपाळराव गोविंद मिरजकर यांस डाव्या भुजावर एक व पायास एक अशा दोन जखमा लागल्या, इतर भाऊवंदांसही जखमा झाल्या. भाऊंच्या पथकांतील लोकांनीं तर आपल्या पराक्रमाची या प्रसंगीं शिकस्त केली. भाऊ व पुरुषोत्तमरावदाजी अघाडीस होते व मागल्या बाजूस श्रीमंत पेशवे सरकारची स्वारी युद्धचमत्कार पाहत होती. आपला बाहुपराक्रम श्रीमंतांस दाखविण्याचा हा उत्तम प्रसंग आहे असे वाटून भाऊंस व पुरुषोत्तमरावास मोठे स्फुरण चढले, आणि आपल्या पथकांतील लोकांच्या अग्रभागीं आपण होऊन ते ज्या बाजूस शत्रूंची बळकटी होती त्या बाजूस लंडग्यासारखे तुटून पडले. त्यांचा शस्त्रांचा मारा थोडा वेळ शत्रूंनीं मोठ्या धैर्यानें सहन केला व त्यांना मार्गे हटविण्याविषयीं होते तेवढे प्रयत्न केले. युद्ध अगदीं निकराचे चालले असतां एक बाण सूं सूं करीत जोराने येऊन पुरुषोत्तमरावाच्या बाहूंत शिरला, तथापि, त्या प्रसंगीं तिकडे लक्ष न देतां त्यानें व भाऊंनीं शत्रूंची एकसारखी कत्तल चालविली. मराठ्यांच्या सर्व सरदारांचे लक्ष तिकडे वेधले, आणि ते क्षणभर तटस्थ होऊन तो चमत्कार पाहू लागले. भाऊंचा व दाजीचा पराक्रम पाहून “शाबास” “शाबास” असा मराठ्यांचे सैन्यांत जयघोष सुरू झाला, आणि शत्रूंची निशाणे मार्गे परतली. मराठ्यांचा जय होऊन ते आपल्या तळावर परत आले !!

सावनूरकरावरची स्वारी ही भाऊंची प्रथम मोहीम होय. त्यांनीं त्या युद्धांत जें शौर्य व युद्धकौशल्य प्रकट केले तें पाहून मोठमोठे सरदारांनीं व शूर पुरुषांनीं तोंडांत बोटे घातलीं. वय पाहू गेले असतां चवदा वर्षांचे, आईच्या मांडीवर लोळण्याचे, असे असतां मोठ्या अनुभविक योद्ध्याप्रमाणे त्यांनीं शत्रूंची संग्राम केला, या आश्चर्यांत सर्व गर्क झाले. कित्येकांस त्या प्रसंगीं पुराणप्रसिद्ध अभिमन्यु वीराचे स्मरण

झाले. श्रीमंत पेशवेसरकारही आश्चर्य सागरांत निमग्न झाले. त्यांनी आजच्या लढाईचे यश या मुलाकडे आहे असे सांगून त्याला बहुमोलाचे पोषाख दिले, व भाऊंच्या अद्वितीय पराक्रमाबद्दल बक्षीस ह्मणून कोरेगांव प्रांत जुन्नर हा गांव बक्षिस दिला. तो त्यांच्या वंशजांकडे अब्यापि चालत आहे. पुरुषोत्तमरावदाजी यांनी जो पराक्रम केला त्याबद्दल त्यांस पालखी व साडेतीन हजार रुपयांची तैनात करून दिली, व आंत्रे परगणे मंगळेवेढे हा गांव इनाम दिला.

पराक्रमी व गुणवान् पुरुषांस त्यांच्या कर्तृत्वाच्या योग्यतेनुरूप बक्षीस देणे व त्यांची प्रतिष्ठा राखणे हा थोर पुरुषांच्या गुणांपैकी एक गुण होय. बक्षीस व प्रतिष्ठा ही एक प्रकारची लालुच आहे. इनें सर्व मनुष्ये सहज वश होतात, व इच्या आशेनें जिवापाड पराक्रम करण्यास मनुष्ये समर्थ होतात. मनुष्यानें उचललेल्या कामांत त्याला उत्तेजन देऊन त्याच्याठायीं ईर्ष्या व आवेश उत्पन्न करणारी दुसरी अशी कोणतीही वस्तु नाही. सुज्ञ प्रभु असतात ते इचा योग्य उपयोग करून सेवकांच्या हातून मोठमोठे कार्य भाग साधितात, व लोकप्रिय होतात. पेशव्यांच्या अमदानांच्या वेळीं हें बीज राज्यकर्त्यांस माहित होतें व ते गुणी व पराक्रमी पुरुषांची संभावना चांगली करीत. यामुळे त्या कालीं अनेक थोर पुरुष उदयास आले. वाळाजी बाजीरावाने या प्रसंगां जें भाऊंस बक्षिस दिलें, त्याच्या योगाने त्याने केवळ भाऊंचा सन्मान केला इतकेच नव्हे, तर जे पुरुष मराठ्यांच्या राज्याच्या हिताकरितां काया, वाचा मर्ने करून झटतील त्यांच्या महत्कृत्याबद्दल सरकार खचीत उतराई होईल, असेही सुचविलें. पेशव्यांची या थोर कृत्याबद्दल जितकी प्रशंसा करावी तितकी थोडीच आहे.

कोणत्याही एखाद्या कार्यास किंवा व्यवसायास मनुष्य उद्युक्त होतो तेव्हां, त्याचा आरंभ कोणत्या रीतीनें होतो या गोष्टीकडे त्याचे मोठें लक्ष असतें. जी गोष्ट आरंभीं यशस्कर होते, ती गोष्ट अधिक आस्थेनें व श्रमाने करण्यास मनुष्यास उत्तेजन येतें. आणि मग अर्थात् ती सुलभ व सुकर होते. कदाचित् असें न घडलें तर उलटही परिणाम होतो. ज्या कार्याचा आरंभ चांगल्या प्रकारें होतो तें कार्य अर्धे झाल्यासारखेच आहे अशी एक इंग्रजीत म्हण आहे तिचेही तात्पर्य हेंच

आहे. पहिल्याच मोहिमेंत यश प्राप्त झालें व त्याबदल पेशवेसरका-
रांतून सन्मान झाला, यामुळें स्वीकारलेला सरदारिपणाचा धंदा अधिक
उच्छुकतेनें करण्याविषयीं भाऊंस उत्तेजन आलें. सावनूरच्या रणभू-
मीवर सर्वांकडून त्यांनीं वाहवा हणून घेतली, तीच वाहवा त्यांनीं अ-
वंड संपादिली. तेथें स्वामिकार्याविषयीं जी त्यांनीं तत्परता दर्शवि-
ली, तीच त्यांनीं अबाधित चालविली. आणि त्या प्रसंगीं पेशवे-
सरकारांनीं “ शूर वीर ” असें म्हणून जो वरदहस्त मस्तकीं ठेविला,
याची आजन्म सार्थता केली.

यानंतर त्यांनीं ज्या स्वाऱ्या केल्या त्यांचा वृत्तांत क्रमशः पुढील
गागापासून सादर करूं.

भाग ४.

किरकोळ स्वाऱ्या.

इ० स० १७६० त पेशवेसरकार व निजामसरकार यांचा बेव-
नाव होऊन लढाई झाली, त्यांत निजामसरकार जेरीस आलें. तेव्हां
दौलताबाद व औरंगाबाद हीं शहरे व तेथील किल्ले आणि आसपासचा
सुमारे ६२ लक्षांचा मुलूख निजामसरकारानें पेशवेसरकारचे स्वाधीन
करावा, असें ठरून तह झाला. आणि किल्ले व मुलूख ताब्यांत करून
घेण्याचें काम सरदारांकडे सोंपवून पेशवेसरकारची स्वारी पुण्यास परत
आली. बहुतेक मुलूख पेशवेसरकारचे अमलांत आला, परंतु दौलता-
बादचा किल्ला, तेथील किल्लेदार स्वाधीन करीना. तेव्हां तो हस्तगत
करण्याकरितां कोणाची तरी योजना करणें आवश्यक झालें. आलीक-
डील अनेक संग्रामांत पटवर्धन सरदारांनीं मोठें शौर्य व पराक्रम केले
होते, व पेशवेसरकारांनीं ते पराक्रम प्रत्यक्ष पाहिले होते. यास्तव ही
थोर कामगिरी त्यांच्या वांग्यास आली, गोपाळराव गोविंद पटवर्धन
मिरजकर यांस फौज व तोफखाना देऊन रवाना केलें. या स्वारीस गो-

पाळरावावरोवर परशुरामभाऊ व नीलकंठराव त्रिंबक आपापल्या पथकांनिर्शां गेले होते. दौलताबाद किल्ला, किल्लेदार गोडीगुलावीने स्वाधीन करीना, तेव्हां पटवर्धनांनीं त्याला गराडा घातला ; मोर्चेबंदी करून आंत दाणा वैरण जाण्याची बंदी केली ; आणि पांचहजार फौजेनिर्शां हल्ला करून किल्ला हस्तगत करून घेतला. नंतर किल्लेदारानें पेशवेसरकारची पायधरणी केल्यावर पुढें लढाई बंद ठेवावी, अशीं पत्रें आल्यावरून पटवर्धन सरदार आपापलीं पथकें घेऊन परत आले.

इ० स० १७६० त मराठ्यांच्या राज्यांत जिकडे तिकडे लढाईची संपादनानें तयारी चालली होती. अहमदशहा अवदाली हा आकगाण लोकांचा राजा, बरीच वर्षे बायव्येकडील प्रांतावर स्वान्या करीत होता. त्यानें या वर्षी मोठें प्रचंड सैन्य जमवून दिल्लीचा रौख धरिल्या होता. त्याशीं सामना करण्याकरितां तयारी करणें मराठ्यांना आवश्यक होतें. त्यांनीं शिंदे, होळकर, गायकवाड, भोंसले आदिकरून सर्व सरदारांस फौजेनिर्शां या स्वारीस येण्याविषयीं पत्रें लिहिलीं, व मोठे जंगी स्वारीची तयारी केली. या स्वारीचें आधिपत्य सदाशिवरावभाऊ यांजकडे होतें. परशुरामभाऊ आदिकरून पटवर्धन सरदार या प्रसंगीं पुण्यास आपापल्या पथकांनिर्शां तयारीनें होते. परंतु सैन्याची व्यवस्था लाविली, तेव्हां त्यांत पटवर्धन सरदारांचीं सैन्ये मुलुखाच्या बंदोबस्ताकरितां मार्गे पेशवेसरकार यांजवळ कुमकेस राहावीं, असें ठरलें. त्यामुळें पाणिपताच्या घोर कंदनाचा वांटो भाऊ आदिकरून पटवर्धन सरदारांस प्राप्त झाला नाहीं. पुढें सदाशिवरावभाऊच्या कुमकेकरितां पेशवेसरकारची स्वारी फौजेची कुमक घेऊन नर्मदेपर्यंत गेली, त्यावेळीं भाऊ समागमें होते.

बाळाजी बाजीराव पेशवे यांची स्वारी पुण्यास परत आल्यानंतर लवकरच त्यांचा अंत झाला. व त्यांचे वडील पुत्र माधवराव पेशवाईचें पद पावले. बाळाजी बाजीरावाची पटवर्धन सरदारांवर व विशेषेंकरून भाऊंवर फार कृपा होती. पुढें माधवराव पेशव्यांनीं त्यांजवर तसाच लोभ ठेविला. इ० स० १७६१ पर्यंत पटवर्धनांच्या पथकांस सरकारांतून नक्त रोजमुरे पावत होते ; ती भानगड काढून टाकून माधवरावानें इ० स० १७६२ त त्यांस पथकांच्या खर्चाकरितां सुमारे २५ पंचवीस लक्षांचा सरंजाम लावून दिला. त्या सरंजामाचा बेहडा इ० स०

१७६४ त साला. पटवर्धनाचे पुरुष त्या वेळीं एकत्र होते, म्हणून गोविंद हरी, परशुराम रामचंद्र, आणि नीलकंठ त्रिवर्गाच्या त्रिवर्गाचीं नांवे लावून एकच वेहडा केला. तथापि, सरंजामाचीं गांवे व तैनात प्रत्येकाच्या निरनिराळ्या होत्या. परशुराम भाऊंचें पथक २४०० स्वारांचें होते, व त्यांची तैनात आरंभी १०,००० रुपये होती. पटवर्धनांस सरंजाम दिला, त्याचे प्रांत पेशव्यांच्या राज्याच्या दक्षिण सरहद्दीवर होते. अशी मोठी जहागीर या प्रदेशी स्थापन करण्यांत पेशवेसरकारचा मुख्य उद्देश हा असावा कीं, पटवर्धन सरदार जातीचे शूर, त्यांना या बाजूस सरंजाम दिला म्हणजे पेशव्यांच्या राज्याला कोल्हापूरकर व झिसूरकर हे तिकडे प्रबळ शत्रू होते, त्यांजवर चांगला दाब राहिल, व त्यांस, वर डोकें काढतां येणार नाहीं. भाऊंच्या सरंजामाला मूलख लावून दिला, तो कांहीं मिरजेजवळ, (तासगांव, चिंचणी वगैरे,) कांहीं बेळगांवच्या आसपास, (जमखंडी, यादवाड, गोकक इत्यादि,) आणि कांहीं धारवाडच्या जवळ, (कुंदगोळ) असा होता. सरंजाम मिळाल्यापासून पटवर्धन सरदारांस पहिल्यापेक्षां बरेच स्वातंत्र्य आलें, व पेशवेसरकारच्या कायम सरदारांत त्यांची गणना होऊं लागली. त्यांचें दरबारांत प्रस्थ वाढत चाललें, आणि राज्यकारभाराच्या उलाढालींत त्यांच्या साहाय्याची आवश्यकता पडूं लागली.

माधवराव बल्लाळ यांस पेशवाईचें पद प्राप्त झालें, तेव्हां त्यांचें वय छहान होतें, सबब सर्व कारभार त्यांचे चुलते रघुनाथरावदादा पाहात होते. पुढें त्या उभयमतांमध्ये अधिकाराच्यासंबंधानें कलह लागला. माधवराव स्वतंत्र होण्याची इच्छा करूं लागला, व त्यानें पटवर्धन सरदारांस अनुकूल करून घेतलें. याची गुणगुण रघुनाथरावाच्या कानावर येतांच पटवर्धनांचें व त्यांचें वैमनस्य पडलें. पटवर्धनांची सर्व मंडळी सावेळीं मिरज येथें राहात होती. तेथें फौजबंद जाऊन रघुनाथरावानें किल्ल्यास वेढा घातला. पटवर्धनांनीं किल्ला स्वाधीन केला, आणि गोविंद हरी, कुटुंबाचीं सर्व मनुष्ये घेऊन, त्यांचे जेष्ठ बंधु कृष्णभट्ट, मंगळवेढ्यास राहात होते, तेथें जाऊन राहिले. तथापि, गोविंद हरी यांचे शूर पुत्र गोपाळराव हे निसटून हैदराबादेस गेले, आणि त्यांनीं निजामसरकाराकडे संधानकरून मिरज परत घेण्याकरितां

निजामसरकारची कुमक आणिली. त्यामुळे पेशवे व निजाम यांमध्ये युद्ध जुंपले; आणि राक्षसभुवन येथे मोठी लढाई झाली, तीत निजामाचा प्रसिद्ध दिवाण विठ्ठल सुंदर मारला गेला. हे प्रकरण अधिकच पेटावयाचे, परंतु माधवराव पेशवा शहाणा होता. त्याने गोपाळराव, रघुनाथराव व आपण यांचा एक विचार केला, आणि निजामसरकारशी तह करून ते प्रकरण शांत केले. पटवर्धन सरदारांनी आपला पक्ष स्वीकारला, म्हणून माधवरावाची त्यांजवर फार कृपा झाली.

इसवी सन १७६४ त हैदरअलीने कर्नाटकांत पुंडावा केला, व पाळेगार व संस्थानिक यांस पादाक्रांत करून खंडणी वसूल केली. त्याच्या राज्याची सरहद्द उत्तरेस वाढतां वाढतां सावनुराजवळ पेशव्यांच्या राज्यास येऊन भिडली. सावनूरकरास त्याजपासून पीडा होऊं लागली तेव्हां त्याने पेशवेसरकाराकडे आश्रय मागितला. त्याचे साह्य करण्यास्तव, व हैदरावर आपली छाप वसविण्याकरितां पेशवेसरकाराने कर्नाटकांत स्वारी करण्याचा निश्चय केला. पटवर्धन सरदार, त्रिंबकरावमामा, व आनंदराव रास्ते यांजवरावर ४०,००० सैन्य देऊन शत्रूवर जाण्याची त्यांस आज्ञा झाली. आणि मागून पेशवेसरकारची स्वारी, २०,००० स्वार व १९,००० पायदळ घेऊन कर्नाटकांत उतरली. या स्वारी समागमें परशुरामभाऊ आपल्या पथकासहवर्तमान होते, आणि त्यांचे चुलत बंधु गोपाळराव गोविंद यांची व हैदराकडील चंद्रोजी जाधव व बाळाजीपंत यांची येळुरी येथे मोठी लढाई झाली त्यांत भाऊंनी फार कामकाज केले. या लढाईत शत्रूचे ३,००० लोक ठार झाले, आणि पुष्कळ पाडाव होऊन युद्धोपयोगी सामानही पटवर्धनांनी घेतले. या लढाईवदल त्रिंबकरावमामांनी गोपाळराव, परशुरामभाऊ आदिकरून पटवर्धनांची फार तारीफ केली. नंतर तह होऊन सर्व सैन्य माघारे परतले.

इ० स० १७६७।६८ सालांत गोपाळराव गोविंद पटवर्धन यांस निजामसरकारावर जाण्याची आज्ञा झाली तेव्हां त्यांचे समागमें भाऊ होते. पटवर्धन सरदारांत यावेळीं गोपाळराव प्रमुख होते. स्वारीच्या कामास ते निघत तेव्हां नलिकंठराव त्रिंबक, व परशुरामभाऊ हे आपापल्या पथकांसह त्यांजवरोवर कुमकेस जात असत. या त्रिवर्ग चुलत

बंधूचें परस्पर फारच सख्य असे. आणि स्वारीच्या सर्व मसलती त्यांच्या एक विचारें चालते. ते एकमेकांच्या जिवाकरितां जीव देण्यास सिद्ध असत, आणि सरकारचा कार्यभाग सिद्धीस नेणें हें सर्वांचेही कर्तव्य-कर्म सारखेंच आहे असें मानीत. या स्वारींत पटवर्धनांनीं निजामसरकारचा नक्षा उतरून पुढें हैदरावर रौख फिरविला. आणि अर्काटपर्यंत जाऊन पेशव्यांचा अंमल बसविला, व त्यांचें स्वामित्व मान्य करविलें.

या मोहिमेचें काम संपवून गोपाळराव, भाऊ आदिकरून सर्व सरदार पुण्यास परत आले तो नागपूरकर जानोजी भोंसले यांजबरोबर पेशवेसरकारचा विघाड झाला व भोंसले सैन्यासह पुण्यास येण्यास निघाले. त्यांच्याशीं सामना करण्याकरितां पेशवेसरकारांनीं मोठें सैन्य तयार केलें. निजामसरकारचें, आणि भोंसल्याचें वांकडें होतें यामुळें त्यांचेही सैन्य पेशवेसरकारच्या सैन्याबरोबर या मोहिमेस जाण्याकरितां सिद्ध झालें. पेशव्यांची कडेकोट तयारी पाहून भोंसले यांनीं पुण्यास येण्याचा बेत रहित करून आल्या पायानें नागपूरची वाट धरिली. तेव्हां त्यांचा पाठलाग करण्याकरितां पटवर्धन सरदारांस आज्ञा झाली. भोंसले यांस हें वर्तमान कळतांच त्यांनीं जलदीनें कूच केलें. त्यांचा पाठलाग करितां करितां पटवर्धन जिकीरीस आले. त्यांची घोडीं थकलीं, आणि त्यांच्यानें पुढें चालवेना. भोंसले झाडींत शिरले तथापि, लगट करून पटवर्धनांनीं त्यांस गांठण्याचा प्रयत्न केला. पण अगदीं निसटून ते दाट झाडींत गेले तेव्हां पाठलागाचा इलाज थकला, म्हणून पेशवेसरकारची परत फिरण्याविषयीं पत्रें येतांच ते पुनः स्वारीस येऊन मिळाले.

इ० स० १७७० त हैदरानें पेशवेसरकाराबरोबर, पूर्वी (इ० स० १७६८) तह केला होता, त्याच्याविरुद्ध, आचरण सुरू केलें. पेशवेसरकारास दिलेला मुलूख परत घेण्याचा इलाज चालविला ; सावनूरकरास पुनः तो उपद्रव देऊं लागला ; आणि सेनापती घोरपडे गुत्तीकर यांचा मुलूख काबीज करण्याकरितां त्यानें स्वार, पायदळ, व तोफखाना असें जंगी सामान तयार केलें, आणि लवकरच गुत्तीस वेढा घातला. तीन साडेतीन महिने सेनापतींनीं गुत्तीचा किल्ला लढ-

विळा, परंतु शेवटीं आंत पाण्याचा व सर्पणाचा तोटा पडल्यामुळे आंस कौलाने किल्ला उतरून जाणे भाग पडले. हैदराने या प्रकारची वंडाळी मांडिली, तेव्हां त्याजवर पुनः शस्त्र धरणे भाग पडले, आणि त्रिवकरावमामा याजबरोबर हुनूरची फौज देऊन, त्यांस व पटवर्धन सरदार व भानंदराव रास्ते, यांस सैन्यासह पुनः हैदरावर स्वारी करावयाची, याजकरितां पुढे जाण्याविषयी आज्ञा झाली. या स्वारीस गोपाळराव गोविंद, परशुराम रामचंद्र व नीळकंठराव त्रिवक गेले होते.

या सरदारांचीं सैन्ये तोरखान्यासुद्धां कोपाळ, सोंडूर, शिवरुद्र या बाहरांवरून सावनुराजवळ दाखल झाली. तेथील नवाबास हैदराने जेरीस आणिले होते, व तो आजबरोबर तह करण्यास सिद्ध झाला होता, त्याला या) सरदारांनीं घोर देऊन हैदराच्या स्वाधीन होऊ दिले नाही. आणि त्याच्या संरक्षणाकरितां कांहीं सैन्य तेथे ठेवून, यांनीं बाकीची फौज चिकवाळापूर, शिरहंसकोटाकडे नेली. इतक्यांत, मागाहून श्री० माधवराव पेशवेही ३५,००० फौजेविशीं पुण्याहून येऊन दाखल झाले.

नंतर बाळापूर, कोल्हार, नंदिदुर्ग, मनवगळ, बेंगळूर इत्यादि शहरे एकामागून एक हस्तगत झालीं. थोरले बाळापूरचा किल्ला फार मजबूत होता तो पटवर्धनांनीं सर केला. दुसरेही लहान मोठे १५।१६ डोंगरी किल्ले, व पंचवीस भुईकोट त्यांच्या स्वाधीन झाले.

नंतर मराठ्यांच्या सैन्यापुढे आपला टिकाव लागत नाही असे पाहून आपल्या राज्याच्या पश्चिमेकडील भागांत दाट झाडी आहे, तिकडे मराठ्यांच्या स्वारांचा कांहीं इलाज चालावयाचा नाही, असे समजून हैदराने तिकडची वाट धरिली. त्याच्यामार्गे पटवर्धन व रास्ते यांचीं सैन्ये रवाना करून पेशवेसरकारची स्वारी बाळापुराकडे गेली. मराठ्यांचे सैन्य फांकले आहे असे वर्तमान येतांच हैदराने आपल्या पाठलाग करणारांवर एकाएकी छाप घालण्याचा निश्चय केला. चिनादुर्ग नजीक बुद्धिविहाळ येथे रास्ते व पटवर्धन सरदार आपल्या भाऊबंद मंडळीसह फौजेसहित आहेत अशी बातमी ठेवून तो जलदीने तेथे येऊन ठेपला, व मराठ्यांच्या लष्करास कांहीं वार्ता नव्हती, तो पहांटेच्या

पांच घटका रात्रीस त्याने एकाएकी त्यांजवर छापा घातला. मराठ्यांच्या सैन्यावर एकदम तोफांचा गोळ्यांचा व बाणांचा भडिमार सुरू झाला. मराठ्यांची त्यावेळी संग्रामाची मुळीच सिद्धता नव्हती. मुख्य मुख्य सरदारांच्या घोड्यावर कायती सामाने घातली होती. बाकीची सर्व फौज युद्धास सिद्ध नव्हती. गाफील होती. हैदराच्या लष्करांतून गोळा येऊं लागतांच पटवर्धन सरदार व रास्ते आपापल्या घोड्यावर बसून अघाडीस गेले, आणि स्वारांस युद्धास सिद्ध होण्याकरितां नौबत वाजविण्याविषयी आनी आज्ञा केली. तेव्हां स्वार जमू लागले. मराठ्यांकडील नौबतीचा आवाज ऐकतांच हैदराने तोफांचा व बाणांचा सनाटा मार चालू केला. अघाडीस गेलेल्या सरदारांवर गोळ्यांचा व बाणांचा त्यावेळी केवळ पाऊसच पडला. तथापि, तो सर्व सोसून ते होते तेथेच उभे राहिले. परशुराम भाऊ अघाडीस होते, त्यांच्या बसलेल्या घोड्यास तोफेचे गोळे लागून एकामागून एक अशीं तीन घोडी पडलीं; तथापि, तो धैर्यशाली पुरुष जाग्यावरून तिळमात्र ढळला नाही. भाऊंचे जवळच त्यांचे चुलतबंधु माधवराव कृष्ण मंगळवेढेकर होते, त्यांच्या घोड्याला एक मोठा गोळा लागून त्यांच्या कातड्याच्या चिंदाड्या उडाल्या. सूर्योदय होईपावेतो सर्व सरदार व मंडळी जागच्याजागी उभी होती, नंतर डाव्या बाजूस ओढा होता त्यांच्या आश्रयास गेली. सूर्योदय झाल्या नंतर हैदराकडील मारा अधिकच सुरू झाला. पटवर्धनांनीं एकदिल होऊन दोन चार वेळां हैदराच्या फौजेवर नेटाने जाण्याचा हिष्या केला, परंतु गोळ्यांच्या अति तीव्र मारापुढे त्यांचे काही चालेनासे झाले. घोडी पुढे पाय उचलीनात, आणि घोडी व माणसे फारच जाया होऊं लागलीं. तेव्हां सरदार तसाच दम धरून राहिले, व त्यांनीं लष्कराचे बुणगे मुक्कामास पाठविले. तिसरा प्रहरपर्यंत युद्ध करून शेवटीं मराठ्यांचा तळ व गांव लुटून हैदर कडलुराकडे परत गेला. क्षणून पटवर्धन व रास्ते सरदार मुक्कामास आले. या लढाईत भाऊंच्या पथकाराने फार पराकाष्ठ केली, व त्यांच्या पथकापैकीं माधवराव कृष्ण हे याच लढाईत लागलेल्या गोळीने मरण पावले. त्यांस पेशवेसरकारांनीं मौजे नांदारे हे गांव इनाम करून दिला.

ही लढाई झाल्यानंतर माधवराव पेशवे यांच्या प्रकृतीस अस्वस्थ वाटून लागले हणून, त्रिंबकरावमामा, पटवर्धन व रास्ते वगैरे सरदारांस, हुनुरातची फौज व तोफखाना यांसुद्धां मार्गे मोहिमेवर ठेवून स्वारी पुण्यास परत आली.

मामा आदिकरून सर्व सरदार गुडपल्ली येथे तळ देऊन स्वस्थ राहिले आहेत, व त्यांची कांही फौज रामदुर्ग व नीलगड वगैरे ठिकाणी गेली आहे, असे पाहून चिकवाळापूर येथे पेशवेसरकारचा जानोजीराव धुळप हणून सरदार होता त्याला हैदराने वेढा दिला. जानोजीरावानवळ फौज थोडी होती, त्याने पेशवे यांचे सरदारांस कुमकेस येण्याविषयी निकडीचे पत्र लिहिले. त्यावरून सर्व सरदार तिकडे जाण्यास निघाले. या प्रसंगी पटवर्धन सरदारांनी फार चलाखी दाखविली. सर्व सरदार कित्येक मुक्काम मार्गे होते, तोंच गोपाळराव, परशुराम भाऊ, व नीलकंठराव यांनी अघाडीस जाऊन हैदराला बाळापुराजवळ गांठिले, आणि बरोबर नुसते सात आठशें स्वार असतां हल्ला करून त्याची दाणादाण उडविली. त्याचे ४००।९०० लोक ठार केले, आणि त्याचा गोठ लुटून तोफा व घोडे पाडाव करून आणिले.

नंतर त्रिंबकरावमामा हैदराचे तोंडावर जावयास निघाले, आणि गोपाळराव, परशुरामभाऊ व नीलकंठराव, थोरल्या बाळापुराकडे चालते झाले. त्रिंबकरावमामांनीं गुरमकोंड्याच्या किल्ल्यास मोर्चेबंदी करून लढाईची सुरुवात केली. किल्ला फार मजबूत, त्याला दुहेरी खंदक, दुहेरी तट, दुहेरी बुरूज होते. तीन महिने लढाई थांबून थांबून चालली होती. पटवर्धनांची सैन्ये हैदराच्या पाठीवर असल्यामुळे त्यांना किल्ल्याच्या रक्षणार्थ कुमकेस फौज पाठवितां येईना. शेवटीं निरुपाय होऊन किल्लेदार शरण आला, आणि पेशव्यांचें निशाण किल्ल्यावर लागले.

याच सुमारास गोपाळराव गोविंद यांची प्रकृति त्रिघडली. तेव्हां आपले पथक आपले बंधु वामनराव व गंगाधरराव यांच्या स्वाधीन करून ते मिरजेस परत आले व उदराची भावना होऊन तेथेच त्यांचा अंत झाला. गोपाळरावाबरोबर भाऊंनीं अनेक लढाया मारिल्या होत्या. त्यांच्या मरणाचे भाऊंस फार दुःख झाले. ते चुलत बंधु होते तरी

त्यांचा एकमेकांविषयी कळवळा सखल्या बंधूभेक्षांही कांकणभर ज्या-
स्त होता. ~~गोविंदराव हे योद्धा~~

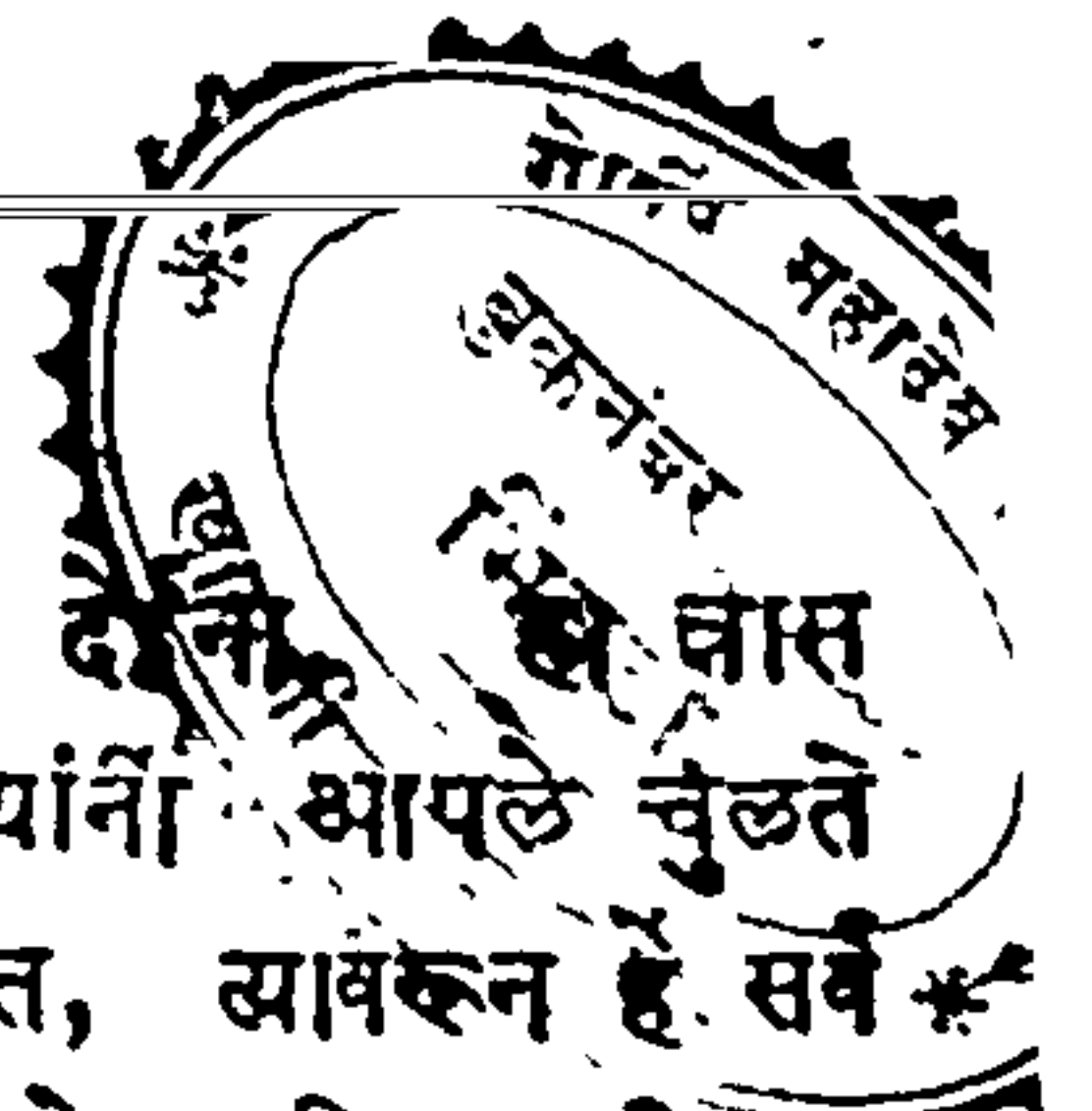
गुरमकौडा सर झाल्यावर सर्व सरदार श्रीरंगपट्टणावर जाण्याच्या तयारीने निघाले. तिकडून हैदरही त्यांशी सामना करण्याकरितां मो-
व्या सैन्यानिशी आला. उभयपक्षांची गांठ मोतीतलाव येथे पडली. मराठ्यांच्या लष्करांत त्यावेळीं त्रिंबकरावमामा, रास्ते, सेनापती, धुळप, आणि अनेक शूर पटवर्धन सरदार होते. त्यांनी आपल्या सैन्याच्या निरनिराळ्या टोळ्या करून हैदराच्या फौजेस वेढिले आणि पुढून, मा-
गून, बाजूने, एकसारखा मारा चालू केला. चार दिवस शर्थ केल्या-
नंतर हैदराने श्रीरंगपट्टणची पुनः वाट धरिली. परंतु पटवर्धनांच्या स्वारांनीं निकड लाविल्यामुळे त्याचे सर्व उपाय थकले. शेवटीं आपले सर्व सैन्य मागे टाकून हैदर व त्याचा पुत्र टिपू यांनीं रात्री २५ स्वारा-
निशीं पौबारा केला. मग त्या सैन्याची वार्ता काय पुसावयाची आहे ? मराठ्यांनीं सर्व फौज लुटून फस्त केली. हैदराचा सर्व तोफखाना, हत्ती, निशाणे, घोडे, खजिना, जवाहीर यच्चयावत् मराठ्यांच्या हस्तगत झाले. हैदराचीं हजारों मनुष्ये व १,५०० स्वार पडले, आणि मराठ्यांच्या सरदारांच्या नाशार्थ जें त्यानें मोठें सैन्य आणिलें होतें त्याची वाताहत झाली. मोतीतलावाच्या लढाईत भाऊंचे दुसरे चु-
लतबंधु नलिकंठराव त्रिंबक हे शत्रूवर तुटून पडत असतां उरास गोळी लागून मरण पावले. गोपाळरावाच्या मरणाचा विसर पडला नव्हता, तोच हा दुसरा दुःखकारक प्रसंग घडून आला त्यामुळे भाऊंचे चित्त अगदीं उद्विग्न झाले. हे दुःख त्यांनीं आपले मनास फारच लावून घेतले. त्यांस युद्धाची मसलत सुचेना, आणि ते अगदीं उ-
दास झाले. त्यांचीं पत्रे लष्करांतून येत असत, त्यावरून हा सर्व प्रकार त्यांचे चुलते गोविंद हरी यांस समजला. तेव्हां त्यांनीं अनेक प्रकारे त्यांचे सांत्वन केले.

मोतीतलावरून सर्व सरदार श्रीरंगपट्टणावर गेले, आणि कावेरीच्या उत्तर तीरावर तळ पडला. शत्रूकडून तहाचे बोलणे आले, त्यावरून सर्व प्रकरण आटोपतें असें दिसले. इतक्यांत, एके दिवशीं रात्री दोन तीन तोफा सुरू होऊन मराठ्यांच्या लष्करांत गोळे येऊन धडकं ला-

गले. या कृतुमाबदल मराठ्यांच्या सरदारांस फार राग आला. त्यांनी उजाडतांच लढाईची तयारी करून शहरावर तोफा सुरू केल्या. शहरावर नेमाने मारा चालू होताच मोठमोठ्या हवेच्या धडाधड पडूं लागल्या. शहरांतील रस्ते बंद पडले, मनुष्यसुद्धां फिरकेना. पटवर्धन व रास्ते आदिकरून सरदारांनी कावेरीच्या पलिकडच्या वाजूस रस्ता बंदविला, आणि आंत दाणा वैरण येत असे, तो बंद केली. असे होतांच हैदर घाबरला. पोंदेचरी येथील फ्रेंच लोकांस कुमक पाठविण्याकरितां त्याने पत्रे लिहिली, व त्यांस पाहिजे ते देण्यास तो कबूल झाला. सव्वा महिना किल्ल्यास घेरा पडला होता व मारागिरी चालली होती, तथापि तो बळकट किल्ला हातीं येईना. तेव्हां वेढा ठेवून त्रिवकरावमामा आसपासच्या मुलुखाची खंडणी घेत चालले. शेषटी हैदरासही कंटाळा आला, आणि त्याने तहाचे बोलणे लाविले. याच समयास माधवराव बळ्याळ पेशवे यांची प्रकृति फार बिघडली, झणून छावणीत पत्रे आली, तेव्हां सरदारांनी हैदराचे बोलणे तत्काळ मान्य केले. आणि रास्ते, व सेनापती यांच्या विद्यमाने तह करून सरदार पुण्याकडे परत फिरले. पुढे लवकरच माधवराव पेशव्यांचा अंत झाला. (६० स० १७७२ नवंबर)

ही हैदरावरची मोहीम सुमारे दोन वर्षे चालू होती. तिचा सर्व सरदारांस कंटाळा आला. शिपाई व स्वार त्रासून परत जाण्याकरितां जिकीर करूं लागले. स्वारीस निघतांना जो त्यांचा आवेश होता, व त्यांच्या मुखश्रीवर जे तेज होते ते सर्व नाहीसे झाले. लढाईत दुखण्याने, व हालआपत्तीने त्यांचे अनेक सोबती मरण पावले. आणि फार दिवस मोहीम चालली तर आपणास मुलांमाणसांची भेट होते किंवा कसे याची त्यांना चिंता लागली. भाऊंकडे कावेरीनदीच्या वाजूच्या चौकीपाहान्याचे काम सांगितले होते ; रात्रीच्या जागरणाने व थंडीने त्यांची प्रकृति क्षीण झाली. शिवाय त्यांचे जिवास जीव देणारे दोघे चुलतबंधु या मोहिमेंत मरण पावले, यामुळे काळजी लागून त्यांच्या चित्तास स्वस्थता अगदी वाटेनाशी झाली. त्यांचेबरोबरचे स्वारही परत जातो म्हणून त्यांच्यामार्गे लागले. त्रिवकरावमामाजवळ भाऊंनी रजा मिळण्याविषयी विनंती केली, परंतु पटवर्धनांचे साह्याची योग्यता

आला पहिल्यापासून माहित होती, तो त्यांना रजा देऊन नको आणि नौकरीही नको असे भाऊंस झाले. त्यांनी आपले चुलते गोविंदराव हरी यांस या प्रसंगी पत्रे लिहिली आहेत, यावरून हे सर्व व्यक्त होते. तथापि, गोविंद हरी यांनी अनेक योग्य विचार लिहून भाऊंचे समाधान केले. आणि पेशवेसरकारास पत्र लिहून सर्वांचे छवकरच परत येणे घडेल असे करितो, असे भाऊंस कळविले.

आपले पुत्र व पुतणे मोहिमेवर जाऊन फार दिवस झाले. आपला आतां वृद्धापकाळ झाला व प्रकृतीसही फार बरे नाही याजकारितां भेटून जाण्याविषयी त्यांना रजा मिळावी, ह्मणून गोविंद हरींनी पेशवेसरकारास पत्र लिहिले त्यांचे श्रीमंत माधवराव बल्लाळ यांजकडून उत्तर आले. त्यातील सारांशः—“गोपाळराव गेले, त्या मार्गे वामनराव व परशुराम रामचंद्र यांनी हिम्मत मर्दुमकीची शर्थ केली. नीलकंठरावजी धन्य पावले. प्रस्तुत सरदारीचा बोजा उभयतांवर (भाऊ व वामनराव यांवर) आहे. हैदरखानाच्या छातीवर त्रिवकराव विश्वनाथ आदिकरून सर्व सरदार राहून त्यास श्रीरंगपट्टणांत कोंडले आहे. तोफांचा मारा निल देतात. चंदीकवाड त्यांचे बंद केले. अतःपर त्यांचा निकाल थोडे दिवसांत होणार आहे. असे असतां ते नांवचे सरदार, त्यांस येण्यास कसे लिहावे. तिकडील निर्गम झाल्यावर तुम्हां लिहिले तसे करण्यास सोय पडेल.” या-पत्रावरून पेशवेसरकार आपल्या सरदारांस किती मानीत होते व त्यांच्या पराक्रमास किती चहात होते, हे कळेल. तसेच भाऊंच्या शौर्याची कशी चीज होत होती, यांचेही याजवरून सहज अनुमान करितां येईल.

याप्रमाणे बाळाजी बाजीराव यांच्या कारकीर्दीत भाऊंचा प्रतापसूर्य नुकता उदय पावला होता. त्यांचे तेज उत्तरोत्तर फांकत जाऊन श्रीमंत माधवरावांच्या कारकीर्दीत त्यांचा प्रकाश ह्येसूरच्या दाट अरण्यापर्यंत पोहोचला. माधवरावांच्या मरणानंतर त्यांचे बंधु नारायणराव गादीवर बसले, त्यांचेही पठवर्धनांकडे लक्ष्य चांगले होते. त्यांनी पठवर्धनांस नवीन वेहडा करून दिला, त्यांत चिकोडी व मनोळी हे दोन परगणे त्यांच्या सरंजामास आणखी लावून दिले. पुढे नारायणरावाचा

वध होऊन नंतर जें प्रकरण घडलें, त्याचें कथन आतां पुढच्या भागावर ठेविलें पाहिजे.

भाग ५.

राघोबादादाचा पाठलाग.

इसवी सन १७७३ च्या आगष्ट महिन्यांत नारायणराव पेशवे यांचा दिवसाढवळ्या पुर्णे देथें वध झाला. राज्यलोभाच्या दुर्निवार आशेस गुंतून रघुनाथरावाची स्त्री आनंदीबाई हिने मारेकऱ्यांकडून हें घोरकृत्य करविलें. या कृत्यापासून तें करविणारांचा हेतु तर सफळ झाला नाहींच ; परंतु मराठ्यांच्या राज्यावर अनेक अकल्पित संकटें ओढवलीं. राज्यांत दुफळी झाली ; सरदारांत कलह लागले ; कोणाचा पायपोस कोणाच्या पायांत नाहींसा झाला ; परक्यांचा राज्यांत पाय शिरला, व विक्रय होऊं लागला ; आणि जे राजे मराठ्यांच्या एकीप्यामुळे त्यांस भिऊन होते, व त्यांच्या आजळीने पाणी पीत होते तेच त्यांच्या कारभारांत ढवळाढवळ करूं लागले. अशीं एक नव्हे, दोन नव्हेत, अनेक अरिष्टें उद्भवलीं. मराठ्यांच्या राज्यांत ही एक राज्यक्रांतिच झाली असें म्हटलें पाहिजे. असो, या सर्व वृत्तांताचें कथन करण्याचें आम्हांस प्रयोजन नाहीं. या चरित्राचा नायक जो परशुरामभाऊ, त्यानें या प्रसंगां कसें वर्तन केलें त्याचें कथन करणें इतकेंच आमचें कर्तव्य आहे.

नारायणरावाचा वध झाल्यानंतर राघोबादादास पेशवाईचें पद प्राप्त झालें. तथापि, राज्यकारभारांत प्रधान होते, ते, व राघोबादादा, यांचीं मनें परस्परांविषयीं पूर्वीपासून शुद्ध नव्हतीं. त्यांनीं त्यांच्या हातीं राज्याधिकार न राहावा, म्हणून उद्योग चालविला. या मसलतींत नाना फडणवीस मुख्य होता. राघोबादादा जवळ फौजफांटा मोठा होता, व तो जातीनेंही शूर पुरुष होता, म्हणून आपल्या पक्षास सरदारांचें

साह्य असल्याशिवाय तो सिद्धीस जाण्याची आशा नाही, असं समजून नानानें कित्येक सरदारांचीं मनं आपल्या पक्षाकडे ओढून घेतलीं. भाऊ आदिकरून पटवर्धन सरदारांचें नानाबरोबर सख्य होतें. तेही या मसलतींत सामील झाले. राघोबाची उचलवांगडी करावयाचा बेत ठरला. सर्व गोष्टींची यथास्थित व्यवस्था लागेपर्यंत आपली मसलत बाहेर फुटली, तर राघोबादादाकडून पारिपत्य होण्यास उशीर लागणार नाही, ह्मणून हा सर्व प्रकार नानानें अत्यंत गुप्तपणें चालविला होता. मसलतींत असलेल्या सर्व मंडळीनें बाह्यात्कारी राघोबाशीं सख्यानें वागावें व आपल्याविषयीं त्याच्या मनांत आशंका उत्पन्न होऊं देऊंनये अशी नानाची सूचना होती.

आफल्या दुष्ट कृत्यानें जनसमुदायाची प्रीति आपणावरून उडाली आहे, ती, एखादी मोहीम करून यशसंपादून पुनः प्राप्त करून घ्यावी, असा विचार राघोबानें मनांत आणिला, आणि निजामावर स्वारी करण्याचा बेत ठरविला. चालीप्रमाणें सरदारांस आपापल्या फौजेसह येण्याविषयीं पत्रें गेलीं. भाऊ आदिकरून पटवर्धन सरदारांस पत्र आलें, त्यांत “ फौज जमा करण्याची तजवीज ठेवावी, आणि हुजूर स्वारी निघतांच लष्करास येऊन मिळावें. तूर्त कोणीतरी एक असामी दोन तीनशें स्वारांसह पुढें पाठवावा, ” असा मजकूर होता. नानाची सूचना आंतून आली कीं, गडबड न करितां फक्त परशुरामभाऊंस चार पांचशें स्वारांसह स्वारीस रवाना करावें. त्याप्रमाणें, भाऊ राघोबाच्या स्वारींत दाखल झाले.

नानाफडणवीस, सखारामबापू, आदिकरून प्रधान मंडळी व सरदार आणि फौजफाटा, बरोबर घेऊन राघोबाची स्वारी निजामावर जाण्याकरितां निघाली. नवंबर महिन्यांत त्याची व निजामाच्या सैन्याची बेदराजवळ गांठ पडली. तेथें एक लहानशी लढाई झाली. तींतच निजाम टेंकीस आला, आणि तह करण्यास कबूल झाला. वीस लक्षांचा मुलूख निजामसरकारानें पेशवेसरकारास द्यावा, असा करार झाला.

निजामाबरोबर तह झाल्यानंतर राघोबानें कांहीं दिवस कलबुर्ग्याजवळ तळ दिला, आणि तेथून त्रिंबकरावमामा पेंठे याजबरोबर कांहीं

सैन्य देऊन औरंगाबादेकडे साबाजी भोंसला यानें बंद करण्याचा घाट घातला होता, त्याच्यावर त्यास रवाना केले. राघोबाच्या विरुद्धपक्षाचे जे प्रधान त्याजबरोबर छावणीत होते, त्यांस हेंच पाहिजे होतें. सरदार सर्व राघोबाबरोबर होते, तोपर्यंत त्यांनी केलेली मसळत सिद्धीस जाण्याची आशा नव्हती. सरदार राघोबापासून दूर गेले म्हणजे राघोबाचें सैन्य अर्थात् कमी होईल, आणि मग त्याजवर उलटून पडण्यास ठीक पडेल असे त्यांचे मनोदय होते. पुढे निजामावरची स्वारी संपल्यानंतर राघोबानें हैदरावर रोंख धरिला, आणि लांब कर्नाटकांत मोहीम करण्याचा त्यानें बेत घातला. तेव्हां तर त्याच्या शत्रूस फारच आनंद झाला. राघोबा मोहिमेच्या तयारीत गर्क झाला, तेव्हां त्यांचा इष्ट हेतु सिद्धीस नेण्याला त्यांना उत्तम समय आला. राघोबाच्या विरुद्धपक्षांतले प्रमुख, नानाफडणवीस व सखारामबापू हे कांहीं तरी बाहणा करून लष्करांतून पुण्यास आले. गणपतराव रास्ते, बाबाजीराव बारामतीकर, मोरोबा फडणवीस, झाडून सारे कांहींना कांहीं सबब सांगून मागाहून आले.

प्रमुखप्रधान छावणीतून एकेक परत येऊं लागले, तेव्हां कांहीं तरी राज्यक्रांति होणार असें सर्वांनीं अनुमान केले. कोणी लणत कीं, सदाबा म्हणून जो नगरच्या किल्ल्यांत कैदेत आहे, त्याला मुक्त करून पेशव्यांचे गादीवर बसविणार. कोणी म्हणत कीं, सातारच्या राजास मुक्त करणार. असा जो तो आपल्या इच्छेप्रमाणें तर्क करूं लागला.

प्रधानमंडळी पुण्यास आल्यानंतर त्यांची सर्व मसळत अगदीं तयार झाली. आणि मग त्यांनीं तिची परिस्फुटता केली. नारायणराव पेशवे यांची स्त्री गरोदर होती तिला बंदोबस्तानें नेऊन पुरंधर किल्ल्यावर ठेविलें. गंगाबाईच्या नांवानें राज्यकारभार चालू केला. राघोबाच्या पक्षाकडील लोकांस कैदेत टाकिलें ; आणि निजाम व साबाजी भोंसले यांनीं आपल्या पक्षास मिळारें लणून त्यांजकडे बोलणें सुरू केले. इकडे राघोबाच्या लष्करांत भाऊ आदिकरून पटवर्धन सरदार व अन्य सरदार होते, त्यांस पुण्यांत ठरलेल्या मसळती कृष्णराव बळवंत याच्याद्वारे कळतच होत्या ; व सूचना येतांच राघोबावर फिरून पडण्याची सिद्धता होतीच. प्रधानमंडळी गंगाबाईच्या नांवानें कारभार पाहूं लागतांच

राघोबाच्या पक्षातील लोकांनी त्याला पुण्यास घडलेला सर्व वृत्तांत कळविला, आणि सुचविले की, “ तुमच्या सरदारांत फितूर आहे. सावध राहणे. प्रतिनिधीवर मुख्य नजर ठेवावी. ” हैदराकडूनही दादांस अशी सूचना आली. त्यावरून राघोबा विचारांत पडला. कोणावर विश्वास ठेवावा व कोणावर न ठेवावा ; कोण मित्र व कोण शत्रु ; हे त्याला समजेना. या प्रकारें चित्त व्यग्र झाले असतां त्याने प्रतिनिधीस पाचारण केले, आणि विचारले की, “ तुम्हीं तीनशे स्वारांसह सरकारची चाकरी करावी, असे असतां बरोबर ४,००० स्वार बाळगले आहेत, हे किमर्थ ” ? प्रतिनिधी निरुत्तर झाले. तेव्हां राघोबाने मुरारराव घोरपडे सेनापती यांस प्रतिनिधीचा गोठ लुटण्यास आज्ञा केली. “ सरकारचा शत्रु असेल त्यावर चालून जाऊं, पण घरच्या कलहांत आम्ही आपली तलवार चालविणार नाही ” असे सेनापतींनी स्पष्ट उत्तर दिले. नंतर वामनराव, परशुरामभाऊ इत्यादि सरदारांसही राघोबाने तीच आज्ञा केली ; पण त्यांनीही त्याला तेच उत्तर दिले. तेव्हां बरोबरच्या सरदारांत सर्व फितूर आहे, असे राघोबास वाटले, आणि त्याने पुण्याची वाट धरिली.

सरदारांची व राघोबादादांची वर सांगितल्याप्रमाणे उत्तरे प्रत्युत्तरे झाल्यानंतर, कांहीं सरदार त्याच्या छावणीत राहिले. परंतु परशुरामभाऊ आदिकरून पटवर्धन मंडळीने लागलीच त्याची छावणी सोडिली, व राघोबाशी संग्राम करण्याकरितां तीन फौजा येत असल्याची त्यांस सूचना आली होती, त्यांपैकी कोणी आले म्हणजे राघोबावर हल्ला करावा अशा हेतूने मार्गप्रतीक्षा करीत बसले. राघोबाच्या फौजेला एक मजलेचा छाटा ठेवून ते चालले. सांगोलें मुक्कामी त्रिवकरावमामाबरोबरची फौज राघोबाबरोबर संग्राम करण्याकरितां येत होती, त्यांची व भाऊ आदिकरून पटवर्धन सरदारांची भेट झाली. राघोबाचा मुक्काम पंढरपूर येथे जवळच होता, यामुळे मामांच्या फौजेला विश्रांति मिळाली नाही, तोंच तिची गांठ घेण्याचा त्याने बेत केला. राघोबाचा दररोज कूच व्हावयाचा, तो झाला नाही, तेव्हां मामांनीही त्याचा लढाई देण्याचा हेतु जाणला. परशुरामभाऊ आदिकरून मंडळीस लढाईस सिद्ध होण्याविषयी आज्ञा केली. मामांचा तळ कासेगांव येथे

होता. पटवर्धनाचें सैन्य त्या दिवशीं दहा वारा कोस चालून आलें होतें. घोडों, माणसें थकून गेलीं होती, म्हणून लढाईचा मनसुबा आज न करितां उद्यां करावा, म्हणजे सर्व फौज जमा होईल. लोक हुशार, ताजेतवान होतील, अशी त्यांनीं विनंती केली. परंतु मामांचा आग्रह दिसला. राघोबाही फौज, तोफखाना घेऊन संग्रामास आले. तेव्हां लागलेंच युद्ध जुंपलें. राघोबानें आपल्या सैन्याच्या तीन टोळ्या केल्या. त्यानें दोन टोळ्या दोन बाजूंकडे नेमून, एका टोळीचें काम स्वतः आपणाकडे घेतलें. इकडे मामांनींही तीन टोळ्या केल्या. एका टोळीचें काम भाऊ आदिकरून पटवर्धनांकडे सांगितलें. एकीचें रास्ते व नारो शंकर यांजकडे सांगितलें. आणि तिसरी आपणाकडे घेऊन निघाले. राघोबाच्या तुकडीनें पटवर्धनांवर रोंख धरिला. पटवर्धनांचें व राघोबाचें लढाईचें तोंड लागतें आहे तों मामा आपली हुजुरातची टोळी घेऊन राघोबावर चालून गेले. राघोबाची हुजुरात मार्गें फिरूं लागली होती, इतक्यांत त्यानें पुनः सांवरासांवर केली, आणि उभय-तांचें थोडावेळ युद्ध जुंपलें. मामांच्या साहाय्य, भाऊ बरोबर ९०० स्वार घेऊन त्या बाजूस आले, तों तत्पूर्वीच मामांची फौज उधळली. मामाच्या हुजुरातींत कांहीं फितूर झाला होता, असें म्हणतात. मग सर्व लढाईचा भार भाऊ व पटवर्धन यांजवरच पडला. राघोबाकडल्या बाजूला महंमद युसफ हा गारद्यांवरचा मुख्य अंमलदार होता. ज्यानें सुमेरसिंगाबरोबर नारायणराव पेशव्याचा वध केला, तो हाच युसफ राघोबानें त्याला सरदारीचें काम सांगितलें होतें. तो, या लढाईचे वेळीं डोकीवर अबदागिरी धरून समरांगणांवर उभा होता. त्यास पाहतांच भाऊंस संताप आला. या निमकहराम पुरुषाचा येथच्या येथें प्राण घ्यावा असें त्यांनीं मनांत आणिलें. आणि त्याजवर चालून गेले. उभय-पतांची लढाई चांगली झाली. भाऊंनीं स्वतः आपण त्या दुष्टाला वार केले. इतक्यांत राघोबानें आपली सर्व फौज त्या बाजूला आणिली. एवढ्या मोठ्या सैन्याबरोबर भाऊंच्या थोड्याशा स्वारांचें कांहीं चालेना ; ते मार्गें सरूं लागले. गांवाजवळ चांगली दाट शेरताटी होती, तिच्या मार्गें बाकीचे पटवर्धन सरदार आश्रयानें होते. त्यांत भाऊ मिळतांच राघोबाच्या सैन्याचा पाठलाग व मारा कमी झाला. मग आपली नि-

शाणें घेऊन ते समरांगणांतून निघून गेले. उभयपक्षांकडचे पुष्कळ लोक पतन पावले. त्रिंबकरावमामा ठार मारला गेला.

कांसेगांवच्या लढाईच्या वेळची एक चमत्कारिक गोष्ट सांगतात. ती अशी आहे की, राघोबाच्या फौजेचा मुक्काम पंढरपुरास आला. त्याच्या पाठीवर मामा व पटवर्धन यांची फौज होती, व बरोबरच्या सरदारांचाही त्यास भरंवसा नव्हताच. ह्मणून राघोबा जयाविषयी उदासीन झाला होता. त्यावेळीं पंढरपुरांत कोणी 'बडीबया' ह्मणून भगवद्भक्त निर्माण झाली होती. तिचे दाखले व अनुभव पुष्कळांस आले होते, व तिची लोकांत मान्यता झाली होती. राघोबादादाच्या हितचिंतकांनी तिला बोलावून आणिले, आणि ह्या लढाईत यश येईल किंवा कसे हा प्रश्न केला. "आज लढाई कराल तर खास यश येईल" असे तिने सांगितले. त्यावरून राघोबास व त्याच्या हितचिंतकांस मोठी हुशारी आली. त्यांनी त्याच दिवशी लढाईचा वेत निश्चित केला, व शत्रूवर चालून गेले. या लढाईत बडीबया गजारूढ होऊन सैन्याच्या अग्रभागी होती, आणि राघोबाच्या सैन्यास "काय पाहतां चला चालून, आज मात आहे" असे उत्तेजन देत होती. बडीबया ही या युद्धांत एक "जोन आफ् आर्क" म्हणावयाची.

कांसेगांवच्या लढाईत जय मिळाल्याने राघोबाचा मोडता पक्ष कां-होसा सांवरतो असे दिसले. त्याच्या सैन्यांत पुष्कळ भरती होऊं लागली, आणि निजामही त्याच्याकडेसच वळतो असे दिसू लागले. हे पाहून त्याचे प्रतिपक्षी प्रधान यांची पांचावर धारण बसली. आतां आपले सर्व वेत फसतात कीं काय, असे त्यांस वाटू लागले. हे वर्तमान हरीपंत फडके व परशुरामभाऊ यांस कळतांच त्यांनी रुक्णउदवला नामें निजामसरकारच्या लोभांतला दिवाण होता, त्याच्याजवळ संधान बांधून निजामाचें तोंड बंद केले. दोघांच्या वादांत तिसऱ्याचा लाभ म्हणतात, तसें यावेळीं निजामानें चालविलें होतें.

पुढें राघोबानें पुण्याची वाट सोडिली, आणि शिंदे, होळकर यांच्या पाठीशीं पडावे, ह्मणून तो बऱ्हाणपुराकडे वळला. यामुळे पुण्यांतील प्रधानमंडळीस बराच धीर आला. त्याच सुमारास गुंगाबाई प्रसूत होऊन पुत्र झाला, हेच सर्वाई माधवराव. हे एक अधिकच

आनंदास कारण झाले. राघोबाच्या मार्गे हरीपंत, भाऊ आदिकरून पटवर्धन सरदार, भोंसले व निजाम लागलेच होते. सवाई माधवराव ४५ दिवसांचे होतांच त्यांस नानांनी साताहून पेशवाईची वस्त्रे आणि विली, आणि राघोबाचा आता पेशवाईचे गादीवर कांहीं एक हक्क राहिला नाही अशी सर्व सरदारांस पत्रे गेलीं.

राघोबाकडील गारद्यांचा सरदार महंमद युसफ, ज्यावर त्याच्या निमकहरामपणाबद्दल भाऊंचा फार डोळा होता, आणि ज्याला शासन करण्याकरितां कांसेगांवच्या युद्धप्रसंगांत त्यांनीं शिकस्त केली, तो बऱ्हाणपुरासमीप आहे असे कळतांच भाऊंनी आपल्या बरोबर आपले चुलत बंधु वामनराव गोविंद मिरजकर यांस घेऊन त्याच्या शोधार्थ गेले. त्याची कही धरून लुटली. आणि त्याजवर चालून जाऊन त्याचा पूर्ण मोड केला, आणि गोठ लुटला. तेव्हां युसफ पळून जाऊन स्वारांचा प्रवेश होऊनये अशा दाट झाडींत लपला.

शिंदे, होळकर यांच्या साहाची राघोबाने फार आशा धरिली होती, पण परस्परांच्या भेटी झाल्या, तेव्हां वरकांती आदरसत्काराची मात्र लयलूट. साहाची गोष्ट काढिची कीं, कानावर हात. पडत्या काळांत साह्य कोण करितो ? मनुष्याचा फळफळाट असतो तोपर्यंत मी तुमचा, तुम्ही माझे असे हणणारे अनेक असतात, पण विपत्काळीं साह्य करणारा व जीवाकरितां जीव देणारा असा मनुष्य विरळा.

नंतर राघोबाने बडोद्याची वाट धरिली. पण तेथेही त्याचा इच्छितार्थ साधला नाही. हणून अत्यंत निराश होऊन परत फिरला. संपगांवाजवळ त्याच्या मार्गे फौजा लागल्या होत्या, त्यांनी त्याजवर छापा घालून त्याचा मोड केला. मग स्वारी एका इंग्लिशांच्या गलबतांत वसून हजार लोकांनिशीं तेथून पळाली, आणि सुरतेस दाखल झाली. सुरतेत इंग्लिशांबरोबर लढ केला, आणि त्यांची पलटणे घेऊन भडोचास गेली. मागोमाग हरीपंताचे व भाऊ आदिकरून सरदारांचे सैन्य होतेंच. नापार गांवाजवळ मोठी लढाई झाली, त्यांत भाऊ, नीलकंठराव व वामनराव यांची अघाडीस योजना झाली होती. इंग्रजांच्या फौजेचा मारा त्यांजवर फार होत होता, तरी त्यांनीं आपले स्वार वेधडक त्यांजवर चालवून नेले, आणि त्यांस मार्गे हटविले.

ही लढाई झाल्यानंतर लवकरच शिंदे, होळकर व भोंसले यांनी आपले अंग लढाईतून काढिले. हरीपंतही पुण्यास गेले, तेव्हां लढाईचा सर्व भार भाऊ आदिकरून पटवर्धन सरदार यांजवरच मुख्यत्वे पडला. तरी, त्यांनी राघोबाची पाठ सोडिली नाही. त्याची फौज पुढे व हे मार्गे, असे चालले होते.

पर्जन्यकाळ संपल्यावर राघोबाच्या मदतीस आणखी फौज पाठवावी, म्हणून मुंबईसरकाराने तयारी चालविली होती. पण इतक्यांत कलकत्याहून त्यांस लढाई ताबडतोब बंद करण्याविषयी हुकूम आला. मुंबईसरकाराने उलट लिहिले, पण उपयोग झाला नाही. पार्लमेंताने केलेल्या रेग्युलेंटिंग आक्टावरून मुंबईइलाख्यावर कलकत्याच्या गव्हर्नर जनरलाची हुकमत चालावी असे नुकतेच ठरले होते. तेव्हां तो अधिकार पहिल्याच गोष्टीत ढिला पडावा, ही गोष्ट कलकत्याच्या सरकारास कशी मंजूर होईल ? शेवटी मुंबईसरकारचा निरुपाय होऊन त्यांनी राघोबाचा पक्ष सोडिला, आणि कलकत्याहून वकील येऊन इंग्रज व प्रधानमंडळी यांचा पुरंधर येथे तह ठरला.

याप्रमाणे राघोबाच्या मित्रांपैकी एका मागून एक सर्वांनी त्याचा त्याग केल्यामुळे विचारा निराश्रित आणि निरुपाय होऊन आपल्या शत्रूंच्या स्वाधीन झाला. राज्यलोभाने विचाऱ्यास इतक्या साऱ्या फेऱ्यांत घातले.

कांहीं काळ गेल्यावर पुन्हां आणखी इंग्लिशांनी राघोबास एकवार हाती घरिले. त्या वेळीही भाऊंनी आपली तलवार गाजविली. तो वृत्तांत निराळ्याच एका भागांत सादर केला आहे.

भाग ५.

कोल्हापूरकर, हैदरअल्ली व इंग्लिशलोक
यांजबरोबर संग्राम.

पुरंधरच्या तहाने प्रधानमंडळीची चिंता कांहीं अंशी दूर झाली ; पण ती सर्वांशी दूर झाली नाही. प्रधानमंडळीने ज्या वेळी राघोबाचा-

दास देशाटनास लाविले, त्यावेळीं, त्यांच्या नाशार्थ राघोबांनीं कोल्हापूर-
कर यांस पेशव्यांच्या राज्यावर स्वारी करण्याविषयीं आंतून फूस दिली.
आणि हैदरासही तसेंच सुचविले. हे उभयतांही राजे पेशव्यांचे हाड-
वैरी. त्यांस ही राघोबाची सूचना अगदीं पथ्यावर पडली. पेश-
व्यांच्या दरबारांत आपसांत यादवी सुरू झाली, हें पाहून त्यांस अत्यानंद
झाला, आणि या प्रसंगीं आपले होईल तितकें कल्याण करून घेण्याक-
रितां त्यांनीं कंवर बांधिली. सरहद्दीवर जे पेशव्यांचे सुपीक प्रांत
होते, त्यांत त्यांनीं दंगे सुरू केले; पेशव्यांच्या मुलखांतलीं ठाणीं मारलीं ;
गांवें जाळलीं ; आणि नानाप्रकारची नासाडी मांडली. सरकारांत वसूल
येईनासा झाला. प्रधानमंडळाला हें सर्व कळलें. परंतु राघोबाच्या पाठीवर
मोठें सैन्य ठेवणें जरूर पडल्यामुळे त्यावेळीं या दूरच्या शत्रूंच्या खेळां-
कडे त्यांना चांगलेंसे लक्ष देतां येईना. राघोबांनीं अविचारानें या रा-
जांस फूस दिली, पण त्याचें तें कृत्य प्रधानमंडळीस फार दिवस भोवले.

राघोबाचें प्रकरण मिटल्यानंतर परशुरामभाऊंचें पथक, कोंकणांत
सदाशिवराव भाऊचा तोतया झाला होता व त्याचें प्राबल्य उत्तरोत्तर
वाढत चाललें होतें, त्याच्या बंदोबस्ताकरितां, शिंद्याच्या सैन्याच्या कु-
मकेस पाठविले. तोतयानें कोंकणांत बरेच पाय पसरून २०।२५
किल्लेही हस्तगत केले होते आणि राजधानीवर जाण्याच्या रोंखानें वर
बोरघांट चढून राजमाची जवळ तो उतरला होता. इतक्यांत, शिं-
द्याच्या व भाऊंच्या सैन्यांनीं त्याजवर एकाएकीं छाप घातला. तेव्हां
तोतयाचा अगदीं मोड झाला, आणि त्याचे लोक दशादिशेस पळून
गेले. इंग्रजांच्या आश्रयाची आशा धरून त्यानें पुनः कोंकणाची वाढ
घरिली ; पण, तेथेंही त्याचे पाय लागेनात. शेवटीं, त्याचें दुर्दैव ओ-
ढवले, आणि तो कुलाबेकर आंग्र्याच्या स्वाधीन झाला. त्यानें त्यास
पुण्यास पाठविले. तेथें तो हत्तीच्या पायांखालीं मारला गेला.

राघोबाच्या धामधुमींत मराठे सरदार गुंतले असतां कोल्हापूरकरांनीं
दंगा सुरू केला, ह्मणून वर सांगितलेंच. या प्रसंगीं परशुरामभाऊंच्या
चुलत बंधूंनीं त्यांचें चांगलें शासन केले. पण अंमळ संधि सांपडली
कीं उचल करावी, हा कोल्हापूरकरांचा नित्यक्रम होता. त्याप्रमाणें
त्यांनीं पुनः पुंडावा फारच मांडिला. तेव्हां नाना फडणविसानें महादजी

शिंदे यांची त्यांजवर रवानगी केली, आणि तोतयाचा बंदोबस्त करून भाऊंचें सैन्य परत येतांच त्यांनाही साहाय्य रवाना केलें. भाऊ कोल्हापुरास दाखल होतात तों शिंद्यांनीं बहुतेक कार्यभाग आटोपिला होता.

कोल्हापूरकरांचा बंदोबस्त झाल्यानंतर प्रधानमंडळीनें हैदराचें प्रकरण हातीं धरिलें. त्यानें धामधूमीच्या समयीं कोल्हापूरकरांप्रमाणें किंवाहुना त्याहीपेक्षां अधिक त्रास दिला होता. त्याच्या राज्याची सरहद्द तुंगभद्रेच्याखालीं पुष्कळ दक्षिणेस होती, ती त्यानें वाढवीत वाढवीत कृष्णेच्या तीरापर्यंत आणून भिडविली होती. त्याच्याविषयी डोळेझांक करण्याचा आतां समय नव्हता. कोल्हापूरचें प्रकरण संपतांच भाऊ आदिकरून पटवर्धन सरदारांस " हैदराच्या तोंडावर लवकर जावें, मागाहून मातबर सरकारी फौज कुमकेस येत आहे " अशा मजकुराचीं पत्रे दाखल झालीं. पटवर्धन सरदारांस आज्ञा होण्याची फुरसत. ते स्वामिकार्यावर जाण्यास निरंतर सिद्ध असत. सरकारची आज्ञापत्रे येतांच परशुरामभाऊंचे चुलत बंधु, कोन्हेरराव त्रिंबक कुसुंदवाडकर व पांडुरंगराव गोविंद मिरजकर कोल्हापूराहून निघून हैदरखान याजवर मोहिमेस गेले. पेशवेसरकारचीं ठाणीं व अंमल बसवीत आणि किल्ले सर करीत हे उभयतां सरदार बंकापुराजवळ गेले, तों तेथें हैदराचा कुमदानअल्ली नांवाचा सरदार ६,००० पायदळ, ९,००० स्वार व नऊ तोफा, इतकें सैन्य घेऊन होता, त्याची गांठ पडली. सांवशी तालुका कुंदगोळ येथें मैदानांत मोठी लढाई झाली. पटवर्धन यांजपाशीं सैन्य अगदीं थोडें होतें, तरी त्यांनीं धैर्यानें कुमदानाच्या सैन्यावर चाल केली. त्यासमयीं युद्धांत कोन्हेरराव ठार झाले, आणि पांडुरंगरावास पाठीवर व डोक्यावर जखमा होऊन ते व इतर कित्येक मंडळी शत्रूच्या हस्तगत झाली. त्यांस श्रीरंगपट्टण येथें नेऊन लोखंडी पिंजऱ्यांत ठेपिलें. तेथेंच पांडुरंगराव यांचा अंत झाला. (कार्तिक शु० ४ शके १६९९) भाऊंची व पेशवेसरकारची फौज कुमकेस येण्यापूर्वीच या सरदारांनीं लढाईची गडबड केली, त्यामुळें असा अनर्थ ओढवला.

या जयानें हैदराला अधिकच उत्तेजन आलें. त्यानें कोपाळ व बहादूर-भेंडा हे किल्ले सर केले, आणि एप्रिल इ० स० १७७८ च्या अखेरी-

स मोठी फौज व तोफखाना पाठवून धारवाडास वेढा दिला.

कोन्हेरराव व पांडुरंगराव यांच्या फौजेची सांवशी येथे दुर्दशा झाली, तेव्हां भाऊ, कोल्हापुरास होते. पेशवेसरकारास त्या युद्धाचे वर्तमान कळतांच त्यांनी, या अपजयाचा डाग पुसून टाकण्याकरितां, हैदरावर जाण्याकरितां जें सैन्य तयार होत होतें, त्याची सत्वर खानगी केली, आणि त्यांचे आधिपत्य हरीपंत फडके यांकडे देऊन, कोल्हापूर येथे असलेले शिंद्याचे व परशुरामभाऊंचे सैन्य आणि रास्ते व धायगुडे यांची सैन्ये त्यांच्या कुमकेस दिली. भाऊंची व हरीपंताची मिरज मुक्कामी गांठ पडली. नंतर हे सरदार कर्नाटकांत गेले. तुंगभद्रेपर्यंत त्यांनी पेशवेसरकारचा अंमल पूर्ववत् बसविला. हे सैन्य ठिकठिकाणी जय मिळवून हैदराच्या राज्यांत प्रवेश करूं लागले तेव्हां हैदर भयाभीत झाला; आणि जयाची आशा सोडून सरदारांस शरण आला. याच समयास पुण्यास आणखी कांहीं कारस्थाने उपस्थित झालीं. तेव्हां सरदारांनी हैदराचे तहाचे भाषण मान्य करून त्याजपासून मोठी खंडणी घेऊन ते पुण्याकडे परतले.

इतक्यांत कोल्हापूरकरांचा पुनः उपसर्ग लागू लागला होता. भाऊंनी कर्नाटकांतून परत आल्यावर पुनः त्यांजवर शस्त्र धरिलें, आणि अकिवाटच्या ठाण्याला मोर्चे देऊन हल्ला केला. तेथे दोघा शूर भावांनी भाऊंबरोबर मोठ्या हिमतीने युद्ध केले; पण ते दोघेही युद्धांत पडले, आणि दोन अडीचशे माणूस ठार झाले, व सात आठशे खराब झाले, तेव्हां ते शहर भाऊंच्या हस्तगत झाले. नंतर कोल्हापूरकरांच्या शिरोळच्या ठाण्यावर भाऊंनी हल्ला केला व तेही हस्तगत केले. दोन ठिकाणी भाऊंना यश मिळतांच त्यांचा वचक बसला, तो इतका की, भुदरगडच्या गडकन्यांनी आपण होऊन किल्ला भाऊंच्या हवाली केला. भाऊंच्या पराक्रमामुळे कोल्हापूरकरांस पुनः शरण यावे लागले, आणि तहाचा ठराव होण्याकरितां त्यांनी पुण्यास वकील खाना केले.

हरीपंत फडके, परशुरामपंतभाऊ आदिकरून सरदार हैदराच्या मोहिमेवर असतां व ती मोहीम यशस्कर होत असतां त्यांनी मध्येच लढाई बंद केली व हैदराशी तह करून ते परत पुण्याकडे फिरले, याचे कारण राघोबाच्या प्रकरणाचा पुनरुद्भव हे होय. पुरंधरचा तह झाल्या.

नंतर राघोबाचा पक्ष, वास्तविक पाहतां मुंबईसरकाराने सोडावयाचा, आणि तहांतील शर्तीप्रमाणे त्याला निरोप द्यावयाचा, पण तसे घडले नाही. “ माझा उत्कर्ष झाला झणजे मी तुम्हांस मुंबईजवळची कि-त्येक ठिकाणे देईन, व तुमचे उपकार विसरणार नाही, ” असे राघोबाने गोड भाषण केले होते, त्याच्या योगाने मुंबईसरकारच्या तोंडाला पाणी सुटले होते. ते त्याचा नाद सोडीनात. बंगालसरकारचा सैन्य परत फिरविण्याविषयी सक्त हुकूम आला, तेव्हां निरुपायाने त्यांनी सैन्य परत बोलाविले. परंतु आंतून राघोबास ते पूर्वीप्रमाणेच वश होते. त्याला बरोबरच्या २०० लोकांसह मुंबईत त्यांनी आश्रय दिला ; त्याच्याकडून विलायतेत कोर्ट आफ् डिरेक्टर्स या मंडळीस व राजास अर्ज करविले ; आणि त्याच्या प्रकरणाचे कागदपत्र आपल्या अनुकूल अभिप्रायासह विलायतेस पाठविले. राघोबाच्या वचनाने आणि मुंबईसरकारच्या गौरवाच्या लेखाने कोर्ट आफ् डिरेक्टर्स मोहित झाले, आणि मुंबईसरकाराने राघोबाबरोबर सुरत येथे तह केला होता, तो त्यांनी मंजूर केला. इतक्यांत, कोणी फ्रेंच कामगार पुण्यास आला आहे, व तेथे दरबारांत त्याचा चांगला आदरसत्कार होत आहे, असे कलकत्यास वर्तमान आले. त्यावरून बंगालसरकारासही प्रधानमंडळीच्या कर्तीविषयी चांगला संशय आला.

नंतर, बंगालसरकार व मुंबईसरकारयांमध्ये कांहीं पत्रव्यवहार चालून, राघोबाचे साह्य करावयाचे व त्यास पेशवाईच्या गादीवर स्थापावयाचे, असा इंग्लिशांचा विचार ठरला. आणि, या कामाकरिता बंगाल्याहून व मुंबईहून अशीं दोन सैन्ये पाठवावीं असे त्यांनी योजिले. या ठरावाप्रमाणे राघोबास समागमे घेऊन सुमारे तीनहजार लोकांचे सैन्य मुंबईहून पुण्यास जाण्याकरितां निघाले. इंग्लिशांच्या मसलतीची बातमी नानाफडणविसास पूर्वीच कळली होती. त्याने शत्रूशी सामना करण्या करितां महादजी शिंदे यांजबरोबर मोठे सैन्य देऊन त्यांची खानगी केली.

इंग्लिशांचे लश्कर धांट चढून वर आल व त्याचा तळेगांव येथे तळ पडला. तेथे, मराठ्यांचे मोठे सैन्य आपल्या रोंखाने येत आहे असे त्यांस समजले. ते ऐकून त्या सैन्यावरील अधिकारी भयाभीत

झाले, आणि त्यांचे धैर्य सुटले. तेव्हां युद्धाचा सर्व विचार गुंडाळून ठेवून त्यांनी आल्या पायांने मुंबईची वाट धरिली. मराठ्यांस हें कळतांच त्यांनी मागोमाग पाठलाग केला, आणि वडगांव येथें त्यांस गांठून कोंडिले. तेथें थोडीशी चकमक झडली त्यांत भाऊंच्या पथकांतील बळवंतराव अनंत यादवाडकर यांस जखमा लागल्या. चोहोंकडून कोंडले, तेव्हां इंग्लिशसैन्यावरचे अधिकारी पाहिजे ते करार लिहून देण्यास निमूटपणें मान्य झाले ; आणि शिंद्याच्या मध्यस्तीनें उभयपक्षांचा तह ठरला. यांत इंग्लिशांनीं राघोबास स्वाधीन करावें ; त्याचा पक्ष अतःपर धरूं नये ; भडोच शिंद्यास द्यावी ; बंगाल्यांतून सैन्य येत असेल तें परत फिरवावें ; दोन मोठे कामगार ओलीस द्यावे ; आणि साधारणपणें इ० स० १७७३ त जी स्थिति होती ती कायम राहावी, अशीं मुख्य कलमें होती. नंतर राघोबा शिंद्याच्या स्वाधीन झाला.

युद्धाचें मूळ कारण राघोबा तो स्वाधीन झाला, तरी हें प्रकरण संपलें नाहीं. सैन्यावरच्या अधिकाऱ्यांनीं जो लज्जारपद तह केला, तो मुंबईसरकारानें नामंजूर केला, आणि पुनः युद्धाची तयारी चालविली. इतक्यांत, बंगाल्यांतून निघालेलें सैन्य नर्मदेच्या आलीकडे आलें. या सैन्याचा सर्व अधिकार जनरल गाडर्ड याजकडे होता. भोंसल्याचें पाठबळ आपणास मिळेल तर फार उत्तम होईल, अशा आशेनें गाडर्ड साहेबानें पुष्कळ खटपट केली. पण ती सर्व निष्फळ झाली. नंतर अनेक संकटांतून पार पडून गाडर्डचें सैन्य पश्चिमेस सुरतेस दाखल झालें. तेथें राघोबा त्यास पुनः येऊन मिळाला. नानांची व गाडर्ड साहेबांची तहाविषयीं बोलणीं चाललीं होती ; पण ' राघोबास आधीं स्वाधीन करा, आणि मग काय तें बोलवा,' असा नानांनीं आग्रह धरल्यामुळें तहाचा योग जमेना. गाडर्डकवाडाचें साह्य मिळेल तर पाहावें, ह्मणून गाडर्ड साहेब उत्तरेकडे वळले. त्यांच्या पाठीवर शिंदे, होळकर यांच्या फौजा लागल्या. गाडर्डकवाडाची बोलणीं साधिलसें दिसेना, तेव्हां गाडर्ड साहेब पुनः मुंबईकडे वळले आणि पुण्यावर जावें या हेतूनें खोपवलीजवळ आले. नानांस हें वर्तमान कळतांच त्यांनीं त्यांजबरोबर सामना करण्याची क्षपाट्यानें तयारी केली. हुजुरात फौज व तोफखाना

बरोबर देऊन, पानशे, धुळप व रास्ते यांस बोरघांटाखाळीं पाठविल्लें ; आणि परशुरामभाऊंस त्यांच्या बंधूसह पुण्यास जलदीनें येण्याविषयी लिहिल्लें.

आज्ञेप्रमाणें भाऊ पुण्यास येतांच त्यांजबरोबर १२,००० बारा हजार फौज देऊन गाडर्ड साहेबांस मुंबईहून रसद येत असे, ती बंद करण्याच्या कामावर नानानीं त्यांची योजना केली, आणि हरीपंत फडके व होळकर यांचीं सैन्ये घांटमाथ्यावर ठेविलीं. या प्रसंगीं भाऊंकडे सोंपविल्लें काम फार जोखमीचें होतें. तथापि, त्यांनीं त्यांत पूर्ण यश संपादिल्लें. कोंकणांत पोंचतांच भाऊंनीं, म्याकेसाहेब पनवेलीहून गाडर्ड साहेबांच्या लष्करास पोंचविण्याकरितां रसद घेऊन येत होता, त्याजवर एकदम छाप घातला. तो मार सोसून, भाऊंच्या तडाक्यांतून निसटून जावें ह्मणून म्याकेसाहेबानें रातारात बारा मैल कूच केलें. आणि चौकगांवाजवळ पोंचला. पण भाऊंनीं त्याचा पिच्छा सोडला नाहीं. येथें पुनः छाप घालून म्याकेबरोबरची बहुतेक रसद भाऊंनीं मारून आणिली. युद्ध चाललें असतां बंगालच्या पलटणीतील कांहीं लोक पुढें चालून आले ; त्यांस भाऊंनीं प्रथमतः आंगावर घेतलें. पण त्यांच्या मुख्य सैन्यापासून ते चांगले दूर आले आहेत असें पाहतांच, त्यांना चोहोंकडून वेढिल्लें, आणि त्यांचा बहुतेक फडशा उडविला. दिवसां उभय पक्षाकडील लोक स्तब्ध होते. रात्र पडतांच म्याकेसाहेब राहिलेली रसद व लोक घेऊन गाडर्डसाहेबाकडे जाण्यास निघाला. आणि अंधारांतून मोठ्या कष्टानें खोंपवलीस पोंचला.

यानंतर सुमारे पंधरा दिवसांनीं गाडर्ड साहेबानें कर्नल ब्राऊन साहेबाबरोबर तीन पलटणे, दहा तोफा आणि बहुतेक स्वार देऊन पुनः रसद आणण्याकरितां त्याला पनवेलीस पाठविल्लें. वाटेंत भाऊंनीं ब्राऊन साहेबावर हल्ला केला, आणि साहेबाबरोबर ओश्याचे पुष्कळ बैल होते ते भाऊंच्या हातीं लागूं नयेत ह्मणून त्यानें पराकाष्टा केली, तरी बहुतेक बैल भाऊंनीं लांबविल्ले. नानानीं भाऊंच्या साहाय्य तुकोजी होळकरास पाठविल्लें, त्यानें त्यांचा फार उपयोग केला. वाटेंत बहुतेक सामान लुटलें गेल्यामुळें ब्राऊन साहेबास पुढें जातां येईना व मार्गेही जातां येईना. इकडे गाडर्ड साहेबाचे ओश्याचे बैल नाहींसें झाल्यामुळें

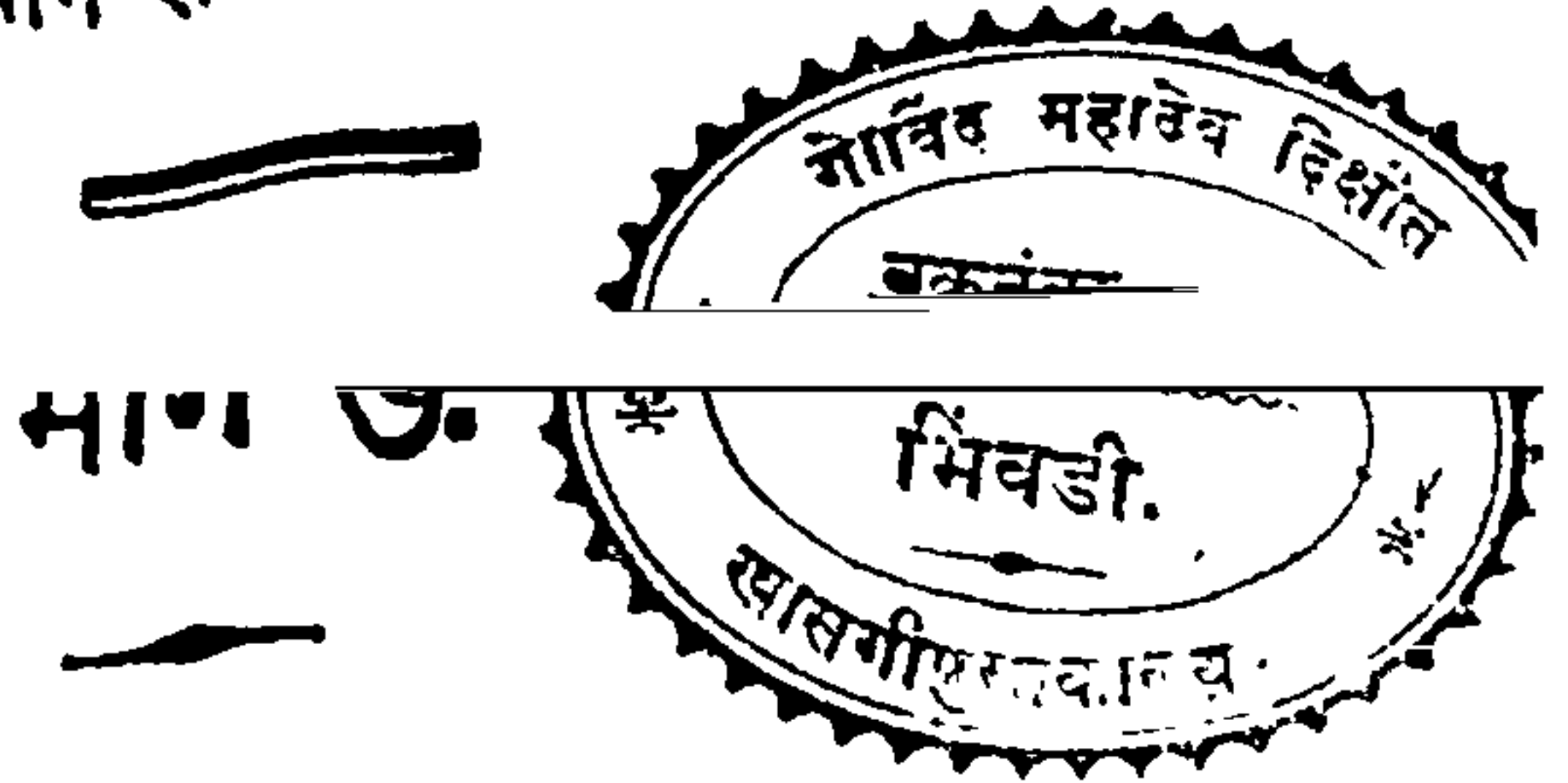
त्यालाही डेरे उठवून परत जाण्याची शक्ति राहिली नाही. असा गाडर्डसाहेब चौहोकडून घांटाळ्यांत पडला. शेवटी, त्याने मुंबईहून नवी कुमक आणविली. आणि नंतर वाटेंत भाऊंच्या सैन्यापासून एक सारखा वास सोशीत, तीन दिवसांनी ब्राऊन साहेब, रसद घेऊन खोपवली येथे गाडर्ड साहेबाच्या छावणींत परत येऊन पोचला. या प्रसंगी इंग्लिशांचे पुष्कळ सामान भाऊंच्या हातीं लागले, आणि त्यांचे शेंकडो लोक मरण पावले.

रसद पोचण्यास अशा हरकती होऊं लागल्या, तेव्हां पुण्यावर जाण्याचा नाद सोडून देऊन मुंबईची वाट धरवी हें चांगलें असा गाडर्डसाहेबानें विचार केला ; आणि मुंबईहून आयती कुमक आली आहे तेव्हां परत फिरण्यास अशी पुनः संधि सांपडावयाची नाही, असें समजून त्यानें प्रथमतः जडसामान, बुणगे व तोफा पुढें पाठविल्या. मग कोणास न समजूं देतां आपण निघून जाण्याची तयारी केली. या समयीं भाऊ आपल्या सैन्यासह भीमाशंकर घांटाच्या पायथ्याशीं होते ; होळकर कुसुरघांटाच्या पायथ्याशीं, आणि हरीपंत फडके घांटावर खंडाळें आणि कार्ले यांच्या दरम्यान फौज व तोफखाना घेऊन होते. गाडर्डसाहेबांच्या वेताची मराठ्यांच्या सरदारांस बातमी लागली होती. त्यांनीं त्याला चांगला घेण्यांत घालण्याचा वेत केला. गाडर्डसाहेब तळ सोडून निघाला, तो दुसऱ्याच दिवशीं हरीपंत फडक्यानें लाजवर अकस्मात् हल्ला केला, आणि त्याचे डेरे, बंदुका, दारुगोळ्याच्या पेठ्या आणि २,००० गोळे, असें बरेच सामान लुटून नेले. त्या दिवशीं साहेबांनीं तेथेंच मुकाम केला, आणि दुसरे दिवशीं पुनः कुच सुरू केले. त्यांनीं तळ सोडून फार वेळ झाला नाही तोच दारूच्या एका पेटीवर हरीपंताच्या लष्करांतून आलेला एक मोठा गोळा पडला आणि आगीनें पुष्कळ सामान नाश पावले. हा प्रथमतःच अपशकून झाला. गाडर्डसाहेब पुढेंसे जातात तो परशुरामभाऊ व होळकर आपापल्या सैन्यासह येऊन दाखल झाले आणि अघाडीस जाऊन त्यांनीं साहेबांची वाट अडवून धरिली. याप्रमाणें पुढें भाऊंचा व होळकराचा त्रास आणि मार्गे हरीपंताचा त्रास, अशा मोठ्या त्रिकट स्थितींत गाडर्डसाहेब सांपडले. त्यादिवशीं मोठ्या निकरानें इंग्लिश लोक लढले. उ-

भय पक्षांकडाल पुष्कळ लोक पडले व जाया झाले. खुद गाडर्डसा-
साहेबांस तीन जखमा लागल्या. अशा प्रकारे हाल सोशीत आणि
भाऊंच्या हातचा मार खात गाडर्डसाहेब पनवेलीस पोचले. या मोहि-
मेंत मराठ्यांनी इंग्लिशांस जर्जर केले, याचे यश भाऊंस आहे.

इंग्लिशलोक याप्रमाणे मराठ्यांबरोबर युद्धांत गुंतले आहेत असे
पाहून तिकडे दक्षिणहिंदुस्थानांत हैदरअल्लीने पुनः दंगा मांडिला,
आणि तो इंग्लिशांच्या मुलुखास पीडा देऊं लागला. यामुळे, आणि
मराठ्यांबरोबरच्या युद्धापासून फलनिष्पत्ति कांहींच दिसेना यामुळे, हे
प्रकरण आतां मिटवावे, असे इंग्लिशांनी मनांत आणिले, आणि महा-
दजी शिंद्याच्या विद्यमाने सालपे येथे मराठ्यांबरोबर तह केला. (इ-
सवी सन १७८२.) याप्रमाणे रावोबाचे प्रकरण शांत झाले.
यानंतर राज्यपदाची सर्व आशा सोडून रावोबा कोंपरगांवास गोदा-
वारी जाऊन राहिला. पुढे याने राज्यकारभारांत ढवळाढवळ केली नाही.

नरगुंदचे प्रकरण. बदामीची स्वारी.

इ० स० १७८२ च्या दिसेंबर महिन्यांत हैदरअल्ली निवर्तला.
तेव्हां कित्येकांस असे वाटले कीं, कर्नाटकांतले एक अरिष्ट नाहीसे
झाले; आतां तिकडे स्वस्थता होईल, आणि पेशव्यांच्या सरदारांस त्या
प्रांतांत पुनः आपली सैन्ये नेण्याची गरज पडणार नाही. पण हैद-
राची गादी त्याचा पुत्र टिपूसुलतान यास प्राप्त झाली, त्याची दुष्कर्मांत
बापावर कडी. हैदराने पेशव्यांच्या सरदारांचे जे प्रांत घेतले, ते
त्यांजकडून मामूल खंडणी घेण्याच्या कराराने त्यांजकडे पुनः चालविले
होते; टिपू मनास वाटेल त्याप्रमाणे खंडणी चढवू लागला; हैदराची
धर्मसंबंधी कृपांत कोणास फारशी पीडा नसे; टिपूने तर स्वधर्माच्या

प्रसाराकरितां छळ आरंभिला. तेव्हां कर्नाटकप्रांताच्या स्वस्थतेची आशा नष्ट झाली. पुढें लवकरच टिपूच्या दुष्ट कृत्यांचा संबंध पुण्याच्या दरवारापर्यंत येऊन पोचला ; त्याचा प्रकार असा:—

कर्नाटकांत नरगुंद म्हणून एक लहानसें ब्राह्मणीसंस्थान होतें. तेथील संस्थानिक भावे हे पेशव्यांचे अंकित होते. तथापि, हैदरानें तुंगभद्रेच्या उत्तरेकडचा मुलूख जिकिला, त्यांत नरगुंदसंस्थानही जिकिलें ; त्या वेळेपासून नरगुंदकर, पूर्वी पेशव्यांस जी खंडणी देत असत, तीच हैदरास देऊं लागले. टिपूस राज्यपद प्राप्त झाल्यावर तो नरगुंदकरांजवळ फार अधिक खंडणी मागूं लागला. टिपूच्या राज्यांत “ बोलेल तो कायदा आणि म्हणेल तो न्याय ” असा प्रकार होता. त्याचें मागणें अमान्य करण्याची नरगुंदकर यांची प्रज्ञा नव्हती. आणि एकदां ज्यास्त खंडणी द्यावी, तर तीच कायम होऊन बसणार. अशी दोन्हीकडून अडचण आली. नरगुंदकर यांनीं जास्त खंडणीबद्दल टिपूस कांहींच स्पष्ट लिहिलें नाहीं. पण या गोष्टींत टिपूचा व आपला संग्रामापर्यंत प्रसंग येणार असें पक्कें समजून सैन्याची कुमक मिळविण्याकरितां गुप्तपणें यत्न चालविले. प्रथमतः मुंबईसरकाराकडे संधान लाविलें. पण मुंबईसरकारानें नन्नाचा पाडा वाचिला. मग पेशव्यांच्या दरवारी पत्र लिहिलें. त्यांत “ मी पेशवेसरकारचा सेवक ; मला या प्रसंगी स्वामींनीं साह्य केलें पाहिजे ; ” अशी मोठ्या आर्जवानें विनंती केली. नरगुंदकर हे जातीचे ब्राह्मण ; आणि पटवर्धन सरदारांचे आप्त ; यामुळें नानांनीं त्यांचा अभिमान धरिला, आणि त्यांचें कार्य हातीं धरिलें. सैन्याची कुमक मिळावी, म्हणून नरगुंदकरांची विनंती होती, तिचा विचार प्रथमतः एकीकडे ठेविला, आणि खंडणीच्या पैशाविषयी टिपूनें नरगुंदकरांस निकड लाविली होती, त्याला निषेधून लिहिलें कीं, “ जहागीरदारांचीं संस्थानें एका राज्यांतून दुसऱ्या राज्यांत गेलीं असतां, त्यांजकडून खंडणी मामूल ठरावापेक्षां जास्त घ्यावी अशी बहिवाट नाहीं. जे जहागीरदार आपल्या सरकारापाशीं राज्यनिष्ठेनें वागतात त्यांचे सर्व हक्क पाळिले जाण्याची आजपावेतो एकसारखी बहिवाट आहे. ” या पत्राचें टिपूनें उत्तर पाठविलें, त्यांत आपल्या राज्यांत पाहिजे तितकी खंडणी घेण्यास आपण मुक्त्यार आहों, असा

त्याने उद्धटपणाचा प्रकार लिहिला. आणि नानांच्या लिहिण्याचा उपहास करावा या हेतूने लागलीच सैन्याच्या दोन टोळ्या नरगुंद घेण्याकरितां पाठविण्या. यामुळे लढाईवर प्रसंग ओढवला.

नरगुंदचे प्रकरण सामोपचाराने न मिटतां एकाएकीं निकरावर आले, तेव्हां नानांस नरगुंदकरांच्या कुमकेस सैन्य पाठविणे भाग पडले. या सैन्याचे आधिपत्य भाऊ व गणेशपंत बेहरे यांजकडे दिले. हे उभयतां सरदार नरगुंदाजवळ येऊन पोहोचले तो टिपूच्या सरदारांनीं लढाई न करितां नरगुंदचा वेढा उठविला, आणि दूर अंतरावर जाऊन तळ दिला. तेथून त्यांनीं भाऊ व बेहरे यांस निरोप पाठविला कीं, 'आम्ही नरगुंद सोडून येथे सैन्याचा तळ दिला हा आपले सरकार पेशवे यांची अदब ठेवण्याकरितां.' या थट्टास्पद व धिट्टाईच्या निरोपाने भाऊ व बेहरे हे उभयतां क्रुद्ध झाले. आणि त्यांनीं एकदम टिपूच्या गोटावर छापा घालून त्याच्या सैन्यावर ते तुटून पडले, आणि त्यांनीं त्यास मार्गें हटवीत नेले. इतक्यांत, टिपूचीं दोन पलटणे व स्वार ताज्या दमाने त्यांच्या सैन्यावर चालून आले, तेव्हां त्यांस मार्गें पाय ध्यावा लागला.

भाऊ व बेहरे यांच्याबरोबरचे सैन्य थोडे होते, आणि लढाईचे तोंड तर चांगले जुंपले. हे वर्तमान नानांस कळतांच त्यांनीं तुकोजी होळकर याजबरोबर बरेच मोठे सैन्य देऊन त्याला भाऊ व बेहरे यांचे कुमकेस पाठविले. तथापि, या सैन्यापासून या प्रसंगीं मोठीशी कार्य निष्पत्ति झाली नाही. मराठ्यांची मोठी फौज युद्धसंग्रामाकरितां येत आहे असे वर्तमान टिपूला समजतांच त्याने कपटाने पेशव्यांच्या दारबारीं तहाचे बोलणे सुरू केले. नरगुंदकरांनीं आपले स्वामित्व कबूल करावे, म्हणजे आपले दुसरे कांहीं मार्गें नाही; व नरगुंदकरांकडून यावयाची दोन वर्षांची खंडणीही आपण पेशवेसरकारास देण्यास कबूल आहो असे निजामअल्लीच्या मार्फत त्याने गोडीचे बोलणे लाविले. नानांस टिपूच्या वर्तनाचा व कृत्रिमाचा अद्यापि अनुभव नव्हता. त्यांस हा मायावीपणा न वाटतां खराच प्रकार आहे असे वाटून त्यांनीं त्याच्या क्षणण्यास रूकार दिला, आणि भाऊ व बेहरे यांच्या सैन्यास परत येण्याविषयी आज्ञा केली.

टिपूचें हें सर्व कृत्य कपटाचें होतें. पेशव्यांशीं तह झाला ह्मणजे अर्थात् त्यांचें सैन्य परत जाईल, आणि मग नरगुंदकर आपल्या मुठींत येऊन त्यांच्या धिट्टाईच्या अपराधाबद्दल आपणास त्यांचें यथेच्छ कंदन काढितां येईल, असा त्याचा अंतस्थ हेतु होता, आणि तो त्यानें सिद्धीस नेला. पेशव्यांचें सैन्य कृष्णेच्या पार झालें नाहीं, तोंच त्यानें नरगुंदावर हल्ला करून तें शहर घेतलें. तेव्हां विचाऱ्या नरगुंदकरांस निरुपायानें शरण जाऊन त्या राक्षसाच्या स्वाधीन व्हावें लागलें. नरगुंदकरांस आणि त्यांच्या कुटुंबांतील मनुष्यांस टिपूनें बंदिवान करून श्रीरंगपट्टणास नेलें. नरगुंदकरांच्या कन्येस आपली स्त्री केली, आणि बाकीच्यांस अक्षय्य बंदीत ठेविलें. नरगुंदकरांच्या प्रकरणांत पेशव्यांनीं हात घातला, ही गोष्ट टिपूला आवडली नाहीं. तो फक्त नरगुंदकरांचेंच शासन करून राहिला नाहीं. नरगुंदकरांची व्यवस्था लाविल्यावर पेशव्यांच्या मुलुखांत त्यानें दंगा सुरू केला. हिंदूंवर त्यानें शस्त्र धरिलें. अनेक प्रकारे त्यांस तो छळूं लागला. कृष्णेच्या दक्षिणचे पुष्कळ हिंदूस धरून बलात्कारानें त्यानें त्यांच्या सुता केल्या, आणि त्यांस मुसलमान केलें. ब्राह्मणांवर जो कहर गुदरला तो तर सांगतां येत नाहीं. असें सांगतात कीं, त्याच्या राक्षसी यातनांपासून मुक्त होण्याकरितां दोन हजार ब्राह्मणांनीं प्राणत्याग केला.

टिपूनें तह केला आहे, तेव्हां आतां नरगुंदचें प्रकरण लवकरच मिटेल असे नानांचे विचार चालले होते, इतक्यांत कर्नाटकांत टिपूनें चालविलेल्या अघोर कृत्यांचें वर्तमान पुण्यास आलें, तेव्हां नानांस अतिशय संताप आला. 'शेरास सव्वाशेर' या ह्मणीप्रमाणें टिपूनें आपणांस पूर्णपणें फसविलें असें त्यांच्या मनांत आलें. पण गोष्ट होऊन चुकली, आतां काय उपयोग ? तथापि, मराठी राज्याचा उपमर्द करून ब्राह्मणसरदारांस कैदेत टाकिलें, ही टिपूनें सर्व हिंदूंची मोठी अप्रतिष्ठा केली. याजबद्दल त्यास योग्य शासन झालें पाहिजे असा त्यांचा संकल्प झाला आणि मोठी जंगी स्वारी करून टिपूचा चांगला समाचार घ्यावयाचा त्यांनीं निश्चय केला.

या मोहिमेवर जाण्याकरितां पुण्यास आपल्या सैन्यानिशीं येण्याविषयीं पेशव्यांच्या सरदारांस दरबारांतून पत्रें गेलीं. आणि पुण्यास सैन्य

जमूं लागले. इंग्रजांसही कुमकेस येण्याविषयी लिहून गेले. पण त्यांच्या कांहीं हरकती होत्या, त्यामुळे ते आले नाहीत. शिंदे, होळकर यांच्या फौजा आणि पेशव्यांची हुजुरात फौज पुण्याहून निघून भीमा तटाकार्ने टिपूच्या रोंखावर चालली. नाना स्वतः पंढरपूर येथे छावणीत आले. नंतर यादगिरीजवळ भोंसल्याचे व निजामाचे सैन्य येऊन मिळाले. सर्व सैन्याचे आधिपत्य हरीपंततात्या फडके यांजकडे होते. पटवर्धन सरदारांस या स्वारीस येऊन मिळण्याविषयी हुकूम झाला होता. त्याप्रमाणे भाऊ व त्यांचे चुलतबंधु गंगाधरराव गोविंद आणि पुतणे रघुनाथराव नलिकंठ हे आपापली पथके घेऊन लष्करास मिळाले. कृष्णा व तुंगभद्रा या दोन नद्यांच्या मधील सर्व किल्ले व ठाणी घेण्याकरितां तुकोजी होळकर व गणेशपंत बेहरे यांस पंचवीस हजार सैन्य घेऊन कित्तूरच्या बाजूला जाण्याविषयी आज्ञा झाली. आणि बाकीचे सर्व सैन्य ब्दामीकडे वळले. भाऊंचे पथक या मुख्य सैन्याबरोबर होते. प्रथमतः ब्दामीस या सैन्याने वेढा दिला. ब्दामी हे तटबंदीस्त शहर मोठ्या मैदानावर आहे. त्याच्या मध्यभागी लहानशी गढी आहे, आणि दोन बाजूंस दोन डोंगरी किल्ले आहेत. पेशव्यांच्या सैन्याने वीस दिवस तोफांचा मारा चालविला होता, पण त्यांच्या मजबूत तटाला फारसा कोठे धक्का लागला नाही. तेव्हां शिड्या लावून वर चढून जाऊन किल्ला घेण्याचा विचार ठरला. मोंगल व मराठे मिळून वीस हजार सैन्यांची या कामावर योजना झाली. कोटांतील ३,५०० लोक त्यांच्या नाशार्थ व त्यांचा आंत प्रवेश न होऊं देण्याकरितां सिद्ध झाले. यावेळीं जे लोक जिवाची आशा न धरितां शिड्यांवरून वर चढले त्यांत भाऊ व त्यांच्या बरोबरची मंडळी होती. किल्ल्यांतल्या लोकांनी तटासर्भावताले आंत जाण्याच्या रस्त्याखाली दारूने भरलेले लहान लहान बुधले पुरले होते आणि हल्ला करणारे सैन्य त्या स्थळीं येऊन पोचतांच कोटांतील लोकांनी बुधल्यांस बत्ती दिली. यामुळे सैन्याचा फार नाश झाला. तथापि, लोक न डगमगतां एकमेकांच्या चढाओढीने पुढे चालले, आणि तटास शिड्या लावून वर चढून गेले. हे लोक वर चढतांच तटावरचे लोक पळत सुटले आणि बाजूच्या दोन्ही डोंगरी किल्ल्यांचा त्यांनी आश्रय धरला. पेशव्यांचे सैन्य हे किल्ले घे-

ण्याकरितां लागलेंच पुढें गेलें. त्यांजवर आंतून त्यांनीं मोठमोठे दगड लोटिले व गोळ्यांचा पाऊस पाडिला. पण हल्ला करणाऱ्यांचा निस्सीम उद्योग व त्वेष यांपुढें त्यांचा सर्व इलाज थकला. ते अगदीं गर्भगळीत झाले. आणि जीवदान मागून त्यांनीं ते दोन्ही किल्ले स्वाधीन केले.

भाऊंनीं व इतर पटवर्धन सरदारांनींही या प्रसंगी आपली तलवार चांगली गाजविली. त्यांच्या पथकास हल्ल्यांत एका बाजूचें काम सांगितलें होतें. त्या बाजूनें वर चढून जात असतां त्यांचे पुष्कळ लोक पडले. आणि अनेक लोक जखमी व घायाळ झाले. त्यांच्या कामगिरीबद्दल मुख्य सेनापतींनीं त्यांची फार वाहवा केली. बदामीच्या लढाईची गणना पेशव्यांच्या कारकीर्दीत ज्या कितीएक थोर व निकराच्या लढाया झाल्या, त्यांत केली पाहिजे. पेशव्यांच्या सर्वच सैन्यानें या प्रसंगी शौर्य, धैर्य, आणि सहनशीलता प्रकट केली. कर्नाटकांतल्या वृद्ध मनुष्यांच्या मुखांतून या लढाईविषयी परंपरा चालत आलेल्या कितीएक गोष्टी अद्यापि ऐकण्यांत येतात. त्यांत पटवर्धन सरदारांचें बहुत वर्णन असतें. त्यांपैकीं एक चमत्कारिक गोष्ट आम्ही आपल्या वाचकांस सादर करितों.

बदामीस वेढा पडून बरेच दिवस झाले तरी, हल्ल्याची कांहीं हाल चाल दिसेना. लष्करांत पाहावें तों जिकडे तिकडे सामसूम. तेव्हां नानांस फार आश्चर्य वाटलें. एक वेळ रात्री लष्करांत काय चाललें आहे हें पाहाण्याकरितां टोपी पांघरून कोणास समजूं न देतां सरदारांच्या डेव्यांतून फिरत असतां ते पटवर्धन सरदारांच्या डेव्यांत आले, आणि पाहातात तों तेथें मंडळी बुद्धिवळाच्या खेळांत मग्न आहे. नाना डेव्याच्या तोंडाजवळ उभे होते, इतक्यांत, भाऊंची दृष्टि सहज तिकडे गेली. हें नानांच्या तत्काळ लक्षांत आलें, आणि ते झटदिशीं निघून चालते झाले. नानांचा सरदारांस मोठा वचक होता. आपणास नानांनीं संग्रामाकरितां आणिलें आणि आपले हे खेळ त्यांनीं पाहिले तेव्हां ते आतां आपली चांगली पूजा करतील असें सर्वांस भय पडलें. त्याच रात्री हरीपंताच्या डेव्यास सरदार मंडळी गेली, आणि दुसऱ्या दिवशींच हल्ला करण्याचा निश्चय सर्वांनीं ठरविला व मिठीपती नेऊं

बदामी सर शाल्यानंतर भाऊ, हरीपंताच्या लाकराबरोबर गर्जेद्रगडा कडे वळले. वाटेने शिरहट्टीचा लहानसा किल्ला लागला. त्याजवर हल्ला करून तो सर केला. इतक्यांत टिपू सामना करण्याकरितां अगदीं समीप ठेपला असें वर्तमान आले. निजाम जातीचा मुसलमान असून तो या वेळीं पेशव्यांस साह्य शाला. या रागाने टिपूने अध्वनी येथे निजामाचे ठाणे होते त्याजवर रौख धरिला. अध्वनी येथे निजामाचा पुतण्या मोहबतजंग होता, त्याने पेशव्यांच्या सरदारांस व हैदराबादच्या दरबारास जलदीने कुमक पाठविण्याविषयी लिहिले. हरीपंताने भाऊ व दुसरे एक दोन सरदार यांची सैन्ये मात्र आपणाजवळ ठेवून घेऊन निजामाकडचे सर्व सैन्य आणि वीस हजार मराठ्यांचे सैन्य कृष्णराव वळवंत व रघुनाथराव नीलकंठ कुहंदवाडकर यांजबरोबर रवाना केले. या सैन्यास आणखी हैदराबादेहून सैन्य घेऊन मिळाले तेव्हां एकंदर फौज साठ हजार शाली. ही मोठी कुमक घेऊन पंचण्यापूर्वीच अध्वनी हस्तगत करून घ्यावी म्हणून टिपूने दोन तीन वेळां हिथ्या केला. पण मोहबतजंगाने त्यास दाद दिली नाही. सैन्य दाखल होतांच टिपूने वेढा उठविला आणि दक्षिणेकडे निघून गेला.

मोहबतजंगाच्या कुमकेस सैन्य पाठवून दिल्यानंतर हरीपंत व भाऊ वगैरे सरदार राहिलेले सैन्य घेऊन शिरहट्टीहून गर्जेद्रगडावर गेले. आणि वरील सैन्य कार्यभाग आटोपून येण्यापूर्वीच त्यांनी गर्जेद्रगडाचा किल्ला हस्तगत करून घेतला.

गर्जेद्रगड हस्तगत झाल्यावर सैन्याचा रौख बहादूरभेंडा व कोपाळ या शहरांकडे वळला. बहादूरभेंडा स्वाधीन शाला, आणि कोपाळ स्वाधीन होणार, इतक्यांत टिपू मोठ्या सैन्यासह टोंकच्यांत बसून तुंगभद्रेच्या आलीकडे आल्याची खबर आली. तेव्हां टिपूवर जाण्याची सिद्धता शाली. पण तिकडे संग्रामाला योग्य असे स्थळ दिसेना, म्हणून पेशव्यांचे सैन्य सानुराजवळ आले. टिपूनेही जवळच तीन कोसांवर तळ दिला. दोन्ही सैन्ये पंधरा दिवस कांहीं एक न करितां तळावर पडून राहिलीं. आक्टोबरच्या पहिल्या तारखेस पाहांटेची पांच घटका रात्र असतां पूर्वी कांहीं एक कळूं न देतां टिपूने मराठ्यांच्या तोफखान्यावर छापा घातला. व स्वतः पुढें होऊन तोफा घेण्याविषयी होती तितकी मि-

कस्त केली. पण त्याचे सर्व यत्न निष्फळ झाले. टिपूला निराश होऊन आपल्या छावणीस परत जावे लागले.

टिपूने आणखी दोन तीन वेळां पेशव्यांच्या सैन्यावर छापा घालण्याचा यत्न केला. पण त्याचे कांहीं चालेना. त्याचा छापा येतो असे कळतांच मराठ्यांचे घोडेस्वार संग्रामास सिद्ध असत, आणि त्यास पिटून लावीत. त्यामुळे त्याचे यत्न व्यर्थ झाले. शेवटीं त्रासून त्यानें होळकराच्या मार्फत तहाचे बोलणे लाविले. मार्गे नुकतेच टिपूने पहिल्यानें लीनता दाखवून तह केला, व सैन्य परत फिरतांच त्यानें तद्विरुद्ध वर्तन आरंभिले. यावरून त्याचे तहाचे बोलणे खरेपणाचे आहे किंवा कृत्रिमाचे आहे याची सरदारांस मोठी शंका आली. आपल्या मनांत कृत्रिमभाव नाही हे दर्शविण्याकरितां टिपू आपले दोन मुख्य सरदारही ओलीस पाठविण्यास कबूल झाला. तथापि, त्याचे तहाचे बोलणे कोणी मनास आणीना. तहाची गोष्ट चार महिने तशीच मिजत पडली. शेवटीं, एप्रील सन १७८७ त उभयपक्षांच्या तहावर सध्या झाल्या. या तहांत नरगुंद, बदामी, व कित्तूर हीं टिपूने मराठ्यांस द्यावी, आणि पंचेचाळीस लक्ष रुपये खंडणो द्यावी, इत्यादि मुख्य कलमे होती.

याप्रमाणे टिपूला त्याच्या कृत्रिमाबद्दल व दुष्कर्माबद्दल योग्य शासन करून व स्वाभिकार्य सिद्धीस नेऊन, पेशव्यांच्या सैन्यासह हरीपंत पुण्यास गेले आणि भाऊ तासगांवास आले. इतर सरदारमंडळीही स्वस्थानी गेली.

भाग ८.

श्रीरंगपट्टणावर स्वारी. इंग्लिशांचे साह्य.

दुष्कर्माबद्दल आणि उद्दामपणाबद्दल टिपूला पेशव्यांनी चांगले शासन केले. त्यावरून शुद्धीवर येऊन, त्यानें आपले आचरण सुधारावयाचे होते, आणि पेशव्यांवर केलेल्या तहाप्रमाणे वागावयाचे

होते, परंतु त्या मदांधास अशी बुद्धि कोठून सुचणार ! जेरीस आणि लॅ
 हणजे निरुपायाने तह करावा, आणि थोडासा धीर येतांच, तो मोडा-
 वा, हा त्याच्या वर्तनाचा क्रम होता. तह काय, आणि एक खर्डा
 काय, दोन्ही तो सारखीच लेखीत होता. तह लॅणजे आपल्या सर्व-
 स्वावर बाणी येऊन ठेपते, तेव्हां एक रक्षणाचे उत्तम साधन आहे,
 असे तो मानित असे. अशा विचित्र गुणाच्या मूर्तीस पेशव्यांनी मा-
 गील स्वारीत राजास योग्य अशा प्रतिष्ठेने वागविले. हा त्यांनी त्यावर
 मोठा उपकार केला. पण या उपकाराची कृतज्ञता कोणाला ?
 टिपूला पेशव्यांनी दिलेल्या सवडीने अधिकच उत्तेजन आले. तो
 आपल्या उपकारकर्त्यांच्या नाशाविषयी पहिल्यापेक्षा अधिकच यत्न करू
 लागला. फ्रेंच लोकांना आश्रय देऊन सैन्याची सिद्धता त्याने जल-
 दीने चालविली, आणि सैन्यामध्ये नवीन भरती करू लागला. नु-
 कत्याच झालेल्या मोहिमेत इंग्रजांनी त्यास साहाय्य केले नाही ; आणि
 निजामाने तर पेशव्यांस अनुकूल होऊन त्याजबरोबर संग्राम केला,
 लॅणून ही तिन्ही राष्ट्रे अंतस्थ एकचित्ताने आहेत, आणि आपल्या ना-
 शाविषयी त्यांचा कृतसंकल्प झाला आहे, असे त्याचे मन त्याला खाऊ
 लागले. दुष्कर्मी पुरुषाचे मन नेहमी साशंक असते. आणि दुस-
 र्याच्या प्रत्येक क्षुल्लक कृत्यांत व वर्तनांत त्यास आपला नाश दिसतो.
 हीच अवस्था टिपूची झाली. मागील भागांत वर्णिलेली मोहीम संप-
 ल्यानंतर निजामसरकारचा वकील पुण्यास होता, त्याचे व पेशव्यांचे
 कांहीं करारमदार झाले, हे आपल्या नाशाचे विचार असावेत असे त्या-
 स वाटले. आणि नंतर लवकरच निजामसरकारचा व इंग्रजसरका-
 रचा तह झाला. त्यांत उभयपक्षांच्या दोस्त राजांमध्ये मराठ्यांचे
 नांव लिहिले असून टिपूचा उल्लेख मुळीच नव्हता. तेव्हां तर हे
 निवर्ग आपल्या नाशाविषयी निःसंशय उद्युक्त झाले आहेत, असा टिपू-
 चा पूर्ण ग्रह झाला. प्रथम कांहीं कारण नसतां टिपू आपण होऊन
 आपल्या नाशास कारण झाला. मराठ्यांबरोबर तह झाला असतां,
 हरीपंत फडके यांबरोबरचे सैन्य कृष्णेच्या पलीकडे गेले नाही तोच,
 त्याने कित्तर घेऊन तहाविरुद्ध आचरण केले. आणि बेदनूर येथे
 मोठे सैन्य जमवून कोंकणप्रांतावर स्वारी करण्याची भीति घातली ;

वेदनूर येथे सैन्य जमू लागतांच नाना फडणविसास टिपूच्या मनांतला मराठ्यांच्या नाशाचा हेतु समजला. आणि त्यानें लागलेच या नवीन उपस्थित झालेल्या संकटाच्या निवारणाचे उपाय चालविले. इंग्लिशांची कुमक मिळण्यास्तव त्याजबरोबर तह करण्याचा विचार करून, त्यांचा पुणे येथे वकील होता, त्याच्याद्वारे बोलणे सुरू केले. टिपूच्या नाशाविषयी इंग्लिशांचा अंतस्थ हेतु होताच. त्यांस हा नानांचा विचार रुचला. तथापि, टिपूनें इंग्लिशांस उपद्रव दिला नव्हता, म्हणून त्यांच्या नाशाविषयी तह करण्यापूर्वी इंग्लिशलोक कांहीतरी कारण शोधू लागले. इतक्यांत, इंग्लिशांचा दोस्त त्रावणकोरचा राजा याच्या मुलूखावर विनाकारण टिपूनें स्वारी केली, तेव्हां हे कारण इंग्लिशांस आपतेच मिळाले, आणि नाना फडणविसाने मधाचे बोट लाविलेच होते, त्यास ते तत्काळ मोहित झाले. इंग्लिशांचा व निजामसरकारचा तह झालाच होता. यामुळे या त्रिवर्ग राष्ट्रांच्या एकीचा चमत्कारीक योग लागलाच घडून आला.

त्रिवर्ग राष्ट्रांचा पुणे येथे इसवी सन १७९० च्या जूनच्या पहिले तारखेस तह झाला. त्यांत असे ठरले की, निजामसरकार व पेशवेसरकार यांनी पंचवीस हजार सैन्य घेऊन टिपूच्या राज्याचा उत्तरभाग पर्जन्यकाळांतच ध्यावा. पर्जन्यकाळ संपल्यानंतर त्रिवर्ग राष्ट्रांनी मिळेल तितके सैन्य घेऊन टिपूचा सर्व मुलूख ध्यावा. इंग्लिशांस जरूर पडले तर, दहाहजार सैन्य पेशवे व निजामसरकार यांनी द्यावे, व त्याचा खर्च इंग्लिशांनी द्यावा. इंग्लिशांनी पेशव्यांच्या सैन्याच्या कुमकेस दोन पलटणे द्यावी व दोन पलटणे निजामाच्या मदतीस द्यावी. या पलटणांचा खर्च त्या उभयतांनी द्यावा, आणि लढाईत जो मुलूख मिळेल तो त्रिवर्गांनी सारखा वाटून ध्यावा वगैरे.

तहाप्रमाणे टिपूच्या राज्यावर सैन्य पाठविण्याचा निश्चय झाला, तेव्हां त्या सैन्याचे आधिपत्य कोणाकडे सांगावे, याचा विचार निघाला. पेशव्यांच्या पदरी अनेक सरदार होते, व त्यांपैकी कांहीं शौर्यादि गुणांत नांवाजण्याजोगे होते. तथापि, त्यांचे गुण केवळ एकदेशीय होते. स्वतंत्र स्वारीचे काम ज्या पुरुषाकडे सांगावयाचे, त्याच्याठायी शौर्य, धैर्य इत्यादि गुण असून शिवाय आणखी कितीएक गुण असावे लाग-

तात. पहिला आणि मुख्य, हाताखालच्या लोकांवर अधिकार चालविण्याची कुशलता, त्याच्या आंगी असली पाहिजे. ह्मणजे, त्यांच्या वर वचक तर त्याने ठेविलाच पाहिजे, कारण तसे न होईल, तर सर्व बेबंदशाई व फितुरी होईल ; पण त्यांस ममताळूपणाने वागविले पाहिजे. अशासाठी कीं, त्यांनी वेळ पडेल तर जिवाची आशा न धरितां स्वामिकायांस उपयोगी पडावे ; अशा पुरुषाच्याठायीं समयस्फूर्ति असली पाहिजे ; अशासाठी कीं, कसाही प्रसंग येवो, न डगमगतां त्यांतून पार पडण्याची युक्ति त्याला तत्काळ सुचली पाहिजे ; आणि हाताखालचे लोक संतुष्ट राखण्याची त्याने दक्षता ठेविली पाहिजे. याशिवाय शत्रूचे विचार आणि त्याचे बलाबल, आणि ज्या प्रांतांवर स्वारी करावयाची त्याची माहितीही त्यास अवश्य असली पाहिजे. या सर्व गोष्टींचा विचार नानांनीं केला, तेव्हां अवघ्या सरदारांत दोन योग्य पुरुष त्यांना आढळले. एक परशुरामपंतभाऊ व दुसरे हरीपंत फडके. त्यांत कर्नाटक प्रांतांतल्या लढायांचा भाऊंस अनुभव पुष्कळ अधिक ; ह्मणून या पुरुषाकडेच या मोहिमेचे सेनापतित्व देण्याचा नानांनीं निश्चय केला.

भाऊंस तो थोर अधिकार देण्याकरितां नानांनी तारिल ५ मे ३०स० १७९१ रोजी दरबार भरविला. श्रीमंत सवाई माधवराव साहेब पेशवे, कारभारी, सरदार, मानकरी, आदिकरून सर्व मंडळी, स्वस्थानापन्न झाल्यानंतर नानांनीं टिपूवर स्वारी करण्याविषयीं पेशवेसरकारचा ठरलेला विचार सर्वास विदित केला. आणि टिपूने आपल्या दुष्ट आचरणाने हिंदुजातीस, हिंदुधर्मास आणि हिंदुराज्यास सर्व प्रकारे पीडा देण्याचा क्रम चालविला आहे, यांजकरितां तो यावज्जन्म विसरणार नाही, असे त्याला योग्य शासन करण्यास्तव सरकारांतून नामांकित सरदार परशुरामपंतभाऊ पटवर्धन यांची योजना झाली आहे ; तरी ज्या सरदारांस या स्वारीस जाण्याची आज्ञा होईल, त्यांनीं भाऊंच्या अभिप्रायानुरूप वचन करावे, आणि " हिंदु " या पदाचा व सरकारच्या गादीचा अभिमान धरून स्वामिकार्याविषयीं मनःपूर्वक व एकचित्ताने सर्वांनीं उद्योग करावा असे सुचविले. भाऊंस सेनापतीची वस्त्रे व पोषाग दिले. आणि त्यांच्या हुद्याची सरकारी पत्रेही त्यांच्या स्वाधीन केली.

श्रीमंतांचा, व नानाआदिकरून प्रमुख मंडळीचा निरोप घेऊन भाऊ निघाले, ते तासगांवास आले. पेशव्यांच्या हुजुरांतोतील कांहीं स्वार व पायदळ आणि तोफा व सर्व पटवर्धन सरदार, प्रतिनिधी, गोखले, व दुसरे कित्येक लहान लहान सरदार इतक्यांचेच काय ते सैन्य, पेशव्यांस यावेळीं भाऊंबरोबर देण्याची सवड होती. पण हे सैन्य तहांतील ठरलेल्या संख्येपेक्षां फारच कमी होतें. ह्मणून नवीन लोकांची भरती करण्याविषयी भाऊंस आज्ञा झाली. तासगांवास आल्यावर ते प्रथमतः या उद्योगास लागले. स्वारीच्या सिद्धतेचीही त्यांनी तयारी चालविली. लांबच्या स्वारीची तयारी करणे ह्मणजे मोठ्या जिकीरीचे काम. शिपायांच्या वस्त्रप्रावर्णापासून तो त्यांच्या खाण्यापिण्याच्या पदार्थांपर्यंत, आणि स्वारांच्या घोड्यांच्या नालापासून तो त्यांच्या लगामापर्यंत सर्व गोष्टींची तरतूद बरोबर आहे किंवा नाही हे पाहणे ; त्यांची बरोबरची शस्त्रास्त्रे व युद्धोपयोगी सामान व्यवस्थित व पुरेसे आहे किंवा नाही इकडे लक्ष देणे ; आणि निरनिराळ्या कामावर योग्य मनुष्यांची योजना करणे ; या सर्व कामांत अतिशय जिकीर असते. भाऊंनी मोठ्या निकडीने सर्व तयारी चालविली. तरी त्यांचे तीन महिने या कामांत गेले.

सर्व सिद्धता झाल्यावर, आषाढ अखेरीस भाऊ तासगांवाहून निघाले. तेव्हां त्यांबरोबर पांच हजार स्वार व दोन हजार पायदळ इतके काय ते सैन्य होतें. पहिला मुक्काम कौळ्यास झाला. दुसरा कुमठे येथे झाला. तेथेच इंग्लिशांकडून, मुंबईहून आलेली पलटणे सैन्यास येऊन मिळाली. दिवस ऐन पावसाळ्याचे होते. यामुळे, नद्या, नाले, व ओढे पाण्याने तुडुंब भरून चालले होते. मार्गातून ठिकठिकाणीं ढोंपर इतका चिखल. त्यांतून जातांना घोड्यांचे, मनुष्यांचे, व जनावरांचे जीव मट्ट्यास आले. कुडची गांवाजवळ नावेतून हे सैन्य कृष्णेच्या पलीकडे उतरले. कऱ्हाडकर पंतप्रतिनिधी व विजयदुर्गचे सुभेदार धोंडोपंत गोखले आपल्या सैन्यासह छावणींत दाखल झाले. लहान लहान सरदार दर मुक्कामास येऊन मिळतच होते. एक दोन मुक्कामांनंतर गोकाकेजवळ तळ पडला. तेथून तोफखाना, व अवजड सामान, घटप्रभा पार होण्याकरितां पुढे पाठवून देऊन मुख्य मुख्य सरदारांच्या स्वा-
च्या जवळच घटप्रभेचा मोठा धवधवा आहे, तो पाहण्यास गेल्या.

हा धवधवा सृष्टींतील एक अद्भुत चमत्कार आहे. येथे नदीच्या पाण्याचा मोठा प्रवाह मोठ्या वेगाने वाहत जाऊन सुमारे दोनशे फूट उंच तुटलेल्या कड्यावरून खाली पडतो. आणि खाली वेगाने जातांना इतका छिन्नविच्छिन्न होतो, की जणूकाय, बारीक पिंजलेला शुभ्र कापूस, वायु वेगाने खाली जात आहे असे दिसते. मेघगर्जनेपेक्षांही अति भयंकर अशा घोर शब्दांचा अस्वलित घोष चालला असतो. या भयंकर आवाजामुळे पशुपक्षी, तेथे प्रवेश करण्यास धजत नाहीत. सर्व प्राणी-मात्रांनी सोडून दिलेले ते काळाचे वसतिस्थानच की काय, असे भासते. आणि भयंकर देखावा पाहून चित्त थक्क होऊन जाते. परशुरामभाऊ यांची स्वारी ते स्थळ पाहण्यास गेली, त्यावेळी श्रावण मासाचे ऐन पावळ्याचे दिवस होते. नदीला पाणी फार आले होते, हणून धवधव्याची शोभा व मजा फारच अविर्णनीय होती. हा सृष्टिचमत्काराचा अपूर्व देखावा पाहून स्वान्या डेऱ्यास दाखल झाल्या.

पुढे चार दिवसांनंतर एकुंडी गांवाजवळ हे सैन्य मलप्रभा (मलाप-हारी) नदी उतरून दक्षिणतीरास आले. तेथून टिपूचा मुलूख लागला. लढाईची कामगिरी थोडथोडी सुरू झाली. रस्ता पाहण्याकरितां व शत्रूच्या प्रांताची व हालचालीची टेहळणी करण्याकरितां भाऊंचे जेष्ठ पुत्र आपासाहेब हे लष्कराच्या अघाडीस बरोबर पांचशे, सहाशे निवडक लोक घेऊन जात असत. नवलगुंद येथे लष्कराचा मुक्काम असतां आपासाहेब, नियक्रमाप्रमाणे पुढे गेले, तो शत्रूकडचे सुमारे तीनशे लोक, कांहीं स्वार व तोफा घेऊन जवळच्या किल्ल्यांतून आडवे आले. उभयतांची चकमक उडाली. त्यांत शत्रूकडचे लोक मागे हटले. नंतर मराठ्यांनी तो किल्ला सर केला. असाच प्रकार आणखी दोन तीन वेळां झाला. तेव्हां किल्लेकरी यांस धाक बसला. ते भाऊंच्या सैन्याला सामना देण्याला, धजावतनासे झाले. घेतलेल्या मुलुखांत भाऊ अंमलही बसवित चालले. टिपूच्या जुलुमाला लोक इतके प्रासले होते की, टिपूच्या सैन्याला पिटाळून लावण्याकरितां ते भाऊंस आपण होऊन साह्य देऊ लागले ; व विनहरकत वसूल देऊ लागले. सैन्याचा ज्या गांवी तळ पडे, तेथे जे कोणी शिलेदार, वारगीर किंवा सरदारी बाण्याचे पुरुष असत, त्यांना बोलवून आणावे, आणि घोडे

फिरवणें, बोथाटी खेळणें इत्यादि खेळ पाहावे ; आणि त्यांच्या योग्यते-
नुरूप त्यांना कडी तोडे बक्षिस द्यावे, असा भाऊंचा पाठ होता. या
त्यांच्या लहानशा बक्षिसांनीं हजारोंजण त्यांच्या चाकरीस राहिले. असें
होतां होतां थोड्याच काळांत भाऊंचें सैन्य जें पूर्वी फार थोडें होते, तें
१०,००० स्वार व ३,००० पायदळ इतकें जमलें.

नंतर मजल दर मजल कूच करीत लष्कराचा तळ हुबळीवरून
धारवाडाजवळ आला. धारवाडच्या किल्ल्यांत ' बद्रीजमानखान '
हणून कोणी टिपूचा सरदार मोठें सैन्य घेऊन मराठ्यांशीं सा-
मना करण्याकरितां राहिला होता. त्या किल्ल्याला भाऊंच्या
सैन्यानें तारीख १८ सप्टेंबर रोजी घेरा दिला. किल्ल्याचे तट
आतीचे होते. तरी इतके वळकट होते कीं, खिंडार पाडणें मोठें दु-
र्घट होतें. हा किल्ला मैदानामध्यें असून त्याला सभोंवतीं शिंगी
पंचवीस तीस हात रुंदीची, आंत जनावरांचा व मनुष्यांचा प्रवेश होऊं
नये ; अशा बंदोवस्ताची होती. शिंगीच्यापुढें रेवण ; त्याच्या आंत
वीस पासून तीस हात रुंदीचा व तितक्याच खोलीचा पहिला खंदक, व
आणखी तट असा तो किल्ला मजबूत होता. कोणालाही तो किल्ला
हल्ल्यानें घेतां आला नाही, अशी त्याची ख्याति होती. किल्ल्यास
लागून दक्षिणेस धारवाडची पेंठ पूर्व पश्चिम असून तिलाही, एक ल.
हानसा तट व खंदक आहे. सुमारे दीड महिना किल्ल्यावर व पेठे-
वर तोफांचा मारा चालू होता. मग लढाईचें थोडेंसें तोंड लागलें.
शत्रूचे कित्येक लोक पेठेंतून बाहेर येऊन लढाईच्या वेतानें राहिले होते,
त्यांजवर भाऊंनीं हल्लाकरून त्यांस परत पाठविलें, आणि त्यांच्या
तीन तोफा घेतल्या. नंतर आक्टोबरच्या तिसाव्या तारखेस भाऊंच्या
सैन्यानें पेठेवर चाल केली, आणि निकरानें लढून पेंठ घेतली. या
लढाईत इंग्लिशांनीं फार श्रम घेतले. त्यांच्या दोघां मुख्य कामगा-
रांस मोठमोठ्या जखमा लागल्या ; आणि बरेच लोक पडले. भाऊं-
च्या सैन्यातील सुमारे पांचशें लोक पतन पावले, व पुष्कळ जखमी झाले.
त्यांचा पुतण्या जनार्दन मेघःशाम आपले लोक शत्रूवर नेत असतां
ठार झाला. शत्रूचा नाश याहीपेक्षां अधिक झाला.

नंतर किल्ला घेण्याचें काम राहिलें. किल्ल्यावर तोफांचा मारा

पुष्कळ दिवस चालला होता. पण आंतील लोक दाद देईनात. भा-
 ऊंच्या बरोबरचा दारूगोळा व सामान दिवसेंदिवस संपत चालले.
 किल्ल्यापुढे पाडून राहण्यापेक्षां तटाला खिडार पाडून आंत शिरण्याचा
 यत्न करावा असा पुष्कळांचा आग्रह दिसला. तेव्हां भाऊंनी तसे
 केले. पण त्याचा कांहीं एक उपयोग झाला नाही. कुकट मनुष्ये मात्र
 खराब झाली. तथापि, भाऊ घाबरले नाहीत. वेढा सक्त होऊन आंत-
 ल्या लोकांस दाणावैरण मिळनाशी झाली म्हणजे, किल्ला आपल्या
 सहज हस्तगत होईल ; हे त्यांस माहित होते ; म्हणून तोफांचा मारा
 वेताबाताचा ठेवून त्यांनी वेढा अगदीं सक्त केला. शेवटीं भाऊंचे अनु-
 मान प्रत्ययास आले. वेढा सक्त होतांच आंतल्या लोकांचे हाल होऊं
 लागले. दाणावैरण मिळना. आणि बाहेरच्या लोकांबरोबर संग्राम
 करण्याचें तर सामर्थ्य राहिलें नाहीं. याप्रमाणे साडेसहामाहिने किल्ला
 संभाळून शेवटीं बद्दीजमालखान जेरीस आला, आणि त्रिवकरावआ-
 णा हेरवाडकर यांचेद्वारे त्यानें भाऊंस सांगून पाठविलें कीं, मला जि-
 नगीसुद्धां आपण पार करीत असाल तर मी किल्ला आपल्या स्वाधीन करितों.
 हे भाऊंनीं मान्य केले, आणि पेशवेसरकारचें निशाण किल्ल्यावर लागले.

बद्दीजमालखान याचा व भाऊंचा करार असा झाला होता कीं,
 त्यानें किल्ल्यांत असलेले सर्व सामानसुमान असेल तसें स्वाधीन करावें.
 या कराराप्रमाणे खानानें आचरण केले नाहीं. यावरून भाऊ त्याला
 फार टाकून बोलले. त्याचा खानास राग आला आणि त्यानें त्या त्वेषांत
 भाऊंवर आपली तरवार उगारली. त्यामुळे खानाचें व भाऊंचें तेथ-
 च्या तेथे युद्ध जुंपले. खानाकडील पांचहजार लोकांचा भाऊंनीं
 फडशा उडविला. आणि खान घायाळ होऊन पळत जात असतां,
 त्यास पकडले. त्याची सर्व मिळकत घेतली, आणि त्याला बंदीवान
 करून नरगुंदचे किल्ल्यावर टाकिले. विश्वासघात व अविचार या गुन्हां-
 वदल हे त्यास योग्य शासन झाले.

श्रीरंगपट्टणाकडे सत्वर जावें म्हणून दरवारांतून नानांची वरचेवर
 पत्रे येत होती. तथापि, धारवाडची कामगिरी पूर्ण झाल्याशिवाय
 जावें तर घेतलेला सर्व अम्मल हातचा जाईल, आणि मार्गे शिलशिला
 राहिल. आणि सामानाचा व सामुग्रीचा मागून पुरवठा होणार नाहीं.

याजकरिता धारवाड घेतल्याशिवाय पुढे जातां येत नव्हते. धारवाड हस्तगत होतांच कृष्णा व तुंगभद्रा या नद्यांच्या मधील प्रदेशांत मराठ्यांचा अग्निल बसला. कुसेगळ इत्यादि लहान मोठी ठाणी शत्रूंनी पटापट स्वाधीन केली. आणि घेतलेल्या प्रांताचा वसूलही सुरळीत येऊं लागला.

तिकडे मद्रासच्या बानूने लार्ड कार्नवालिस साहेबाने टिपूच्या प्रांतावर स्वारी करून पुष्कळ प्रदेश व किल्ले काबीज केले. आणि बंगळूर हे मोठे तटवांदिस्त ठाणे घेतले. मग राजधानीवर जाण्याकरिता मराठ्यांचे व निजामांचे सैन्य केव्हां येऊन मिळते, याची तो मार्गप्रतीक्षा करित बसला. निजामाचे थोडेसे सैन्य त्याला पूर्वी येऊन मिळाले होते. पण मराठ्यांची त्याला कांहीं वार्ता कळना. भाऊंचे सैन्य धारवाडाला शह देऊन बसले आहे, इतके एकदां पूर्वी त्याला समजले होते. पण पुढे काय झाले हे त्याला समजले नव्हते. सैन्याची कुमक लीकर पाठवावी, अशी त्याने पेशव्यांच्या दरबारांत निकड लाविली. तेव्हां नानाफडणविसाने आणखी तीस हजार सैन्य तयार केले, आणि हरीपंताकडे या सैन्याचे आधिपत्य देऊन त्याची रवानगी केली. हे सैन्य भीमेच्या काठाने जाऊन निजामाकडून जें मुख्य सैन्य कुमकेकरिता पट्टणावर जात होते त्याला जाऊन मिळाले. नंतर ही सैन्ये पुढे चालतीं झालीं.

इकडे भाऊंची स्वारी धारवाडाहून दरकुच दरमजल श्रीरंगपट्टणाकडे चालली. पेशवेसरकारची ठाणी टिपूने घेतली होती, ती त्यांनी सर्व सोडविली. आणि चित्तलदुर्ग आणि मायकोंडे वगैरे घेतलीं. मायसमुद्र येथे मुक्कामास आले, तेथे असे वर्तमान आले की, लार्ड कार्नवालिससाहेब श्रीरंगपट्टणाकडे गेले आहेत, व तेथे दाणा व वैरण यांच्या आप्तमुळे फार संकटांत आहेत. हे ऐकतांच भाऊंनी आपले चिरंजीव आपासाहेब यांजवरोबर पांच सहा हजार फौज व सामानाने भरलेले पांच सहा हजार लमाण दिले. आणि लार्ड साहेब असतील तिकडे जावे, यांची भेट घ्यावी, त्यांची दाणावैरणीची सोय करावी, आणि आपण, आल्याचा मजकूर साहेबांस कळवावा ह्मणून त्यांस आज्ञा केली. आपणही फौज घेऊन मागोमाग जलदीने निघाले.

लार्ड कार्नवालिस साहेब मराठ्यांच्या सैन्याची वाट पाहून दयले, व शेवटीं निराश होऊन निजामसरकाराकडून जै थोडेंसे सैन्य आलें होतें ह्मणून वर सांगितलें तें, व आपलें सैन्य घेऊन श्रीरंगपट्टणाकडे गेले होतें. त्रिपुर्ने वाटेंत त्यांना फारसा कोठें अडथळा केला नाहीं. पण त्यांची फजीती करण्याची एक चमत्कारिक युक्ति लढविली. त्यानें लार्ड कार्नवालिस साहेबांच्या मार्गावरचे व श्रीरंगपट्टणाच्या आसपासचे गांव जाळून उजाड केले. त्यामुळें लार्ड कार्नवालिस साहेबाला दाणावैरण व सामान कांहीं मिळेनासें झालें. श्रीरंगपट्टणाच्या समीप नाऊन मोर्चे वगैरे लावून हल्ल्याची त्यानें तयारी केली ; इतक्यांतच लष्करांत दुष्काळ पडला. सैन्याला खावयाला बरोबर शिधा मिळेना, आणि बैल घोड्यांना वैरणचारा मिळेना, तेव्हां श्रीरंगपट्टण घेण्याचा विचार सोडून, त्याला परत बंगळुराकडे मोहरा वळवणें भाग आलें. लार्ड कार्नवालिस साहेब श्रीरंगपट्टणाजवळचे मोर्चे उठवून एक मजल मार्गें आले, तो आपल्याकडे चोहोंकडून स्वारांच्या टोळ्या येत आहेत असें त्यांनीं पाहिलें. सकृदृशींनीं साहेबांस असें वाटलें कीं, हे कोणी शत्रूकडील लोक असावेत. आणि त्यांजबरोबर संग्राम करण्याकरितां त्यांनीं युद्धाची तयारीही केली. पुढें शोध केल्यावर त्यांना असें समजलें कीं, परशुरामपंतभाऊंचे पुत्र आपासाहेब आपल्या आगमनाची सुवार्ता कळविण्यास येत आहेत. लार्ड कार्नवालिस साहेबानें आपासाहेब यांचा फार सत्कार केला. बरोबर अन्न किती आहे, व भाऊसाहेब कोठें आहेत, असें साहेबांनीं विचारिलें. पांच हजार लमाण मजबरोबर आहे व मागाहून दहा हजार येत आहे व भाऊसाहेबांची स्वारीही जवळच मार्गें एक दोन मुक्काम आहे, असें आपासाहेबांनीं कळवितांच कार्नवालिस साहेब फार खुष झाले, आणि आनंदप्रदर्शित करण्याकरितां त्यांनीं तोफा सोडिल्या. आपासाहेब मेलकोटें येथें भाऊंच्या लष्करांत परत दाखल झाले.

मेलकोट्याहून भाऊंचा तळ मोतीतलावानजीक पडला. तेथून भाऊंनीं लार्डसाहेबांस आपण आल्याचा मजकूर कळविण्याकरितां आपल्या पदरचे एसाजी रघुनाथ फाटक यांस पाठविलें. त्यांचाही साहेबांनीं फार आदरसत्कार केला. साहेबांचा मुक्काम रामनायछत्र येथें भाऊंच्या छावणीपासून तीन कोसांवर होता, इतक्यांत हरीपंत फडकेही

अगदी समीप आले. हरीपंत पुण्याहून निघाल्याची भाऊंस खबर लागली होती. पण अलीकडे सांजवदल त्यांना कांहींच वार्ता कळली नव्हती. हे तिघेही शूर सरदार परस्पर इतके जवळ असतां त्यांची परस्परांस कशी वातमी मिळाली नाही, याचें मोठें नवल वाटतें. तथापि, याचें कारण असें होतें कीं, या लष्करांस परस्परांची वातमी पोचविणारे वेरड होते, त्यांस टिपूनें कंठस्त्रान घातलें होतें.

तिन्ही सरकारंच्या सरदारांच्या मोठ्या आनंदानें भेटी झाल्या, आणि मराठ्यांचें सामान मागाहून यावयाचें होतें, ह्मणून तेथें दहा दिवस सवांचा तळ पडला. नंतर हें अवाढव्य लष्कर मेलकोठ्यावरून नागमंगलास गेलें. पुढें भैरवदुर्ग व उत्तरदुर्ग हे किल्ले वाटेंत लागले, ते त्यांनीं सर केले. आणि चार पांच दिवसांनीं मांगल्यदुर्गानजीक मुक्काम झाला. तेथें लढाईच्या पुढील व्यवस्थेविषयीं तिन्ही सरकारंच्या सरदारांचा विचार चालला. मराठ्यांचें म्हणणें पडलें कीं, शिरे शहराकडे मोहीम करून तिकडून कृष्णेपावेतो मुखुज जिंकावा, आणि कार्नवालिस साहेबांचें ह्मणणें पडलें कीं, वारामहाल व बंगळूर हे प्रांत जिंकावे. वाटाघाट होऊन शेवटीं कार्नवालिस साहेबांचें म्हणणें मान्य झालें.

एवढें मोठें सैन्य एकत्र राहिल्यानें घासदाण्याचा व धान्याचा निभाव लागणार नाही, याजकरितां सरदारांच्या सैन्याचे निरनिराळे भाग करून त्यांस निरनिराळीं कामें सांगावीं असा विचार निघाला. असें ठरलें कीं, उत्तरेकडील प्रांताशीं दळणवळण चालू ठेवण्याकरितां व तिकडे जिंकिलेल्या प्रांतांत अंमल ठेवण्याकरितां परशुरामपंतभाऊबरोबरच्या सैन्यानें शिरे शहराकडे जावें; हरीपंतांनीं कार्नवालिस साहेबांच्या लष्कराबरोबर राहावें; आणि निजामसरकारच्या फौजेनें गंजीकोटाकडे जावें.

याप्रमाणें व्यवस्था होतांच भाऊ तेथून निघाले, ते शिवगंगेवरून निजगडास आले. हें स्थळ तेथील अम्मलदारानें भाऊंचें सैन्य येतांच स्वाधीन केलें. तेथें अम्मल बसवून स्वारी शिरे शहराकडे गेली. ते स्थळ तसेंच भस्मंगी, रत्नागिरी, देवरायदुर्ग, मंदागिरी चंद्रराय इत्यादि अनेक ठाणीं घेऊन व तेथें अम्मल बसवून गुत्तीजवळ आले.

जेथे जावे तेथे यश. अपयश असे त्या पुरुषाला कोठेंच प्राप्त झाले नाही. इतर सरदारांकडे सांगितलेल्या कामास त्यांनी अद्यापि हातही लाविला नव्हता. तोंच या शूर व चतुर पुरुषाने आपण पतकरलेला कार्यभाग सर्व सिद्धीस नेला. आणि सर्वास आपल्या पराक्रमाने खाली पहावयास लावले. धन्य त्या प्राण्याची !

नंतर चित्रदुर्ग प्रांतांत ठाणी बसविण्याकरितां त्यांनी आपले पुतणे रघुनाथराव दादासाहेब कुसुंदवाडकर यांची खानगी केली. कुसुंदवाडकर, चित्रदुर्ग येथे गेले तो किल्ल्याबाहेर शत्रूकडील तीनशे लोकांची गांठ पडली. त्यांजवर छापा घालून त्यांनी सर्वास कापून काढिले, व किल्ल्यास वेढा दिला, आणि लाडूर, बाणावर, अजमपूर इत्यादि ठाणी घेतली.

भाऊंनी उत्तरेकडील कार्यभाग फारच अल्प काळांत मोठ्या शौर्याने साधला, याचे कार्णवालीस साहेबास फार आश्चर्य वाटले. त्याने या वेळीं श्रीरंगपट्टणास वेढा घातला होता. भाऊंच्या पराक्रमी स्वारांचे साह्य मिळेल तर टिपूची राजधानी घेण्यास त्यांचा मोठा उपयोग होईल, या हेतूने त्याने श्रीरंगपट्टणाकडे सत्वर येण्याविषयीं भाऊंस अनेक पत्रे लिहिलीं. परंतु, स्वतंत्र यश संपादन करावयाचा हा उत्तम प्रसंग हातचा घालविणे त्यांना आवडेना. भाऊंस श्रीरंगपट्टणाकडे न जाण्याचे आणखी एक अंतस्थ कारण होते. थोरल्या माधवराव पेशव्यांच्या कारकीर्दीपासून मराठ्यांच्या मनांत वेदनूर हा सुपीक प्रांत हाताखाली घालावा असे फार होते. भाऊंच्या जयाचे वर्तमान ऐकून, मराठ्यांचा बहुतकालचा इष्ट हेतु साधावयाला ही संधि उत्कृष्ट आहे, असे नानांस साहजिकच वाटले, आणि भाऊंना या कार्या यथेच्छ वर्तन करण्याला त्यांचे अतून उत्तेजन मिळत गेले.

कार्णवालीस साहेबांच्या लिहिण्याचा भाऊंनी अनादर न करितां अजारीपणाच्या निमित्ताने ते चित्रदुर्गप्रांतीच पुष्कळ दिवस राहिले. नंतर इष्ट कार्य साधण्याकरितां ते वेदनुराकडे वळले. होलीनूरचा किल्ला प्रथम लागला, तो त्यांनी हस्तगत केला, नंतर तुंगेच्या उत्तर तटाकाने जात असतां शिमोगा नांवाचा मोठा बळकट किल्ला लागला.

या किल्ल्याजवळ रेजाखान ह्मणून टिपूचा कोणी आस, आठशें स्वार सात हजार पायदळ आणि दहा तोफा घेऊन उतरला होता. हें स्थळ घेण्याचा भाऊंनी वेत केला. भाऊ किल्ल्याकडे येत आहेत असें वर्तमान ऐकून रेजाखान यानें किल्ल्याजवळचा तळ उठवून जवळच्या दाट जंगलांत जाऊन दबून बसला. यांत त्याचा हेतु असा होता कीं, भाऊंच्या सैन्यानें वेढा घातल्यानंतर आपण बाहेरून त्यांच्यावर चाल करावी. रेजाखान जेथें राहिला, त्या झाडीच्या उजवे बाजूस तुंगभद्रा नदी, डावे बाजूस दाट निविडझाडी असलेली, कडा तुटलेली सुळक्यासारखी टेंकडी, आणि आघाडीस व पिछाडीस उंच व दाट अशा झाडूंचे वन; असें असल्यामुळे ती जागा शत्रूचा प्रवेश न होण्यास मोठी उत्तम होती. आंत प्रवेश करण्यास एकमात्र कायती लहानशी वाट होती. अशा सुरक्षित स्थळां रेजाखान निर्भयपणें बसले होते. पण भाऊ अशा शत्रूला सोडून कसे जातील ? किल्ल्याजवळ आल्यावर त्यांना रेजाखानाचें वर्तमान समजलें. तेव्हां त्यांनीं किल्ला घेण्याचें काम प्रथमतः एकीकडे ठेविलें, आणि या खानाची गांठ घेण्याकरितां निघाले. किल्ल्याला प्रदक्षिणा घालून तो खान ज्या जंगलांत बसला होता, त्याच्या समीप आले, आणि तेथें त्यांनीं सैन्याचा तळ दिला.

भाऊंचे जेष्ठपुत्र आपासाहेब यांनीं भाऊंबरोबर अनेक प्रसंगीं शौर्य व युद्धकौशल्य दाखविलें होतें. तथापि स्वतः सेनाधिपत्य करून ते संग्राम गुणाच्या कसास कसे उतरतात ही परीक्षा पहावयाची भाऊंची फार दिवस इच्छा होती. खान हा आख्येचा शत्रु आहे; व तो दबून राहिलेले स्थळ फार मजबूत व सुरक्षित आहे; याजकरितां खानाशीं संग्राम करण्याचें काम पुत्राकडे देण्याचें भाऊंनीं योजिलें. आपासाहेबांनींही हें काम मोठ्या हीसेनें पतकरिलें.

बरोबरचें सैन्य व इंग्लिशांचीं पलटणे घेऊन आपासाहेबांनीं त्या झाडांत प्रवेश केला. रेजाखान निर्भय बसला होता. त्याच्यावर हें सैन्य जाऊन तुटून पडलें. शत्रूंनीं सावध होऊन लागलीच मारा सुरू केला. मारा सुरू होताच शत्रूंनीं जंगलांत पळून जाऊनये, ह्मणून त्यांच्या उजवे बाजूस व डावे बाजूस दोन पलटणीच्या टोळ्या आपासाहेबांनीं ठेविल्या, आणि इंग्लिशांच्या पलटणीवरचे मुख्य लिटलसाहेब

यांस बरोबर घेऊन समोरून शत्रूच्या मध्यभागावर चाल केली. लढाई मोठ्या निकराची झाली. खान मोठ्या आवेशाने व फार वेळ लढला. आणि कित्येक वेळां आपासाहेबांस मार्गे हटावे लागले. परशुरामभाऊ जवळ होते. पण आजचे यश किंवा अपयश, पुत्राचे असा निश्चय करून ते संग्रामास गेले नाहींत. यशाची बहुतेक निराशा झाली होती. पण आपासाहेबाने व लिटलसाहेबाने सैन्यास उत्तेजन देऊन एकवार त्वेषाने व वेगाने जिवाची पर्वा न करितां शत्रूवर चाल केली. हा निकराचा मारा शत्रूस सोसवला नाहीं. ते बाजूस जंगलांत शिरून लागले ते तिकडे पूर्वी टोळ्या ठेविल्या होत्या त्यांनी तोंड धरिले. चांगलासा वाव मिळेना. खान मोठ्या कैचेत सांपडला व त्याचा अगदी कोंडमारा झाला. शेवटी शत्रूंनी बाजूस लहानसा मार्ग काढून त्यांतून ते प्राण मुठीत घेऊन सून पळत सुटले. त्यांचा फौजेने पाठलाग केला. सर्व तोफा हिसकावून घेतल्या. छावणी लुटली. त्यांत पुष्कळ सामान आपासाहेबांच्या हाती लागले. इंग्लिशांनी वाहवा करण्या जोगे आपासाहेबांस साह्य केले. शत्रूचे, इंग्लिशांचे, व मराठ्यांचे मिळून सुमारे १९०० मनुष्य समरांगणावर पडले. यश संपादून आपासाहेबांची स्वारी छावणीस परत आली. पुत्राचे पराक्रम पाहून भाऊंना किती आनंद झाला असेल, याची वाचकांनीच कल्पना करावी.

रेजाखानाचे सैन्य दशदिशेस लाविल्यानंतर शिमोग्याचा किल्ला भाऊंच्या सहज हस्तगत झाला. त्या मुलुखांत मराठ्यांचा अंमल बसविण्यांत कांहीं दिवस गेले. नंतर बेदनूरचा मुख्य कार्यभाग राहिला. तो साधण्याकरितां भाऊ रानांतून तिकडे गेले. आणि बेदनुरास, वेढा घालण्याची सर्व तयारी केली. इतक्यांत तो वेत तहकूब करून त्यांस श्रीरंगपट्टणाकडे जावे लागले. त्याचा प्रकार असाः—

कार्नेवालिस साहेबांस श्रीरंगपट्टणाकडे भाऊंच्या साह्याची फार जरूरी होती, म्हणून त्यांनी त्यांना तिकडे येण्याविषयी पुष्कळ पत्रे लिहिली. परंतु भाऊ उत्तरभागीं एका मागून एक जय मिळवीत होते, ते तिकडे जाईनात. शेवटी कार्नेवालिसाने पुण्यास नानांस लिहिले. भाऊ जे करीत होते त्यास नानांचे आंतून अनुमोदन होते. म्हणून नानांनीही भाऊंच्या तिकडे येण्याला अनेक अडचणी लिहिल्या. शेवटी कार्ने

वालिस साहेबांच्या, व निजामसरकार व हरीपंत यांच्या फौजेने श्रीरंगपट्टणाकडे बहुतेक कार्यभाग उरकला. टिपू शरण आला, आणि त्रिवर्ग राष्ट्रें सांगतील त्याप्रमाणें तह करण्यास कबूल झाला. असें वर्तमान नानांस समजतांच त्यांनीं आतां भाऊंनीं बेदनुराकडे संग्राम चालू ठेवणें प्रशस्त दिसणार नाहीं, ह्मणून बेदनूरचा वेत रहित करून पत्रदर्शनीं श्रीरंगपट्टणाकडे जरूर जावें असें भाऊंस पत्र लिहिलें.

भाऊ सैन्यासह श्रीरंगपट्टणास पोचले. तत्पूर्वीं एक दोन दिवस टिपूचे, व त्रिवर्ग राष्ट्रांच्या सरदारांचे तहाविषयीं करार मदार झाले होते. टिपूनें आपलें अर्धें राज्य त्रिवर्गांस मिळून द्यावें ; लढाईच्या खर्चाबद्दल तीन कोट तीस लक्ष रुपये द्यावे ; आणि दोन पुत्र इंग्लिशांकडे ओलीस पाठवावे ; हीं तहांत मुख्य कलमें होतीं. कलमें मान्य करणें टिपूला मोठें जिवावर आलें. पण काय करतो ? मान्य केल्याशिवाय, दुसरा उपायच नव्हता. टिपू आपणास झैसूरचा “ वाघ ” असें ह्मणवीत असे. पण त्या व्याघ्राला या सरदारांनीं “ गाय ” केलें.

टिपूनें दिलेंलें अर्धेराज्य या तीन सरकारच्या सरदारांनीं सारखें वाटून घेतलें. गंजीकोट, कडपा, हे प्रांत निजामास दिले; बारामहाल, दिंदिगल व मलवार किनाऱ्यावरचा प्रांत इंग्लिशांनीं घेतला. आणि तुंगभद्रेच्या उत्तरेकडचा सर्व प्रांत मराठ्यांस मिळाला.

मिळालेल्या प्रांताच्या सनदा भाऊंनीं हरीपंताच्या स्वाधीन करून त्यांना पुण्याकडे हुजुरातच्या सैन्यासह रवाना केलें. आणि बाकीच्या फौजा, जडसामान, व इंग्लिशांनीं पेशवेसरकारास नजर केलेल्या १७ तोफा यांसह आपण आलेल्या वाटेनें परत निघाले. वाटेनें भाऊंच्या फौजेचे जे हाल झाले ते सांगतां पुरवत नाहींत. ते ऐन उन्हाळ्याचे दिवस होते. खरखीत ऊन व रणरणीत काळीभोर जमीन, क्षणभर विश्रांति घेईन झटलें तर झाड नाहीं; डोक्यास लावण्यास पाणीही नाहीं; बरोबर मोठें अवजड सामान; घोडे, गुरे ढारे वैरण नसल्यामुळे थकलीं, व त्यांचे अस्थिपंजर दिसूं लागले ; घास मिळेना, दाणा मिळेना, आणि पाणी मिळेना. येथून तेथून नन्नाचा पाडा. टिपूचे पटाईत बेरड व पेंढारी हे लुटण्यास, व एकटा दुकटा सांपडल्यास त्याची मान मुरगळण्यास मार्गो-मार्ग तयार आहेतच. अशा सर्व गोष्टींनीं परशुरामभाऊंचे व सैन्याचे फार

हाल झाले. १७९२ च्या पर्जन्यकाळच्या आरंभाच्या सुमारास हे सैन्य तुंगा उतरून अलीकडे आले. मग सर्व गोष्टींची अनुकूलता झाली. नंतर बरोबरच्या सरदारांस निरोप देऊन, व सामानाची व्यवस्था लावून भाऊंची स्वारी तासगांवास परत आली,

भाग ९.

आळत्याची लढाई.

कर्नाटकातील मोठी कष्टाची मोहीम करून आल्यावर भाऊंनी काही दिवस तासगांवां गृहसुखांत घालविले. स्वकीय आणि आप्तवर्गातील मनुष्यांचा दीर्घकाल वियोग घडून पुन्हां भेट होते, त्या प्रसंगी उभय पक्षांही जो आनंद होतो, तो एक विशेष आनंद होय. त्यांत शत्रूशी संग्रामास जाणें ह्मणजे मुठीत प्राण घेऊन मार्गे वायकामुलांची व आप्तस्वकीयांची आशा सोडून जाणें होय. परत येणें ही केवळ दैवाधीन गोष्ट, म्हणून लढाईच्या मोहिमेवर गेलेल्या मनुष्यांची भेट झाली ह्मणजे जो आनंद व्हावयाचा तो तर केवळ अवर्णनीय आहे. त्याची रुचि ज्यांनी अनुभविली असेल, त्यांसच माहित. भाऊंनी या सुखाचा लाभ घेतला. श्रीरंगपट्टणच्या मोहिमेवर पुष्कळ दिवस राहिल्यामुळे आणि मार्गानें परत येतांना अनेक प्रकारें कष्ट सोसिल्यामुळे ही विश्रांति त्यांस फार सुखदायक झाली. काही दिवस आपल्या कुटुंबांत घालविल्यामुळे त्यांचें मन समाधान पावले. आणि श्रम परिहार झाले. आणखी काही अधिक विश्रांति त्यांनी घेतली असती, पण पुण्यास निघून येण्याविषयीं नानांचीं वरचेवर पत्रे येऊं लागलीं. तेव्हां अधिक विश्रांतीचा सर्व विचार एकिकडे ठेवून त्यांनी पुण्यास जाण्याकरितां प्रस्थान ठेविलें.

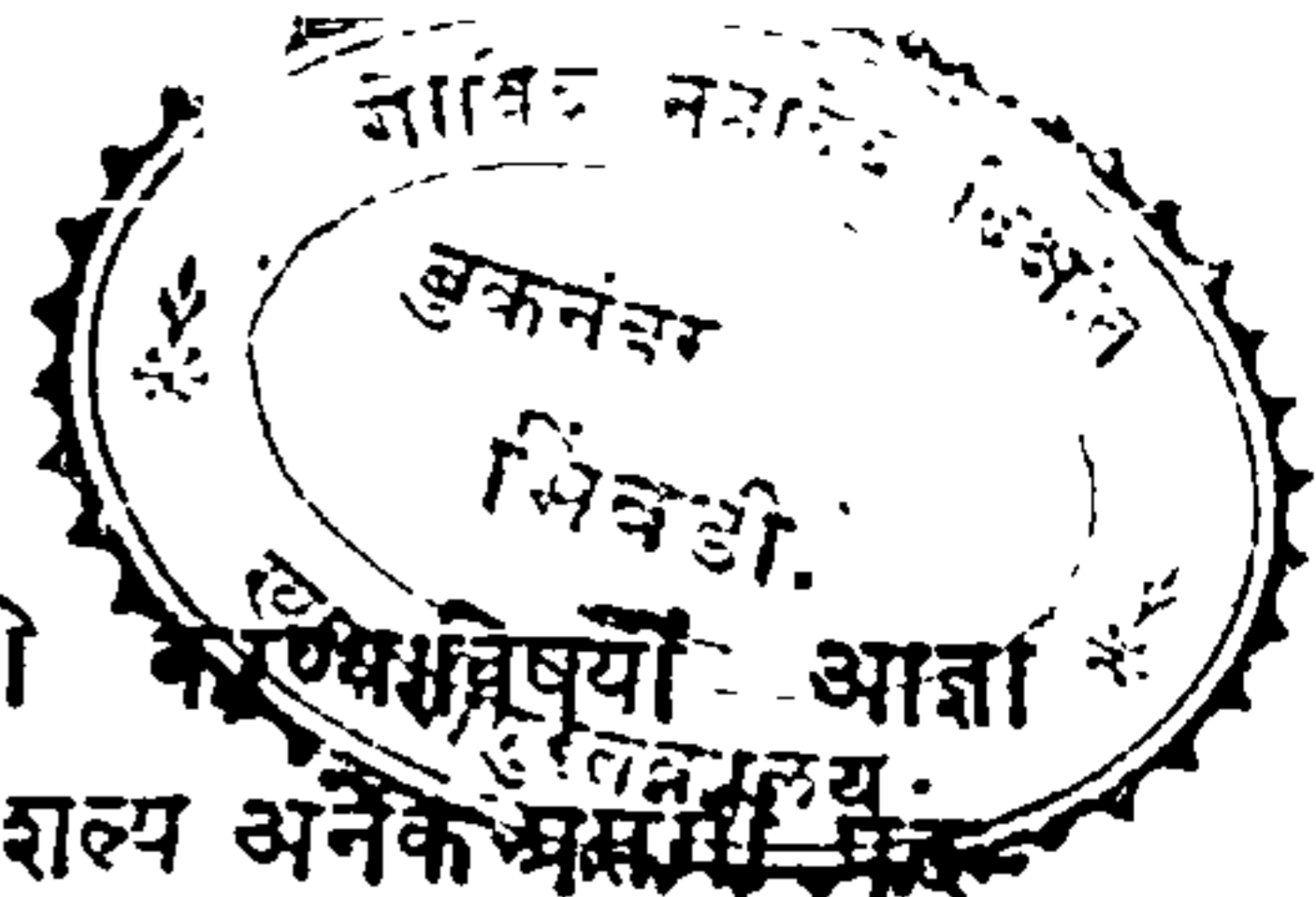
पुण्यास निघून येण्याविषयीं नानांचीं भाऊंस पत्रे आलीं, त्यांचे

कारण कोल्हापूरकरांच्या दंग्याचा पुनरुद्भव झाला हे होय. कोल्हापूर कर व पेशवे यांचे वैमनस्य कां होतें याचें, आणि पेशव्यांच्या आज्ञेवरून भाऊंनी कोल्हापूरकरांची शिरोळ, अक्रिवाट, वगैरे मजबूत ठाणीं एक वेळ हल्ला करून घेतल्याचें, मार्गे एका स्थळीं वर्णन केलेंच आहे. कोल्हापूरकर हे स्वस्थ बसणारे नव्हते. पटवर्धनांचे किंवा दुसऱ्या कोणा सरदारांचे सैन्य त्यांच्या राज्याच्या समीप असे, तोंपर्यंत ते हालचाल फारशी करित नसत. पण पेशव्यांच्या सरदारांच्या सैन्याचा मोहरा दुसरीकडे वळला म्हणजे पुरे. कोल्हापूरकर लागलेच आसपास पेशवेसरकारचा मुलूख असे, त्यांत शिरत ; गावे उजाड करित ; आणि नासधूस करित. श्रीरंगपट्टणच्या मोहिमेवर पटवर्धन सरदार आणि हरोपंत फडके गुंतले आहेत ; आणि शिंदे, होळकर यांची सैन्ये उत्तरहिंदुस्थानांत आहेत ; ही त्यांस यावेळीं उत्तम संधि सांपडली. पेशव्यांचा मुलूख आतां आपलाच आहे, त्यांत आपण पाहिजे तें केलें तरी कोणाच्यानें आपल्यास प्रतिबंध करवणार नाही, असें समजून त्यांनीं मोठी धुमाळी मांडिली. कित्येक किल्ले व ठाणीं घेतलीं, पेशव्यांस वसूल सुरळीत पोहोचेंनासा झाला. अनेक किल्ले पेशव्यांच्या दरबारापर्यंत गेले. नाना फडणविसानें हा दंगला मोडण्याचा यत्न करावयाचा, पण सैन्य चोहीकडे फांकलें होतें, लपून त्यांचा कांहीं उपाय चालेना. शेवटीं, श्रीरंगपट्टणची मोहिम करून आपल्या मनोदयानुरूप भाऊ यशस्वी होऊन आले आहेत त्यांची भेट घ्यावी, आणि कोल्हापूरकरांवर पुनः त्यांचीच योजना करावी, असा विचार मनांत आणून पुण्यास येण्याविषयीं नानानें भाऊंस पत्र लिहिलें.

भाऊंची स्वारी सैन्यासह तासगांवाहून निघाली, ती रहिमतपुरावरून सालप्याच्या घाटानें पुण्यास आली. मुळामुठेच्या संगमाजवळ त्यांनीं तळ दिला. भाऊंच्या, श्रीमंतांच्या व नानांच्या भेटी झाल्या. कोल्हापूरकरांवर स्वारी करण्याचा विचार कायम ठरला ; भाऊंची त्या कामावर योजना झाली ; आणि दरवार भरून चाली प्रमाणें भाऊंस वस्त्रे व विडे देऊन शत्रूवर जाण्याविषयीं आज्ञा झाली. पेशव्यांच्या हुजुरातीचें कांहीं सैन्य व फिरंग्यांची कांहीं पलटणेही त्यांच्या ताब्यांत दिलीं.

श्रीमंतांची आज्ञा घेऊन भाऊ तासगांवावरून पुण्यास आले. ...

चिरंजीव रामचंद्ररावआपा यांस स्वारीची तयारी केली. रामचंद्ररावआपा यांनी आपले युद्धकौशल्य अनेक शिंत केले होते. श्रीरंगपट्टणाच्या मोहिमेंत एका लढाईत तर त्यांनी सैन्याचे आधिपत्य चालवून यश संपादिले होते. कोल्हापूरची स्वारी मजकडे सांगा, मी वडिलांच्या आशीर्वादाने या दंग्याचा हं हं हणतां बंदोबस्त करून येतो, असा आपासाहेबांनी मोठा आग्रह धरिला. भाऊंच्याने आपल्या शूर पुत्राचे वीरास अनुरूप असे मागणे अमान्य करवेना. पित्यास निजपुत्राचे पराक्रम पाहण्याची मोठी हौस असते. पुत्राचा आग्रह आहे तर त्यासच त्या कामावर पाठवावे. त्याच्या हातून कार्यभाग सिद्धीस गेला, तर उत्तमच. कार्यभाग नच झालातर स्वतां जावे असा भाऊंनी विचार करून स्वारीचे सर्व काम त्यांजकडेसच सोपविले.

आपासाहेबांची स्वारी सैन्यसमागमे घेऊन निघाली. पहिला मुकाम कौलापूर गांवाजवळ झाला. नदीपार होऊन आळतेगांवाजवळ गेले, तेथे महिनाभर माळावर तळ पडला. तोफा चालवून ठाणे हस्तगत करून घेण्याचा बेत सर्वानुमते ठरला. त्याप्रमाणे जनोबा सुभेदार यादवाडकर यांनी गांवावर तोफा रोखिल्या, आणि मारा सुरू केला. फिरंग्यांची पलटणे गांवांत शिरून त्यांनी पेठ लुटली. आणि आपासाहेबांनी बरोबर निवडक लोक घेऊन शत्रूवर ते वेगाने चाल करून गेले. तेथे वाणांची व गोळ्यांची वृष्टि झाली. कोल्हापूरकरांची फार मनुष्ये खराब झाली. आणि राहिलेल्या लोकांस 'दे माय धरणी ठाय' असे झाले.

आळत्याच्या लढाईचे वर्तमान महाराजांस कोल्हापुरास कळतांच त्यांनी सर्जेराव घाटगे म्हणून कोणी त्यांच्या पदरचा सरदार होता, त्यास आळत्याच्या सैन्याच्या कुमकेस ताबडतोब रवाना केले; मिळतील तितके लोक मिळविण्याविषयी रत्नाकरपंत दिवाण यांस हुकूम केला; व सैन्याचे आधिपत्य स्वतः करण्याचा निश्चय केला. जितीच्या ओढ्यावर महाराजांच्या सैन्याचा तळ पडला. आपासाहेब गांवचे ठाणे धरून बसले होते. त्यांस दोन टोळ्यांनी दोहों बाजूंनी चालून जाऊन वेढा द्यावा असे योजिले. एक टोळीचे काम रत्नाकरपंत यांजकडे

दिले आणि एक टोळी स्वतः घेऊन निघाले. आपासाहेबांच्या सैन्यास चोहोंकडून वेढा पडला. आपासाहेबांचे व या सैन्याचे निकराचे युद्ध जुंपले. शस्त्रांचा खणखणाट, बाणांचा सणसणाट, यांनी समरांगण दणाणून गेले. आपासाहेबांनी व त्यांच्याबरोबरच्या मंडळीने शिकस्त केली. फिरंग्यांनीही बहुत साह्य केले ; पण शत्रूचे लोक फार असल्यामुळे यशाची आशा दूर होऊ लागली. हत्ती व तोफा शत्रूंनी घेतल्या, तेव्हां आपासाहेबांनी स्वारांस घेऊन आपण पुढे होऊन शत्रूवर चाल केली ; पण तिचाही उपयोग झाला नाही. आपासाहेबांस डोकीवर मोठा जखम लागून ते घायाळ झाले. शेवटी राहिलेल्या लोकांस धीर देऊन ते जवळ शिरगांवास गेले. महाराजांच्या सैन्याने मागोमाग पाठलाग केल्यामुळे तेथेही चांगली तयारी करण्यास अवकाश सांपडला नाही. शिरगांवी पुन्हा युद्ध झाले. त्यांत आपासाहेब, त्यांच्या पदरची मंडळी व सैन्य यांनी फारच शिकस्त केली. शत्रूचे पुष्कळ लोक मारिले. विठ्ठल धोंडदेव पटवर्धन, व बाबा फडणीस, इत्यादिकांस जखमा लागल्या. पहिल्या जखमेमुळे आपासाहेब बेजार होते. तथापि, त्यांनी जिवाची पर्वा न करितां शत्रूवर तुटून पडून त्यांच्या पंधरा वीस सरदारांस ठार केले. शेवटी आपासाहेब शत्रूंच्या सैन्यांत एकटे सांपडले. तेव्हां शत्रूकडील सर्जेराव घाटग्याने लगट करून त्यांस गांठिले. आणि त्यांचे दोन्ही हात पाय धरून पालखीत घालून त्यांस महाराजाकडे नेले. आपासाहेबांच्या बरोबरची इतर मंडळीही पाडाव गेली. या प्रकारे आपासाहेबांच्या स्वारीचा विपरीत परिणाम झाला.

प्रियपुत्राच्या पराभवांचे व त्यास शत्रूंनी धरून नेल्याचे वर्तमान भाऊंस कळतांच त्यांच्या सर्वांगाची आग झाली. पुढे कोल्हापूरकरांनी आपासाहेबांच्या जखमा वगैरे बऱ्याशाल्यावर त्यांचा बहुमान करून त्यांस वस्त्रे अलंकार व पोषाग आणि पांच गांव इनाम देऊन, परत पाठविले. त्यामुळे तर भाऊंस अतिशय लेश आला. माझी मानखंडना करणारे रितां कोल्हापूरकरांनी हा पुत्राचा बहुमान केला असे त्यांचे मनुष्य टोचू लागले. शत्रूपासून इनामाची इच्छा धरण्यापेक्षा शूरांस मरसा असा त्यांनी पुत्राचा बहुत निषेध केला. आणि या अपमानाचे घेण्याकरितां स्वतः कंबर बांधिली. कोल्हापूरकरांस आपले व जे

केव्हां दाखवीन असें त्यांस झालें. कोल्हापूरकरांच्या स्वारीशिवाय त्यांस दुसरा विचार सुचेना. लढाईची कडेकोट तयारी सुरू झाली. गंगा-धरराव गोविंद ऊर्फ बाळासाहेब यांस पत्र पाठवून तोफा व काहीं सैन्य चालू केलें; आपले द्वितीय पुत्र बाबासाहेब व चिंतामणराव आपा सांगलीकर आणि रघुनाथराव नालकंठ कुसुंदवाडकर यांस सैन्यासह बरोबर घेतलें; आणि पेशवे सरकारचे गारदी लोक व तोफा घेऊन स्वतः संग्रामास निघाले. उदगांव येथें सर्व सैन्य कृष्णापार झालें. तेथूनच कोल्हापूरकरांवर भाऊंनीं शस्त्र धरिलें. प्रथमतः उदगांवाला चोर्होकडून मोर्चेवंदी केली. सामना करण्याकरितां शत्रु आले, त्यांजवर हल्ला करून त्यांस पळावयास लाविलें. हें यश येतांच भाऊंच्या लोकांस स्फुरण चढलें. ते आस पासच्या मुलखावर तुटून पडले आणि त्यांनीं मार्गांतला कोल्हापूरकरांचा सुपीक प्रांत उजाड केला. कोल्हापूरकरांच्या सरदारांस, व सैन्यास न जुमानतां त्यांस कापून काढीत, भाऊंचें विजयी सैन्य लवकरच कोल्हापुरास दाखल झालें. टेंबलाईच्या टेंकडीवरून कोल्हापुरावर तोफांचा धों धों मारा सुरू झाला; शहरांतल्या भव्य इमारती धडधडा पडूं लागल्या. शेवटीं मारा असह्य होऊन तोंड देण्याकरितां महाराजांचें सैन्य शहराबाहेर निघालें. भाऊंस शत्रूच्या हालचालीची वार्ता कळतांच त्यांनीं बरोबरच्या सैन्यास निरनिराळीं कामें वाटून दिलीं, आणि स्वतः कंबर बांधून, हातांत समशेर फडकावीत सैन्यास उत्तेजन देत पुढें झाले. भाऊंच्या प्रोच्छाहजनक भाषणामुळें व ते स्वतः पुढें झाल्यामुळें बरोबरच्या मंडळींस व सैन्यास आवेश आला. आणि “ मारूं किंवा मरूं ” असा त्यांचा निर्धार झाला. अशा निर्धारानें संग्रामास निघालेल्या सैन्याबरोबर महाराजांचा कसा निभाव लागतो ? शहराजवळ लढाईचें तोंड लागलें. लढाई मोठ्या निकरानें झाली. उभयपक्षांही वीर मोठ्या ईर्ष्येनें व हिमतीनें लढले. पण भाऊंच्या सैन्यापुढें कोल्हापूरकरांचें तेज अगदीं पडेना. तरवारींच्या वारांचा, आणि फिरंग्यांच्या गोळ्यांचा, मारा त्यांस दुःसह झाला. अल्प काळांतच भाऊंच्या सैन्यानें शत्रूस वाही करून सोडिलें. शत्रूचे नामी नामी सरदार एका मागून एक समरांगणावर पतन पावले. भाऊ व त्यांच्या बरोबरचे इतर वीर व्याघ्रा-

सारखे शत्रूस फाडून खातात की काय, असें झाले. त्यापुढे शत्रु गाई सारखे जीव घेऊन पळत सुटले आणि गांवांत शिरले.* महाराज अगदीं जेरीस आले आणि झानों निरुपायाने तहाचे बोलणे सुरू केले. तेव्हां लढाई बंद झाली.

उभयपक्षां पुष्कळ वाटाघाट झाल्यानंतर शेवटीं तह ठरला. त्यांत कोल्हापूरकरांनीं पुन्हां कोणताही उपद्रव देऊं नये, तीन लक्ष रुपये खंडणी द्यावी, आणि खंडणीचा ऐवज आदा होईपर्यंत, आपले दोन नामांकित सरदार भाऊंजवळ ओलीस ठेवावे अशीं कलमे होती. करारप्रमाणे उदाजीराव राजाज्ञ व दौलतराव गाइकवाड हे दोघे सरदार महाराजांनीं भाऊंकडे पाठविले. कोल्हापूरच्या संग्रामाच्या आणि तहाच्या वृत्तांतार्चे सविस्तर पत्र भाऊंनीं कोल्हापुराहून पेशव्यांच्या दरबारास व नाना फडणविसास पाठवून आपण तासगांवास परत आले.

कोल्हापुरच्या जयाचे वर्तमान पुण्यास कळले तेव्हां दरबारांत जिकडे तिकडे आनंद झाला. सर्वांनीं भाऊंची मोठी वाहवा केली. त्यांची मान्यता फार वाढली. हरीपंत फडके व परशुरामपंतभाऊ पटवर्धन हे मराठी राज्याचे आधारस्तंभ होत असें सर्व लक्षण लागले. नानांस मनुष्यांच्या गुणाची परीक्षा उत्तम असे. त्यांचा भाऊंवर पहिल्या पासून लोभ होता, तो या योगाने वृद्धिगत झाला. उत्तर हिंदुस्थानांत, जशी शिंदे, होळकर यांची, तशी कर्नाटक प्रांतांत भाऊंची तलवार गाजू लागली, आणि त्या प्रांतांतील राजे त्यांच्या नांवाला भिऊं लागले. बरोच वर्षे पर्यंत भाऊंच्या पराक्रमाचे स्थळ कर्नाटक प्रांत हे होते, ते लवकरच बदलून त्यांचे श्रीमंतांच्या सन्निकट वास्तव्य झाले. आणि त्यांचा याहीपेक्षां अभ्यूद्य झाला, ती सुरस कथा आम्ही वाचकांस पुढील भागांत सादर करूं.

* या प्रसंगी भाऊंच्या पदरच्या कोणी धायगुडे उपनावाच्या सरदाराने कोल्हापूरच्या तटावर निशाण चढविले असें सांगतात. हे धायगुडे, जमखिंडी येथील रा० रा० आपासाहेब धायगुडे यांचे पूर्वज होत.

भाग १०.

खड्यांची स्वारी

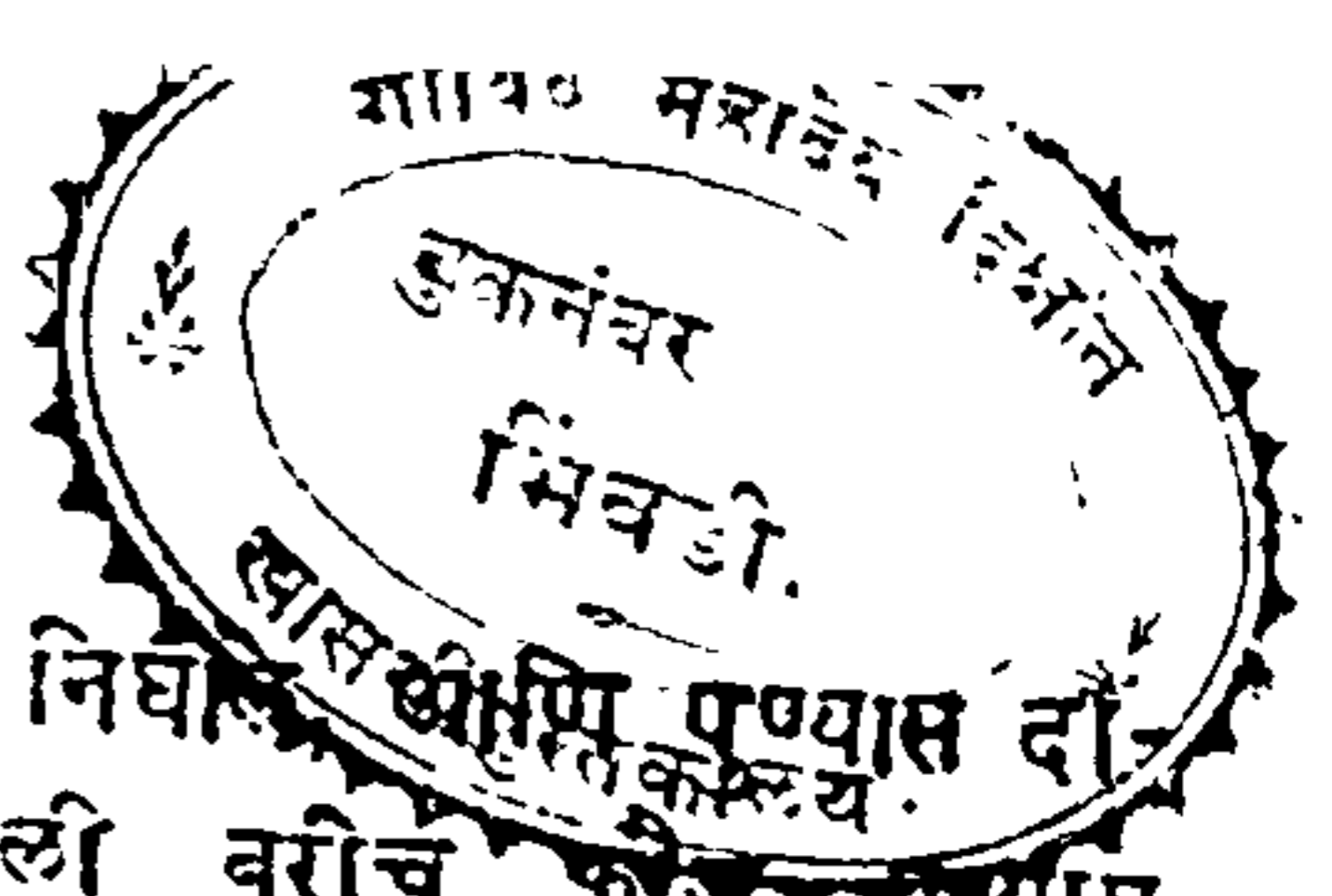
पराक्रमी व थोर पुरुष आपल्या देशाचे बंदे नौकर हेत असे लण-
तात ते सत्य आहे. अशा पुरुषांस विश्रांति लेश मात्र नसते. एक
कार्यभाग उरकावा, तो दुसरा उपस्थित होतो ; तो सिद्धीस न्यावा, तो
तिसरा तयार आहेच. अशी एक सारखी मालिका लागली असते.
निजकर्तव्य योग्य प्रकारे केल्याने जे मनास एक प्रकारचे समाधान वा-
टते, तेच काय ते त्यांचे सुख ; आणि जनसमूहाकडून बरे लणून घेणे,
हाच त्यांचा आनंद असतो. स्वराज्यरूप नौकेचे ते नाविक असतात.
बंदे, दंगे, घोफे, परचक्रें इत्यादि जीं अनेक वादळे उत्पन्न होतात,
त्यांतून तिला सुरक्षित पार नेणे हे त्यांचे कर्तव्यकर्म असते. सर्व लो-
कांचे डोळे त्यांच्या कर्तीकडे लागलेले असतात. आणि त्यांच्या य-
शावर सर्व राष्ट्रांचे हित अवलंबून असते. आली ज्या कालाविषयी
कथन करीत आहो, त्या काली महाराष्ट्राचा या प्रकारे भार वाहणारे,
जे मराठ्यांच्या राज्यांत पुरुष होते, त्यांतच भाऊंची गणना केली पा-
हिजे. त्यांच्या जिवाला विश्रांति मिळत नसे. पेशव्यांच्या अफाट
राज्यांत कोठेंना कोठें तरी शत्रूने वर डोकें उचलिले लणजे पुरे, लाग-
लेच भाऊंना त्यांच्या शासनार्थ जाण्याची आज्ञा होई. पेशव्यांच्या दर-
बारांत त्यावेळीं नानांची मोठी सलामत होती ; आणि नानांचा भाऊंवर
अत्यंत लोभ. यामुळे, राज्यांतील नाजूक, विश्वासाची व महत्वाची सर्व
कामे भाऊंच्या वांग्यास येत. भाऊही नानांच्या अर्ध्या वचनांत असत.
आणि त्यांच्या इच्छेनुरूप वर्तण्यास सिद्ध असत. त्यामुळे या उभयतां
थोर पुरुषांचे परस्परांविषयी प्रेम वृद्धिगत झाले, आणि दोघांचाही फार
उत्कर्ष झाला. असो.

कोल्हापूरच्या स्वारीचा कार्यभाग पूर्णपणे सिद्धीस नेल्यानंतर भाऊ
यशस्वी होऊन तासगांवास परत आले. पण तेथे येऊन फार दिवस

झाले नाहीत, तों सैन्यासह पुण्यास दाखल होण्याविषयीं नानांकडून पत्र आले. त्याचा प्रकार असाः—

महादजी शिंद्याने स्वपराक्रमावर उत्तर हिंदुस्थानांत देश काबीज केला ; रजपूत राजांस जिंकिले, आणि दिल्लीस जाऊन तेथील बादशाहाकडून मराठ्यांचे स्वामित्व कबूल करविले आणि पेशव्यांस “ वकील मुतलख ” असा नवीन किताब व नालकीचा मान संपादिला. महादजी शिंदा मोठा कारस्थानी पुरुष होता. मराठ्यांच्या राज्यांत ब्राह्मणांचाच काय तो भरभराट असावा हे त्याला अगदीं आवडत नसे. पेशव्यांचा कारभारी आपण व्हावे अशी त्याची फार इच्छा होती, आणि जरी तो बाह्यात्कारी नानांशीं मोठ्या नम्रतेने व आर्जवाने वागे, तथापि आंतून त्यांचीं मने शुद्ध नव्हतीं. महादजीचा उत्कर्ष नानांस सहन होत नसे. महादजीने दिल्लीकडे केलेले पराक्रम नानांस आवडले नाहीत. तिकडे जयजयकार केल्यानंतर महादजी दक्षिणेंत आला. बादशाहाकडून आणलेली “ वकील मुतलख ” पदवी पेशव्यांस अर्पण करण्याकरितां आपण आलों असे महादजीने बाह्यात्कारी दर्शविले. पण, त्याच्या मनांतला हेतु असा होता कीं, पुण्यास अल्पवयस्क पेशवे आहेत, त्यांना या मानाची नजर करून त्यांचें मन सुप्रसन्न करावे, आणि त्यांना वश करून, संपूर्ण राज्यकारभार हाताखाली घालावा. नानांस हा हेतु स्पष्ट कळला. आणि त्यांना या शत्रूच्या आगमनाने मोठी भीति पडली. महादजीच्या व पेशवे सरकारच्या भेटी झाल्या ; महादजीच्या गोडगोड भाषणाने पेशवे मोहित झाले ; आणि नानांच्या मनांत नसतां दरबार भरून नालकी व “ वकील मुतलख ” ही पदवी महादजीने पेशव्यांस समर्पण केली. तेव्हां अर्थात् नानांचें तेज अगदीं फिकें पडत चाललें. इतक्यांत नानांचा जिवलग मित्र, होळकर याच्या फौजेची व शिंद्याच्या फौजेची कांहीं अल्प कारणावरून उत्तर हिंदुस्थानांत लढाई होऊन, होळकराचा पराभव झाल्याचें वर्तमान पुण्यास आले. यामुळे नाना व महादजी यांच्या मर्यादेंत ही उत्तरोत्तर अधिकच अंतर पडूं लागलें. शिंद्याचा त्याला कांहीं भरवसा लागेना. केव्हां दंगा होईल, व संकट गुदरेल याचा नेम नाहीसा झाला. तेव्हां संरक्षणाचें कांहींतरी साधन जवळ असावें, ह्मणून नानांनीं भाऊंस पुण्यास बोलाविले.

भाऊ तासगांवाहून २००० स्वारांसह निघाले. असें होतांच शिंदानेही आपली बरीच फौज पुण्यास आणिली. नानांचे व महादजीचे वितुष्ट वाढत चालले. एखादा भयंकर रक्तपाताचाही प्रसंग यावयाचा ; परंतु हरीपंत फडके मध्यस्त झाले, व त्यांनी तो प्रसंग टाळला.

महादजी शिंदे पेशवे सरकारास बरोबर घेऊन शिकारीस वगैरे जात त्यावेळीं, त्यांजबरोबर जाण्याकरितां नानांनीं भाऊंची योजना केली. पूर्वी पेशवे (सवाई माधवराव) यांच्या बालपणीं, त्यांच्या रक्षणार्थ पुंरंधरास जे सरदार ठेविले होते, त्यांत भाऊंच्या पथकांतले पुरुषोत्तम राव दाजी हे प्रमुख होते व भाऊंचे ही तेथे फार बरचेवर जाणें होत असे. माधवरावास दाजींचा व भाऊंचा फार लळा होता. नाना फडणविसानें भाऊंची त्यांच्या बरोबर राहण्याकरितां योजना केली, ती मुख्यत्वे करून हीच गोष्ट लक्षांत आणून केली असावी. या प्रसंगीं भाऊ नानांच्या फार उपयोगीं पडले. सवाई माधवराव भाऊंच्या ह्मणण्यास फार मान देत व त्यांच्या बाहेर जात नसत. महादजीनें आपल्या मोहक भाषणानें सवाई माधवरावांस अगदीं बश केलें होतें तरी, भाऊंनीं माधवरावांस अनेक हितगोष्टी सांगून त्यांच्या मनांत नानांविषयीं पूज्यबुद्धि स्थापित केली.

महादजी शिंदे व भाऊ परस्पर अगदीं भिन्न अशा उद्देशानें पेशव्यांजवळ होते, (ह्मणजे एक नानांविषयीं त्यांचें मन भ्रष्ट करण्याकरितां व दुसरे नानांचे वजन ठेवण्याकरितां) तथापि, परस्परांच्या गुणांस ते चहात असत. भाऊंचे पूर्वीचे कित्येक पराक्रम महादजीनें पाहिले होते व अलीकडील पराक्रमांविषयीं त्यानें सर्वांच्या तोंडून वाहवा ऐकिली होती. दृढ परिचय होतांच त्यांस परस्परांच्या गुणांची विशेषच माहिती झाली. महादजी शिंदा मोठा स्वाभिमानी ; तथापि, तो भाऊंस मान देऊं लागला ; आणि तो आपल्या बरोवरीचा सरदार आहे असें समजूं लागला. याविषयीं एक गोष्ट ऐकण्यांत आहे ती अशी:—

एकदां श्रीमंत पेशवे, महादजी शिंदे, नाना व भाऊ वगैरे मंडळी श्रीपर्वतीवर दर्शनास गेली. परत येतांना पर्वतीच्या तळ्यांत नौका कोडा करावी, असें पेशव्यांच्या मनांत आलें. लागलीच नौका तयार

होऊन श्रीमंत पेशवे, शिंदे व भाऊ आंत वसले, आणि राहिलेली प-
रिवाराची मंडळी तटाकावर उभी राहिली. नौकाक्रोडा सुरू होणार,
इतक्यांत नानांनी महादजी शिंदे यांस उद्देशून हटले “ महादजीबावा
श्रीमंतांस जपण्याकरितां आणखी कोणास नौकेत घेत नाही काय ? ”
त्या चतुर पुरुषानें उत्तर दिलें “ नाना, उत्तरेस हा सेवक व दक्षिणेस
भाऊ असतां सरकारच्या कैसास धक्का लावण्याची कोणाची प्राज्ञा आहे?
आर्पण स्वस्थ असावे ”

महादजीच्या लाघवानें पेशवे सरकार, त्यास वश व्हावयाचें, ती गोष्ट
भाऊंनीं होऊं दिली नाही, ही भाऊंनीं नानांची मोठीच कामगिरी केली.
त्याच्या योगानें नानांचा कारभार सुरळीत चालूं लागला. महादजी
शिंद्याच्या अंकित पेशवे झाले असते हणजे मराठ्यांच्या राज्याची व
नानांची काय अवस्था झाली असती, याचें अनुमान करणें कठीण आहे.
पुढें थोड्याच दिवसांत महादजीला एकाएकीं मोठा ज्वर येऊन पुण्या-
जवळ घानवडी येथें देवाज्ञा झाली, त्यामुळे हें एक विघ्न दूर झालें.

महादजीच्या कारस्थानीपणाच्या कृत्यापासून नाना आदिकरून प्र-
धान मंडळी मुक्त होऊन फार दिवस झाले नाहींत तोंच पेशव्यांच्या रा-
ज्याला अनिष्टकारक एक अरिष्ट उद्भवलें. आणि प्रधानांस व सरदा-
रांस आणखी एक विचाराचें काम येऊन पडलें.

पेशवे व निजामसरकार यांचा अलीकडे, पुष्कळ वर्षे स्नेहभाव
होता तो इ० सन १७९४ त एकाएकीं मोडून उभयतांचा मोठा विघाड
आला. निजामसरकाराकडे चौथाई, सरदेशमुखी वगैरे बाबीबद्दल
पेशवेसरकारची पुष्कळ बाकी येणें होती, ती मागण्याकरितां पेशव्यांचे
वकील हैदराबादेस गेले. निजामसरकारच्या दिवाणांनीं त्यांच्या आं-
गावर एक वीस कलमांची याद टाकिली, तींत भलभलत्या सबबी लिहून
पेशव्यांच्या मागण्याची निर्गत लाविली होती. नाना फडणविसानें या
यादीचीं उत्तरें समर्पक मोठ्या चातुर्यानें लिहून दुसरी एक याद पाठवि-
ली. तींत निजामसरकाराकडे २ कोटी ३० लक्ष रुपये बाकी
काढिली होती. या यादीवर पेशव्यांचे वकील व निजामसरकारचे
दिवाण मशीर-उल्-मुल्क यांचा वादविवाद झाला. परंतु शेवट व्हावा
तसा गोड न होतां दिवाण वकिलांस टाकून बोलिले कीं, “ हिशेबांत

अतिकुटिल जो तुमचा यजमान (नाना) त्याने येऊन येथे आपल्या लिहिण्याचा अर्थ सांगायचा. एरव्ही तो कोणास कळावयाचा नाही. ” हें अमर्याद भाषण ऐकताच पेशवेसरकारच्या वकिलांस फार संताप आला. तथापि, त्यांनी तो न दाखवितां सामोपचाराने झटले “ आमच्या नानांमार्गे बहुत कामे आहेत. त्यांचे येथे येणे कसे घडेल ? ” यावर दिवाणाने धमकीने प्रत्युत्तर केले की, “ त्यांचे येणे येथे कसे घडेल हें दाखविण्यास आम्हांस उशीर लागावयाचा नाही. ” सारांश, उत्तरोत्तर एक एक गोष्ट विकोपास येत गेली आणि अमर्यादपणाबद्दल चांगले निजामसरकारास शासन करण्याकरितां नानांनी निजामसरकारावर स्वारी करण्याचा निश्चय ठरविला. निजामसरकारही आपल्या सैन्याची जमवाजमव करूं लागले. याप्रमाणे या दोन सरकारांमध्ये एकाएकी लढाई उपस्थित झाली.

निजामसरकाराने लढाईचा मोठाच आव घातला. एक लक्ष दहा-हजार फौज बेदर येथे जमा झाली. शस्त्रास्त्रादि युद्धोपयोगी सामानही त्यांजवळ चांगले होते. “ पेशव्यांच्या सैन्याचा पाड काय ; त्याची तेव्हांच वाताहत करून पुणे शहर जाळून फस्त करूं, ” अशा त्यांच्या मनमानेल तशा अघळपघळ गप्पा चालल्या होत्या. पण एका गोष्टीची त्यांच्या सैन्यांत वाण होती. ती ही की, शिपाई लोक अंमलदारांच्या कड्यांत नव्हते, आणि जो तो आपणास “ राव ” असे समजत असे. हा अरेरावपणा लहानशा शिपायापासून तो दिवाणापर्यंत पसरला होता. दिवाणांच्या डोळ्यावर धूर आला होता आणि मदोन्मत होऊन देहभान गेले होते. एके दिवशीं भर दरबारांत तो झणाला की, “ इतोत्तर मराठ्यांच्या तगाद्यांतून निजामसरकार मुक्त झाले. आपण खानदेश व विजापूर हे प्रांत लवकरच परत घेऊं, आणि पेशव्यांचे सर्वस्व हरण करून, त्यांस एक लंगोटी लावून, एक भोंपळा पाणी पिण्याकरितां त्यांचे हातीं देऊन यथेच्छ स्नानसंध्या करण्याकरितां त्यांस काशीस लावून दिल्या खेरीज तह व्हावयाचा नाही. ” अशा सर्वत्र गर्वोक्ति चालल्या होत्या. पण आपली शक्ति किती, व आपण वरळतो काय याचा एकही विचार करित नव्हता. शेवटीं

“ बोलल तो करील काय आणि गजल तो पडेल काय ” या प्रचारां-
तील ह्मणीप्रमाणें परिणाम वडून आला.

या गर्वोक्तीच्या वार्त्ता ऐकून नानांस फारच कोप आला. त्यांनीं
शत्रूची चांगली खोड मोडावयाचा निश्चय केला. सैन्याची उत्तम
प्रकारची तयारी केली. हुजुरातीतील लोकांस स्वारी करितां तयार राह-
ण्याविषयी आज्ञा झाली. लहान मोठ्या सर्व सरदारांस फौजफांट्यांसह
वर्तमान पुण्यास दाखल होण्याविषयी आज्ञापत्रें रवाना झालीं. दौलत-
राव शिंदे अलिजा बहादर व तुकोजीराव होळकर हे त्या समयीं फौ-
जवंद पुण्यांतच होते. शिंद्यांनीं या जंगी स्वारीकरितां आपले वृद्ध
व अनुभविक शूर सेनापती जिऊबादादा बक्षी यांस कंपूसह उत्तरहिंदु-
स्थानांतून आणविले. आज्ञापत्राप्रमाणें लवकरच रघूजी भोंसले नागपूर-
कर, शहाजी राजे भोंसले अक्कलकोटकर, परशुराम श्रीनिवास पंत
प्रतिनिधी, पंत सचीव, फत्तेसिंग गाइकवाड, घोरपडे, दरेकर, सर-
लप्कर, नाईक निवाळकर, फलटणकर, अंकलूजकर, दहीगांवकर,
पाटणकर, चव्हाण, धुमाळ, ढमढेरे, भोपकर, पवार, मोहिते, रण-
दिवे, भोइटे, जाधव, शितोळे, घाटगे, थोरात, राजे बहादर,
रास्ते, विंचूरकर, वाडेकर, आदिकरून सर्व सरदार व पागेपथके
आपापल्या फौजेसुद्धां दाखल झाले. पटवर्धन सरदारांपैकीं रघुनाथ-
राव नीलकंठ कुहंदवाडकर त्यावेळीं पुण्यांतच होते. सरकारचें आज्ञा-
पत्र येतांच परशुरामपंतभाऊ व चिंतामणराव आपा सांगलीकर
आपापल्या पथकांसह स्वारीस दाखल झाले ; आणि राहिलेले कांहीं
स्वार घेऊन गंगाधरराव बाळासाहेब मिरजकर यांचे पुत्र नारायणराव
व माधवराव मागून त्यांस येऊन मिळाले. निजाम ह्मणजे मराठ्यांचा
पुरातन शत्रु यामुळें ; आणि निजामाबरोबरच्या लढाईत जी लूट मि-
ळेल ती सर्वांनीं वाटून घ्यावी अशी पूर्वापार वहिवाट होती यामुळें, झा-
डून सर्व मराठे सरदार व शिलेदार आपसांतले सर्व द्वेषभाव विरून
या स्वारीस मोठ्या हौसेनें आले.

सरदार, जहागीरदार व मानकरी सैन्यासह दाखल होऊन स्वारी निघ-
ण्याची तयारी झाली, तेव्हां सेनाधिपत्य कोणाकडे सांगावें याचा नाना
विचार करूं लागले. श्रीमंत पेशवेसरकारची स्वारी या मोहिमेस नि-

घण्याचा विचार ठरला होता आणि त्यामुळे “सेनापती” ची निवड करणे ती फार काळजीने, अनेक गोष्टींकडे लक्ष देऊन करणे आवश्यक होते. शत्रु आधी प्रवळ, आणि त्यांत त्याने उत्तम प्रकारची तयारी केलेली ; तेव्हां ज्या पुरुषाकडे सेनाधिपत्य सौंपवावयाचें, तो युद्धविद्येत अति निपुण व निर्ढावलेला असून मोठ्या स्वारीचें काम करण्याची त्याच्या अंगी हिंमत, शक्ति व पौंच असणे आवश्यक होते. सर्वाई माधवरावाच्या कारकीर्दीत मराठ्यांच्या राज्यांत अनेक सरदार होते. पण ज्यांनी आपल्या गुणाने व प्रतापाने आपली दिगंत कीर्ति केली असे काय ते त्यांत महादजी शिंदे, हरीपंत फडके व परशुरामपंतभाऊ हे त्रिवर्ग होत. त्यांपैकी फडके व शिंदे हे नुकतेच निवृत्तले होते. तेव्हां अर्थात् आधिपत्य भाऊंकडे निर्विवाद आलें होतें व ते सर्व सरदारांस मान्य होतें. सेनापतीची योजना करणे आलें तेव्हां नानांचेही लक्ष्य याच सर्वमान्य पुरुषाकडे गेलें, यांत फारसे आश्चर्य नाहीं.

सेनाधिपत्य भाऊंकडे द्यावें असा नानांचा निश्चय झाल्यानंतर त्यांनी भाऊंस पाचारण केले. भाऊंना नानांच्या बेताची थोडीशी गुणगुण समजली होती. त्यांनी नानांचें ह्मणणे मान्य करावें, किंवा कसें या गोष्टीचा विचार करण्याकरितां व सल्ला घेण्याकरितां आपली भाऊया मंडळी व मुच्छ्दीमंडळी यांस बोलाविलें. सर्व मंडळींनी असे सांगितलें कीं, “ निजामसरकारची फौज मोठी आणि तयारी कडेकोट आहे. श्रीमंतांच्या पक्षाकडे फौज पुष्कळ आहे खरी; तथापि, शिंदे, होळकर व गाडवाड इत्यादि मोठमोठे सरदार एकादिलानें वागून साह्य करतील किंवा नाहीं याचा संशय आहे. कदाचित् ब्राह्मणसरदाराकडे आधिपत्य मिळेल, त्यांस विषाद वाटेल आणि उदासीन राहातील. मग आपण तोंडघशीं पडून आपली फजीती होईल, आणि आजपर्यंत मिळविलेली कीर्ति नाहींशी होईल. याजकरितां हें जोखणीचें काम होईल तर आपल्या आंगाबाहेर टाकावें हें चांगलें. ” भाऊंना हा विचार मान्य झाला, व नंतर ते श्रीमंतांच्या व नानांच्या भेटीस गेले. सांप्रदायाप्रमाणें नमस्कार करून भाऊ वसल्यानंतर नानांनी भाऊंस सांगितलें कीं, “ निजामअल्लीवर श्रीमंतांची स्वारी होत

आहे. तिचें आधिपत्य आपण स्वीकारावें अशी श्रीमंतांची आज्ञा होत आहे. आपण आधिपत्य करून यश संपादन करावें.” यावर भाऊंनी लीनतेने उत्तर केले, “स्वामींची आज्ञा शिरसांबंध आहे. तथापि, स्वामींच्या पदरीं मजपेक्षां मोठमोठे अनेक सरदार आहेत. मी यःकश्चित् ; माझी आज्ञा त्यांनी मानावी हें कसे घडणार ? हा सर्व विचार स्वामींनी ध्यानांत आणावा. स्वामी सांगतील ती अन्य कोण-तीही सेवा करण्यास सेवक सिद्ध आहे.” भाऊंनी या प्रकारे टाळाटाळी केली, पण काम महत्वाचें व जोखमीचें ; दुसऱ्याच्या हातून तें निभावण्यासारखें नव्हे ; हें सर्व नानांस माहीत होते, त्यांनी भाऊंस उत्तर केले, “भाऊ, तुम्ही श्रीमंतांची सेवा एकनिष्ठपणे करित आहां हें श्रीमंतांच्या ध्यानांत आहे. तुम्ही सरदारांस जी आज्ञा कराल, ती श्रीमंतांची आज्ञा आहे. आणि तिचें कोणाकडून उल्लंघन झाल्यास, त्यास वाटेल तें शासन करण्यास तुम्हास श्रीमंतांची परवानगी आहे. आज्ञेप्रमाणे आधिपत्य स्वीकारून यश संपादन करावें.” असें बोलून नानांनी श्रीमंतांकडून भाऊंस पोषाख व विडे देवविले. नंतर सरदारांचे वकील व हलकारे होते, त्या सर्वांस नानांनी कळविले की, “स्वामींचे सर्व आधिपत्य श्रीमंतांनी भाऊंकडे सांगितले आहे. तरी भाऊ जी आज्ञा करतील ती श्रीमंतांची आज्ञा आहे असें समजावें आणि तदनुरूप वर्तवें.”

या भेटांच्या प्रसंगी आणखी एक दोन गोष्टी घडल्या. भाऊंना आधिपत्य स्वीकारण्याविषयी नानांचा आग्रह होऊं लागला, तेव्हां त्यांनी मागील स्वाऱ्यांचे हिशेब अद्यापि सरकारांत मंजूर झाले नाहींत व त्यामुळे सावकारांचा आपणामार्गे सक्त तगादा आहे, अशी जिकीर केली. ती ऐकतांच नानांनी आपल्या विशांतून एक श्रीमंतांच्या शिक्क्याची याद काढिली, आणि भाऊंच्या स्वाधीन केली. तीत मागील सर्व स्वाऱ्यांचा मोजवा सरकारास पावला, असें लिहिले हेंतें ; आणि स्वाऱ्यांच्या खर्चाचा ऐवज भाऊंस देण्याविषयी जामदारावर वराती दिल्या. या लहानशा गोष्टीवरून नानांची धूर्तता व दूरदृष्टि स्पष्ट समजते.

दुसरी गोष्ट अशी आहे की, स्वामींचे आधिपत्य स्वीकारल्यानंतर

भाऊंनी श्रीमंतांस वंदन केलें आणि मग नानांस ते म्हणाले, “स्वामी पुण्यवान् आहेत. यश येईलच, तथापि, हें लढाईचें काम आहे. सर्व वेळा सारख्या असतात असा नेम नाही. म्हणून बऱ्या वाईट सर्व गोष्टींचा बंदोबस्त अगोदरच करून ठेवावा हा उत्तम मार्ग होय. तेव्हां याची व्यवस्था कशी केली आहे ? इतकें बोलतांच नानांनीं जासुदास खुण केली. त्यानें एक हमाल नानांपुढें आणून ठेविला. तो सोडून त्यांतील एकएक कागद नानांनीं भाऊंस दाखविला. त्यांत लढाईचा विघाड झाल्यास सरकारच्या तोफखान्याची व्यवस्था कशी व्हावी ; सैन्यानें कोठें आश्रयास जावें इत्यादि सर्व व्यवस्था लिहिली होती. निजामसरकारच्या सरहद्दीवर आसपास २५ कोसांत जे किल्ले व जो ठाणीं पेशवेसरकारचीं होती, तेथील अंमलदाराकडून एक वर्षपर्यंत सर्व फौजेच्या शिधासामुग्रीचा बंदोबस्त असल्याची पत्रेही त्यांत होती. या गोष्टीवरून स्वारीच्या कामांत भाऊंची दूर नजर व पंच आणि नानांचें धोरण व शहाणपण हीं व्यक्त होतात.

याप्रमाणें परशुरामभाऊकडे नानांनीं या स्वारीचें आधिपत्य सांगितलें. शिंदे, होळकर, गाइकवाड, भोंसले अशीं मोठमोठीं घेडें त्या समयीं आपापल्या मोठमोठ्या फौजांनिशीं पुण्यांत असतां त्या सर्वांस एकीकडे ठेवून नानांनीं भाऊंकडे या स्वारीचें सर्व काम सोंपविलें, यावरून भाऊंच्या शौर्यादिगुणांची व युद्धकौशल्याची मराठी राज्यांत त्यावेळीं किती वाहवा होती याचें सहज अनुमान करितां येईल. सर्व सरदार त्यांच्या पराक्रमाविषयीं माना डोलवीत होते. असें नसतें तर संपूर्ण मराठी सैन्याचें आधिपत्य त्यांना खास मिळालें नसतें. मराठे सरदार मानाविषयीं जीव देणारे ; ते ज्याअर्थीं भाऊंच्या आज्ञेनुरूप वर्तण्यास मान्य झाले, त्या अर्थीं भाऊ युद्धकौशल्यांत सर्वांपेक्षां श्रेष्ठ आहेत असें त्यांनीं आपण होऊन कबूल केलें असें होतें.

“सर्व तयारी झाल्यानंतर श्रीमंत सवाईमाधवराव पेशवे यांची स्वारी डेरे दाखल होण्याचा सुमुहूर्त मार्गशीर्ष* शुद्ध ८ शके १७१६ रविवारी प्रातःकाळचे दहाघटका दिवसाचा ठरला. गारपिरानजीक शहरचे बाहेर डेरे दिले होते. डेऱ्यांत श्रीमंतांची स्वारी दाखल झाल्या-

* अन्यत्र ‘पौषमास’ असें लिहिलें आहे.

नंतर मोठा दरबार झाला. प्रधान, मानकरी, सरदार, शिलेदार वगैरे सर्वानां नजराणा दिला. गारपिरावर आठ दहा दिवस राहून मग पुढे स्वारी निघाली. पहिला मुक्काम थेऊर-कोलवडी यांच्यामध्ये मुळामुठा नदीच्या किनाऱ्यास झाला. येथेच मकरसंक्रमण झाले. स्वारीबरोबर सैन्य फार मोठे, तेव्हां वाटेने एकत्र गेले असता धान्याची व घासदाण्याची तूट पडेल असे समजून परशुरामपंतभाऊंनी सैन्याच्या निरनिराळ्या तुकड्या केल्या. आणि त्यांनी निरनिराळ्या वाटेने जावे व सूचना येतांच एकत्र जमावे अशी योजना केली. सैन्यासह-वर्तमान आपण व होळकर अघाडीस आणि श्रीमंतांची स्वारी व नाना आदिकरून प्रधानमंडळी, बाबाराव फडके यांच्या हाताखालच्या हुजुरातीच्या सैन्यासह मार्गे एका मुक्कामाच्या छाव्याने चालवी अशी व्यवस्था केली. तोफखाना आणि दुसरे अवजड सामान मार्गे घातले. थेउराहून स्वारीचा मुक्काम दहिठण-खामगांवाजवळ मुळामुठेच्या काठी झाला. तेथून शालूमालूचे पारगांव व वाळकी या गांवांच्यामध्ये श्रीभीमा व मुळामुठा यांच्या संगमाजवळ ; तेथून मांडवगणावरून काष्टी व तांदळी यांच्यामध्ये, घोडनदीच्या काठी ; तेथून आडळगांवावर ; तेथून भोंसेगांवाजवळ डोंगराची खिंड आहे ती उतरून भिरजगांवावरून पूर्वेस नागलवाडी व सांगत्री यांच्यामध्ये सीना नदीच्या काठी ; आणि तेथून फकिराबाद-धानोरें येथे असे मुक्काम होत गेले. सैन्याचा तळ दोन दोन तीन तीन कोस पडे.

शत्रूच्या मुळखांत पेशवेसरकारची ठाणी व अंमल बसविण्याकरिता भाऊंनी निरनिराळ्या दिशेने लोकांस रवाना केले ; मोंगलांचा तळ पडला असेल त्याच्या आसपासचा प्रदेश लुटून अन्नाच्या बेगमीचा नाश करावा आणि फौजेची रसद बंद करावी, ह्मणून लष्कराबरोबर पेंढारी होते, त्यांजबरोबर स्वार देऊन त्यांना पुढे पाठविले ; आणि सामानसुमान मार्गे पक्क्या बंदोबस्ताने ठेवून बाकीच्या सैन्यासह आपण निजामाच्या फौजेवर चालले. फकिराबाद धानोन्याजवळ, शिंदेसरकारचे वृद्ध व अनुभविक शूर सेनापती जिऊबादादा बक्षी, उत्तर हिंदुस्थानांतून शिंद्याची राहिलेली फौज, तोफखाना, पलटणे व कंपू घेऊन स्वारीत दाखल झाले. त्यांनी आपल्या एकंदर फौजेचा मोहला श्री-

मंतांस दाखविला. कऊडगांव येथे भोंसले येऊन मिळाले. फकीराबाद येथे हुताशनीचा सण झाला.

या स्वारीस मराठ्यांच्या फौजेत परशुरामभाऊशिवाय, दौलतराव शिंदे व त्यांचे शूर सेनापती जिऊबादादा बक्षी ; हरीपंत फडक्याचे पुत्र बाबाराव फडके, हुजुरातीचे अधिकारी ; तुकोजी होळकर ; रघुजी भोंसले ; फत्तेसिंग गाइकवाड ; जानराव नाईक निंबाळकर इ० नामांकित वीर होते. शिंद्याची डिबोईन व पेरेन या युरोपियन कामगारांनी तयार केलेली पलटणे व तोफखाना आणि भोंसल्याची दुद्रेनी याने तयार केलेली पलटणेही या स्वारीस आली होती. पानशे आदिकरून ब्राह्मण सरदार, प्रतिनिधी आदिकरून अष्टप्रधान, आणि चिंतामणराव आपासाहेब सांगलीकर, रघुनाथ नीलकंठ कुहंदवाडकर, नारायणराव व माधवराव गंगाधर मिरजकर इ० पटवर्धन सरदार आपापल्या पथकासह आले होते. परशुराम भाऊंचे शूर पुत्र रामचंद्रराव आपासाहेब व हरीपंत बाबासाहेब हेही आपल्या पित्या समागमे स्वारीस गेले होते. एकंदर अजमासे दीड लक्ष फौज व शिवाय बाजारबुणगे होते. सारांश, पानिपतच्या स्वारीस जे मराठ्यांचे मोठे सैन्य गेले, त्याच्या खालोखाल हे सैन्य होते. एवढे अफाट सैन्य व इतके अनेक शूर सरदार मराठ्यांच्या राज्यांत पुनः कधीही एकत्र झाले नाहीत.

मराठ्यांचे लष्कर पुण्याहून निघण्यापूर्वीच निजाम आपल्या सैन्यासह बेदराहून निघाला होता. मराठ्यांचे सैन्य निघाल्याचे वर्तमान समजल्यावर त्याने आपल्या स्वारीचा रोंख मांजरा नदीच्या काठाने हळु हळु मराठ्यांच्या मुलुखाकडे धरिला. खड्यांस यावे या उद्देशाने फौजेसह मोहरीच्या घाटांतून उतरून येऊन खर नदीच्या काठी तळसंगी गांवी मराठ्यांच्या लष्करापासून सुमारे तीन कोसांवर त्याने तळ दिला. हे वर्तमान भाऊंस कळतांच दौलतराव शिंदे व दुसरे कित्येक सरदार व शिलेदार यांस फौज व बुणगे यां सुद्धा श्रीमंतांजवळ ठेवून, बाबाराव फडके, जिऊबादादा बक्षी, होळकर, भोंसले व चिंतामणराव आपा पटवर्धन यांस समागमे घेऊन निवडक सड्या सैन्यासह आपण फाल्गुन चद्य १ (धुळवडी) च्या दिवशी निजामाच्या तोंडावर गेले. द्वितीयेचे दिवशी तिसरे प्रहरी परस्परांची गोळामोळी सुरू झाली. त्या प्र-

संगी पेशव्यांच्या हुजुरातीचे अधिकारी बाबाराव फडके यांनी शत्रूवर एकाएकी हल्ला केला. पण घाई फारच केल्यामुळे त्यांत त्यांना यश-ल्लभ न होतां मार्गे हटावे लागले. निजामाला या अल्प जयानेच अत्यानंद झाला. आणि या स्वारींत आतां आपली खचीत फत्ते होते असें मानून त्याने त्याच दिवशीं अस्तमानीं मोठे दरवार भरवून आनंदाच्या नजरा घेतल्या. भाऊसारखा प्रबळ शत्रु अद्यापि मार्गेच आहे व त्याजंबरोबर आपणास युद्धसंग्राम करावयाचा आहे, हे त्या आनंदाच्या भरांत तो अगदीं विसरला ! निजामाची स्वारी मुक्कामास परत गेली आणि फडके सरदारांच्या फौजेस जाऊन मिळाले. त्या रात्री जिऊवादादा वक्षी पिंपळगांवी ; भाऊ, बाबाराव फडके, व चिंतामणराव आपा घोडेगांवी ; आणि होळकर व भोंसले वाघेगांवी ; असे चार कोसांच्या टप्प्यांन मुक्कामास जाऊन राहिले.

तृतीयेच्या दिवशीं उभयपक्षांकडील फौजा स्वस्थ राहिल्या. चतुर्थीचे दिवशीं निजाम तळ सोडून बाकीगांव येथे गेल्याची बातमी आली. त्यावरून फौज व तोफा घेऊन सरदार तयार होऊन गेले. निजामाच्या बुणग्यावर त्यांनी गोळे टाकिले. पण विशेष कांहीं घडले नाहीं. संध्याकाळीं सरदारांचा नाणजगांवी मुक्काम झाला. रंगपंचमीचा सण तेथेच झाला. षष्ठीच्या दिवशीं निजामाने परांड्याच्या शेखाने कूच केल्याची बातमी आली. शत्रु हारतां आलेला निसटून जाऊं दिल्यास मसलत लांबेल असा विचार करून भाऊंनी त्याच दिवशीं लढाई देण्याचा निश्चय केला, आणि सर्व सरदारांस व शिलेदारांस आपापल्य सैन्यासह युद्धास सिद्ध राहण्याची सूचना दिली. जिऊडे तिकडे तयारी झाली. तरडगांवचे रानांत टेंकडी आहे, ती जागा भाऊंनी युद्धास पसंत केली. शत्रूच्या फौजेची दुर्दशा करितां येईल अशी माण्याची उत्तम जागा टेंकडीवर पाहून तेथे तोफा आणविल्या. तोफांच्या डाव्या बाजूस टेंकडीच्या खालच्या लवणांत उत्तरेकडे जरीपटक्याचे अधिकारी बाबाराव फडके यांस हुजुरातीच्या फौजेसह उभे केले. त्याच्या पलीकडे जिऊवादादा यांस शिंद्याचीं नामांकित पलटणे व तोफखाना यां सुद्धां निजामाचे तोंडावर ठेविले. टेंकडीच्या दक्षिणेच्या बाजूस चिंतामणराव आपा पटवर्धन, अकलकोटकर व होळकर यांस

नेमून, आपलें खाजगत पयक पुत्रांच्या हाताखालीं तेथेंच ठेविलें ; आणि त्यांच्या पलीकडे रघुजी भोंसल्यास त्यांच्या सैन्यासह उभें राहण्यास सांगितलें.

निजामसरकारची स्वारी, अघाडीस व त्रिनीवर आसतखान, रावरंभा वगैरेच्या फौजा, त्यांच्या मार्गे बुणर्गे व त्यांच्या मार्गे खासास्वारी अशा याटानें परांड्याकडे जात असतां त्यांस उजव्या बाजूस ही मराठ्यांची फौज दृष्टीस पडली. तेव्हां निजामअल्लीनें तेथेंच आपला हत्ती उभा केला आणि बुणर्गे सर्व डाव्या बाजूस करून आसतखान नांवाचा त्यांच्या स्वारांवरचा सरदार होता त्याजबरोबर १७००० पलटणी लोक देऊन, त्याला मराठ्यांवर तत्काल हल्ला करावयास सांगितलें. सर्व व्यवस्था लावून भाऊ टेंकडीवरून उजवे आंगास आपल्या सैन्याकडे खालीं आले व शत्रु कशा वेतानें आपणावर येत आहे हें पाहण्याकरितां पुढें निघाले, तों, निजामाच्या पक्षाकडचा लालखान नामक पठाण सरदार, त्यांजवर आपली ७००० पठाणी स्वारांची टोळी घेऊन वेगानें चालून आला. लागलेंच टेंकडीच्या उजव्या आंगास पठाणांचें व भाऊंचें युद्ध जुंपलें. खान मोठा शूर होता. तो भाऊंच्या सैन्यावर तुटून पडला. त्यानें भाऊंचे पुष्कळ लोक ठार केले. मग त्याची व भाऊंची चकमक सुरू झाली. खानानें भाऊंच्या कपाळावर दोन सपाच्यानें वार केले. तेणेंकरून ते घोड्याखालीं आले. इतक्यांत, भाऊंचे पुत्र व भाऊंबंद मंडळी दुसऱ्या बाजूस गुंतली होती त्यांनीं हा निकराचा प्रसंग पाहून, ते त्यांच्या साहाय्यार्थ वाघासारखे उड्या टाकीत आले. लालखान भाऊंना तिसरा वार करणार, इतक्यांत भाऊंचे द्वितीय पुत्र हरीपंतवावा यांनीं एका सपाच्या सरशीं खानाचें शिर उडविलें, आणि पिसाला मृत्युमुखांतून सोडविलें. याचें नांव पुत्रधर्म. याच गर्दीच्या प्रसंगांत भाऊंच्या चुलत बंधूचे पुत्र विठ्ठलराव धोंडदेव यांस छतीत गोळी लागून तेथल्या तेथें ठार झाले. खान गतप्राण झाला तरी त्याचे शूर पठाण डगमगले नाहींत. त्यांना लढण्याचा अधिकच आवेश आला. आणि ते लांडग्यासारखे मराठ्यांवर तुटून पडून सफा उडवीत चालले. पठाणांबरोबर कर्नूलच्या नबाबाचा पुत्र व इलिचपूरच्या नबाबाचा पुत्र हे दोघे तरुण बांडे सरदार होते. त्यांनीं तर त्यादिवशीं शिकस्त केली.

मराठ्यांचें सैन्य मोठ्या धैर्यानें व आवेशानें लढत होतें ; भाऊ दोन जखमांनीं व्याकुल झाले होते तरी आपलें दुःख क्षणभर विसरून, ते अग्रभागीं होऊन आपल्या पटाईत स्वारांस उत्तेजन देत होते, तथापि पठाणांपुढें, त्यांचें कांहीं चालेना. इतक्यांत पठाणांस आणखी कुमक येऊन पोचली. तेव्हां तर त्यांची सरशो होऊं लागली. मराठ्यांचें पाऊल मार्गें पडूं लागलें. त्या समयीं पेशव्यांच्या हुजुरातीचा कामगार बाबाराव हाही जरिपटका घेऊन शत्रूस पाठ दाखविण्यास सिद्ध झाला. हें पाहून शिंद्याकडील वृद्ध सेनापती जिऊबादादा बक्षी घोडा पिटाळीत गेला आणि फडक्याला शिव्या देऊन ह्मणाला, “ अरे भितऱ्या, जर तुला निर्भय जागा पाहिजे, तर शिंद्याच्या लष्कराच्या पाठीमार्गें येऊन स्वस्थ राहा. ” मग बाबाराव आपल्या वडिलांच्या पराक्रमांचें स्मरण झालें. आणि तो लज्जित होऊन तेथेंच उभा राहिला.

याप्रमाणें भाऊंच्या थोड्याशा सैन्याची व पठाणांची चांगली चकमक झडत होती ; इतक्यांत, उभयपक्षांकडील सर्व सैन्यभार संग्रामस्थानीं प्राप्त झाला. शिंद्याचे सेनापती जिऊबादादा बक्षीही फौज व तोफखाना घेऊन दाखल झाले, आणि तरडगांवचे रानांत रणटेंकडीवर निजामाच्या फौजेचा फार जमाव होता, त्यावर त्यांनीं तोफा रोखून मारा सुरू केला. मग युद्धाची एकच गर्दी उडाली. प्रथमतः निजामाच्या स्वारांनीं मराठ्यांवर हल्ला मोठ्या नेटानें केला ; परंतु एका वाजूनें भोंसल्यांच्या बाणांचा मारा, दुसऱ्या वाजूनें शिंद्यांच्या तोफांचा मारा, आणि समोरून भाऊंच्या बंदुकीचा व तलवारींचा मारा, एकदम सुरूं होतांच स्वारांची त्रेधा उडून गेली, आणि त्यांस त्राही त्राही झालें. त्यांपैकीं पुष्कळ तेथच्या तेथें ठार झाले आणि थोडे बहुत राहिले त्यांनीं समरांगणांतून पळ काढिला. निजामाचा तोफखाना होता तें ठिकाण रोखून पानशे यांनीं आपल्या तोफांचा त्रिनचूक मारा सुरू केल्यामुळें, निजामाच्या तोफांचा सर्व व्यापार बंद पडला, आणि त्या असून नसून सारख्या झाल्या. मग काय विचारावें ? मराठ्यांच्या फौजा निजामाच्या फौजेवर चालून जाऊन अगदीं लगटल्या. जों जों यश येत चाललें तों तों त्यांस अधिकच स्फुरण येत चाललें. ते शत्रूस फाडून खातात कीं काय असे उग्र दिसूं लागलें. अगदीं निकरावर येऊन ठेपलेंसें पाहून निजामाकडील रावरंभा भार-

मल्ल, सुभानखा असे मोठमोठे नामांकित सरदार व रेमंडच्या हाताखाली कवाईत शिकून तयार झालेली पलटणे पुढे सरसावली आणि दोन तास भगदी शर्येची लढाई झाली. उभयपक्षांनी आपल्या पराक्रमाची शिकस्त केली ; आणि एकमेकावर जिवाची आशा सोडून तुटून ते पडले. शेवटी, परशुरामभाऊ, इतर पटवर्धन सरदार, शिंदे आणि घानाराव फडके हे शत्रूस भिडले होते, त्यांनी एकदांच आपल्या सैन्यास आवेश आणून “ हर, हर, महादेव ” असा घोर घोष करून निकराची एक चाल केली. तिच्या योगाने लढाईचे स्वरूप तत्काळ बदलले. निजामाच्या सैन्याचे धैर्य सुटले, आणि त्याने आपला मोहरा फिरविला शृंगारलेल्या हत्तीवर सुशोभित अंबारीमध्ये निजामसरकारची स्वारी आरूढ होऊन हा युद्धचमत्कार अवलोकन करित होती. त्यांनी अपजयाचे चिन्ह पाहतांच समरांगणांतून पाय काढिला. आणि त्यांचाच किता त्यांच्या सरदारांनी व सैन्याने वळविला. निजामसाहेब खर्च्याच्या किल्ल्याकडे वळले आणि त्यांचे बहुतेक सैन्यही तिकडेच धांवले. मराठ्यांनी मागोमाग त्वरेने पाठलाग केला. पण इतक्यांत रात्र होऊन काळोख पडला, तेव्हा उभयपक्षांकडील लोक थकले होते ते जागच्याजागी विराम पावले.

इतक्यावरच आटोपले असते, तर निजामाने कांहीं सांवरासावर केली असती. पण त्याचे दुर्दैव पूर्ण ओढवले होते, ते आपला पगडा बसविल्याशिवाय कसे राहिल ? वर सांगितल्याप्रमाणे थोडावेळ स्वस्थता झाली इतक्यांत, मराठ्यांच्या सैन्यापैकी कांहीं स्वार आपल्या घोड्यास पाणी पाजण्याकरितां नाला शोधित होते, ते अकस्मात् निजामाच्या सैन्याची एक टोळी ज्या स्यळी उतरली होती, त्याच स्यळी प्राप्त झाले. त्यांस पाहून निजामाच्या लोकांनी त्यांजवर वार काढिले. ते वार ऐकून तेथे पलटणीचे पाहरेकरी होते ते वार काढूं लागले. त्या सरसे पलटणीचे लोकां घाबऱ्यां घाबऱ्यां उठले, आणि त्यांनी उगाच बंदुकांचा भडिमार चालू केला. त्यामुळे सर्वच फौज जागी झाली, आणि काय प्रकार चालला आहे हे कांहीं एक मनांत न आणितां घाबरेपणाने पळत सुटली. इतकी त्यांस मराठ्यांची भीति बसली होती. मग पूर्व दिवशी

जी गर्दी व धांदल उडाली होती त्याहापेक्षा अधिक धांदल झाली. चंद्रोदय झाल्यानंतर निजामाने आपल्या सैन्याची दुर्दशा पाहिली, तेव्हां त्याची अमर्दी निराशा झाली, आणि तो खड्यांच्या किल्ल्यांत जाऊन बसला. पळून जातां जातां अखेरीस त्याच्या अफाट सैन्यापैकीं सुमारे $\frac{2}{3}$ लोक मार्गे त्याजबरोबर राहिले. ते त्याच किल्ल्याच्या समीप उतरले.

त्या दिवशीं भाऊंना फारच खस्त मेहनत पडली. सकाळपासून रात्रपडेपर्यंत त्यांच्या जिवाला क्षणमात्र विश्रांति नाही. दिवसभर जिवापाड श्रम झाल्यामुळे त्यांचे सर्वांग ठणकत होते. कपाळावर लागलेल्या जखमांस युद्धाच्या गर्दीत टांके देखील दिले नव्हते. त्यांना रग लागली. शेवटीं रात्रपडून जिकडे तिकडे स्थिर झाले, तेव्हां नाणजगांवावर वुणग्याचा तळ होता तेथे त्यांना डेव्यांत नेले. मग त्यांच्या जखमांस टांके दिले व त्यांना थोडीशी विश्रांति मिळाली. निजामाचा बहुतेक निकाल लागल्यासारखा होता, ह्मणून त्यांनीं तेथेच डेव्यांत राहावे अशी त्यांच्या मंडळीची फार इच्छा होती. व त्यांनीं तशी त्यांना विनंतीही केली. पण त्या शूर पुरुषांचे सर्व चित्त लढाईकडे व शत्रूकडे गुंतलेले होते. त्याला असले विचार कसे रुचतील ? पहांट झाली नाही तोंच, भाऊ सर्वांच्या आधीं उठून, आपल्या फौजेस जाऊन मिळाले.

सूर्योदयानंतर भाऊंचे सैन्यपुढे चालू लागले, तों निजामाच्या लष्कराच्या तळावर जिकडे तिकडे तोफा व नानाप्रकारचे युद्धसाहित्य त्यांच्या दृष्टीस पडले. ते पाहून त्यांस मोठा चमत्कार वाटला, व शत्रु रातोरात निघून गेला असावा असे त्यांनीं अनुमान केले. खड्यांजवळ गेले तेव्हां निजामाचे थोडेसे सैन्य त्यांस दृष्टीस पडले आणि निजामसरकारची स्वारीही किल्ल्याचा आश्रय धरून बसल्याचे वर्तमान समजले. तेव्हां त्यांचा आनंद पोटांत मावेना. शत्रु पर्णपर्णे आपल्या मुठींत सांपडला, त्याला चांगले जेरीस आणावे व त्याच्या उद्दाम वर्तनावद्दल योग्य शासन करावे, असा भाऊ आदिकरून सरदार व नाना आदिकरून मंडळी यांनीं विचार योजिला. भाऊंनीं लागलेच पेंढाच्यांस बोलाविले आणि निजामाचे सैन्य रात्री पळून गेले होते त्याच्या पाठीवर लवकर जाण्याविषयी त्यांस आज्ञा केली. त्यांनीं त्यांची सर्व चिजबस्त छिनावून घेतली.

निजामसरकारची स्वारी आयती खड्यांच्या किल्ल्यांत सांपडली,

त्याला मराठ्यांच्या सैन्याने लागलाच वेढा घातला. आणि जिज्जादादा घोडेगांवांत ; भोंसले चिंचपुरांत ; होळकर (देवकर) चिंचपुरांत ; आणि भाऊ, चिंतामणराव आपा, बाबा फडके व पागे पथके बोरलेगांवांत ; असे त्याच्या सभोवती तळ देऊन, पुढे काय काय चमत्कार घडतात ते पाहात बसले. श्रीमंतांचा तळ रत्नापुरांत होता. बोरलेगांवच्या मुक्कामी श्रीमंत पेशवेसरकार, नाना फडणीस, जिज्जादादा वगैरे मोठमोठी मंडळी भाऊंच्या समाचारास आली होती.

निजामाला नुसते कोंडून भाऊ आदिकरून मराठ्यांचे सरदार स्वस्थ राहिले नाहीत. त्यांनी त्याला हैराण करून लवकर टेंकीस आणण्याच्या मसलती चालविल्या. त्याचा घासदाणा बंद केला. त्याच्या सैन्यास बाहेरून पाण्याचा पुरवठा होत होता ते स्थळ हस्तगत करून घेतले. जागोजाग मोर्चे उभे केले ; आणि तोफा लावून मारगिरी सुरू केली. याप्रमाणे निजामाचे हातपाय आंखडतांच त्याच्या नाड्या आकर्षण झाल्या. बाहेरून शत्रूंचा दुःसह मारा ; आणि आंत घास नाही, दाणा नाही, पाणी नाही, अशा निकृष्टावस्थेत त्याने दोन दिवस युगाप्रमाणे काढिले. पण पुढे त्याच्याने तो मारा सहन करवेना. तिसरे दिवशी (मार्च तारीख १५ रोजी) तो शत्रूस शरण आला, आणि ते सांगतील ती कलमे मान्य करून तह करण्यास कबूल झाला.

याप्रकारे निजामास हतवीर्य आणि हतगर्व केल्यावर मराठ्यांनी त्याचे तहाचे बोलणे मान्य केले ; आणि उभयपक्षांचा तह झाला. निजामसरकारच्या ज्या वजिराने भरदरबारांत नानांची निंदा करून अमर्याद भाषणे केली होती, त्याला निजामाने मराठ्यांच्या स्वाधीन करावे ; पूर्वी सदाशिवराव भाऊने जो मुलुख जिंकून घेतला होता, तो निजामाने सर्व परत द्यावा ; परांड्यापासून तापी नदीपर्यंत जो निजामसरकारचा उत्तर-दक्षिण प्रांत, त्यांतला कांहीं भाग व दौलताबाद केल्ला मराठ्यांस द्यावा ; मागील बाकीबदल तीन कोट रूपये व लढाईचा खर्च सर्व द्यावा ; आणि रघुजा भोंसल्याची घासदाण्याबदलची मागील बाकी सर्व फडशा करून, पुढे घास दाण्याच्या ऐवजाची भानगड राहू नये ह्मणून सुमारे तीन लक्ष रूपये उत्पन्नाचा, गंगथडीत त्याला प्रांत द्यावा ; ही तहाची मुख्य कलमे होती. पहिले कलम सोडून बाकीची कलमे निजामास तत्काल

मान्य झाली. प्रथम कलमाबद्दल मात्र त्याला मोठा विचार पडला. आपला प्रियपात्र वजोर, मराठ्यांच्या स्वाधीन करणे ह्मणजे आपल्या मानखंडनेची सीमा झाली, असे त्या मानी पुरुषास साहजिक वाटले ; आणि ती गोष्ट त्याच्या अगदीं जिवावर आली. ही गोष्ट सोडून मराठे मागतील ते देण्यास तो सिद्ध झाला. पण मराठ्यांना त्या वजिराच्या मदोन्मत्तश्रणाबद्दल त्याची विटंबना करावयाची होती. ते कांहीं केल्याने ऐकेनात. अगोदर मशीर-उल्-मुल्क स्वाधीन करा, आणि मग काय ती दुसरी गोष्ट बोला, असा त्यांचा आग्रह पडला. तेव्हां निरुपायाने त्या वजिरास मराठ्यांच्या हवाली करणे निजामास प्राप्त झाले.

मशीर-उल्-मुल्क मराठ्यांच्या डेव्यांत आला तेव्हां मराठ्यांच्या पक्षाकडील सर्व लोकांस किती आनंद झाला असेल याची वाचकांनीच कल्पना करावी. श्रीमंत पेशवे, नाना, आणि भाऊ हे त्रिवर्ग तर आनंदसागरांत, त्यावेळीं निमग्न पाले असतील. तथापि, या आनंदांत ते शिष्टपणाच्या कर्तव्यांस विसरले नाहींत. मशीर-मुल्कास पेशवेसरकाराने सामोरे जाऊन आपल्या तंबूत आणिले आणि त्याचा उत्तम प्रकारे सन्मान करून त्याला आपल्या पदरच्या मोठ्या सरदारप्रमाणे वागविले. शत्रूला त्याच्या वर्तनाबद्दल शरम वाटवण्याचे उत्तम साधन ह्मटले ह्मणजे त्याचा बहुमान करणे हे होय. तसे या प्रसंगी नानांनीं केले.

सल्ल्याचे सर्व करारमदार कायम ठरून तहनाम्यावर उभयपक्षांच्या सद्दा झाल्या. नंतर श्रीमंत पेशवेसरकारची स्वारी, नाना आदिकरून प्रधान मंडळी व भाऊ आदिकरून सरदार व त्यांच्या फौजा यांसहवर्तमान राजधानीकडे जाण्याकरितां निघाली. स्वारी जातांना भाऊंनीं ज्याप्रमाणे व्यवस्था केली होती, त्याचप्रमाणे परत येतांनाही केली ; आणि मार्गांत कोणताही अपघात न होतां, रमत रमत व मौजा करीत, हे सर्व लष्कर पुण्यास दाखल झाले.

श्रीमंतांची स्वारी विजयी होऊन परत आली, त्यांचा समारंभाने नगरप्रवेश करण्याचा मुहूर्त वैशाख शुद्ध १३ भृगुवारी पूर्ण रात्रीचा ठरला. त्यादिवशीं सर्व पुणे शहर महानंदांत दंग होऊन गेले होते. सर्व शहर शृंगारले होते. जागजागी गुड्या उभ्या केल्या होत्या व तोरणे बांधिली होती. सर्व मार्ग स्वच्छ करून त्यांजवर चंदनाचे व कुंकुमा-

चे सडे घातले होते, व त्यांजवर सुशोभित चित्रविचित्ररंगोळी घातल्या होत्या. शहरभर चिराकदान केले होते. नगरवासी सुवासिनी स्त्रिया उत्तम वस्त्रालंकार घालून पंचार्ती घेऊन दुमजल्यावर व तिमजल्यावर उभ्या होत्या आणि आत्रालवृद्ध सर्व लोक स्वारीचा थाठ व शोभा पाहाण्याकरितां स्वारी जाण्याच्या मार्गावर छोटले होते. भवानीपेठेच्या मार्गाने श्रीमंतांची स्वारी शहरांत आली आणि शुक्रवारांतून खासगीवाल्यांच्या वाड्याच्या पूर्वेस बुधवारच्या रस्त्यास भिळून, नानांच्या वाड्यावरून सरकारवाडा उजवा घालून दिल्लीदरवाज्याने वाड्यांत दाखल झाली. स्वारी मार्गांतून जात असतां लोकांनीं सोन्यारुप्याचीं फुलें उधळलीं. वाड्यांत जातांच खुषीच्या तोफांची सुरवात झाली व दरवार होऊन सरदार, मानकरी व मुच्छद्दी यांनीं नजराणा दिला. असा हा मोठा अपूर्व समारंभ झाला,

खड्यांच्या स्वारींत मराठ्यांच्या अफाट सैन्यांत जी एकसारखी शिस्त होती, आणि तीत जो मराठ्यांस मोठा जय प्राप्त झाला, त्याचे सर्व यश भाऊंकडे आहे. या प्रसंगी भाऊंनी आपल्या पराक्रमाची, युद्धकौशल्याची, व्यवस्थेशीरपणाची आणि मनमिळाऊपणाची कमाल केली असें लक्षणप्यास प्रत्यय नाही. मराठ्यांच्या सरदारांत परस्परांचीं अनेक वैमनस्ये असत, तेव्हां कुरापती काढून केव्हां एकमेकांच्या नाशास ते प्रवृत्त होतील, याचा भरंवसा नसे. अशा सरदारांस एकचित्ताने वागविणे व त्यांच्या हातून आपला कार्यभाग साधून घेणे, हे काम अत्यंत कठीण होते. त्यांतही या पुरुषाने पूर्ण यश संपादिले, हे त्यास मोठे भूषण होय. केवळ "समशेरबहादूर" असे पुरुष मराठ्यांच्या राज्यांत अनेक झाले. पण शौर्यादिगुण उत्तम असून, ज्याला निजपक्षाकडे जनांचीं मने आकर्षित करून घेण्याची युक्ति उत्तम प्रकारची साधिली होती असे पुरुष त्यांत थोडे होते. अशा पुरुषांत भाऊंची गणना आद्यस्थानी केली पाहिजे.

खड्यांच्या स्वारीचे आधिपत्य केल्यामुळे भाऊंची पूर्वीपेक्षां फारच ख्याति झाली. या स्वारीस मराठ्यांच्या राज्यांतिल लहान मोठे सर्व सरदार, संस्थानिक, मानकरी आले होते, त्यांनी भाऊंचे कौशल्य प्रत्यक्ष पाहिले. त्यांच्या पराक्रमांची व गुणांची सर्वांनी फार वाहवा केली.

अनेक मोठमोठ्या सरदारांनी त्यांचे मित्तत्व संपादिले. निजामासारख्या महाबलाढ्य व गर्विष्ठ शत्रूवर, समरभूमीवर मराठ्यांचा नसा झाला, तो केवळ त्यांच्या पराक्रमावर असे सर्व ह्मणू लागले. त्यांचे अप्रतिम युद्धकौशल्य ब्राह्मण व मराठे उभयतांही सरदारांस निर्विवाद मान्य झाले; सर्वांवर त्यांची छाप वसली. राजदरबारांत, सरदार आणि मानकरी मंडळीमध्ये, आणि संपूर्ण सैन्यांत भाऊंची स्तुति गाजू लागली, आणि सर्व त्यांस धन्य म्हणू लागले.

पेशवेसरकारची स्वारी पुण्यास आल्यानंतर, ज्यांनी या स्वारीत पराक्रमाची कृत्ये केली त्यांस त्यांच्या गुणांप्रमाणे पोषाख व मानाप्रमाणे बक्षिसे देऊन त्यांचा सन्मान करण्याकरितां नानांनी प्रधान, सरदार, मानकरी आदिकरून मंडळीचा सरकारवाड्याच्या भव्य दिवाणखान्यांत मोठ्या थाटाचा दरवार केला. शिंदे, भोंसले, होळकर, गाइकवाड इत्यादि, स्वारीस गेलेले सर्व सरदार व मानकरी या दरबारास आले होते. सर्व सरदारांची त्यांच्या साह्याबद्दल, पराक्रमाबद्दल आणि एकनिष्ठतेबद्दल नानांनी दरबारांत स्तुति केली आणि या स्वारीच्या आपल्या यशाचे सर्व श्रय परशुरामभाऊंकडे आहे, असे सांगून त्यांचे शौर्य, धैर्य, पराक्रम, स्वामिकार्यनिष्ठा, सहनशीलता आणि मनमिळाऊपणा इत्यादि गुणांविषयी फारच प्रशंसा केली. त्यांस बहुमोलाचा पोषाख, मोत्यांची कंठी, शिरपेच व तुरा हीं सरकारांतून बक्षिस देवविली, आणि नगरखान्याची नेमणूक करून दिली. त्यांची जातीची तैनात, वीस हजार रूपये होती, ती चाळीस हजार केली. आणि त्यांचे कायमचे पथक चौवीसशे स्वारांचे होते, ते वाढवून आणखी १५०० स्वार त्यांनी अधिक ठेवावे असे ठरविले. या नवीन स्वारांच्या खर्चाबद्दल व तैनातीबद्दल चार लक्ष सत्तर हजार रूपये वसुलाचा नवीन * सरंजाम लावून देण्याच्या यादीही ठरल्या. भाऊवरोवर त्यांचे पुत्र, पुतऱ्ये, भाऊवंद वगैरे स्वारीस होते, त्यांनीही चांगला पराक्रम केला, ह्मणून

* या सरंजामापैकीं साडे चार लक्षांचा मुख्य सावनूर प्रांती, व बसि हजारांचा स्वदेशीं द्यावा असा यादींत ठराव होता. पुढे लवकरच पेशव्यांच्या दरबाराची सर्व घडी बिघडली व दंगे उत्पन्न होऊन प्रमुख पुरुष फेऱ्यांत पडले, त्यामुळे हा सरंजाम भाऊंच्या ताब्यांत आला नाहीं.

त्यांच्या योग्यतेनुरूप सांस पोषाख व वक्षिसें देऊन, त्यांचाही सरकाराने बहुमान केला. *

खड्यांची स्वारी मराठ्यांच्या राज्याच्या वैभवाचा व ऐश्वर्याचा कळस होय. पानिपताच्या मैदानावर जो मराठ्यांच्या वैभवरूपचंद्राचा न्हास झाला होता, त्यांतून तो पुनरुदय पावून, मध्यंतरी राज्यक्रांतिरूप अनेक अभ्रपटले आली तरी लोप न पावतां उत्तरोत्तर अधिकाधिक तेजाने प्रकाशत गेला, आणि खड्यांच्या मैदानावर पूर्ण तेजाने झळकू लागला. त्याच्या योगाने मराठ्यांच्या भाग्यसागरास महोन्नति प्राप्त झाली. आणि त्याच्या लाटा लांब लांब पसरल्या. त्याच्या पूर्ण प्रकाशामध्ये यवन आदिकरून लहान तारा तेजहीन व कलाहीन दिसू लागल्या. मराठ्यांच्या राज्यास असे वैभव पूर्वी कधी प्राप्त झाले नव्हते व पुढेही कधी प्राप्त झाले नाही.

परशुरामभाऊ व नाना फडणवीस यांच्या वैभवाच्या परमोन्नतीचाही हाच काल होय. या पुरुषांचा एकाच अमदानीत राजदरबारांत प्रवेश झाला आणि त्यांच्या वैभवाची वृद्धिही सारख्याच मानाने होत गेली. त्यांनी परस्परांचे साध्य करून परस्परांचे उदय केले ; आणि आपले शत्रु एका मागून एक नाहीसे करून इसवी सन १७९५ त ते निःशत्रु झाले. आणि त्यांच्या वैभवाचा कळस झाला. निजामसरकारावरोबर संग्राम होऊन, मराठ्यांस जो विजय प्राप्त झाला, त्याने मराठ्यांचे संपूर्ण राष्ट्रांत प्रमुखत्व स्थापित झाले ; त्यांची प्रतिस्पर्धा करणारे कोणी राष्ट्र नाहीसे झाले ; आणि त्यांचा सर्वत्र दरारा बसला. मराठ्यांस हे ऐश्वर्य येण्यास नानाचे शहाणपण व भाऊंचे पराक्रम हेच कारण असे सर्व ह्मणू लागले. त्यांचे गुणानुवाद आबालवृद्ध वर्णन करू लागले, आणि त्यांचा कीर्तिध्वज दूर दूर देशी फडकू लागला. सारांश, महाराष्ट्रराज्यरूप विस्तीर्ण आकाशांत त्या काली परशुरामभाऊ व नाना फडणवीस ही दुकल सूर्यचंद्राप्रमाणे झळकू लागली.

* भाऊंचे पुत्र आपासाहेब व बाबासाहेब यांची जाततेनात पूर्वी दरसाळ पाचहजार होती, ती दहाहजार केली.

भाग ११.

राजकारस्थाने!

खड्यांच्या लढाईत प्राप्त झालेल्या जयाने संपूर्ण महाराष्ट्रदेश आनंदसागरात निमग्न झाला होता. विजयी सरदारांची व शूरशिपायांची जिकडे तिकडे वडेजाई चालली होती. प्रत्येकाचे भास, इष्ट, मित, आपल्या प्रिय-मनुष्यांचा पराक्रम व गुण वर्णन करीत होते. नाच, रंग, तमाशे यांचा जिकडे तिकडे रंग उडाला होता. परशुरामभाऊंच्या प्रतापाचा हा सर्व प्रभाव लणून त्यांचा व त्यांच्या मंडळींचा तरतासगांव येथे फारच आदरसत्कार चालला होता. त्या शहराच्या लोकांनी आपले अन्य व्यवसाय सर्व एकीकडे ठेवून ते त्यांच्या गुणानुवादामध्ये गर्क होते. संपूर्ण महाराष्ट्रदेशाची बाजू आपल्या प्रिय सरदाराने संभाळिली, आणि मोगला सारख्या महाबलाढ्य व गर्व वाहणाऱ्या शत्रूलाही पराक्रांत केले याजबद्दल त्यांना योग्य अभिमान वाटत होता. महाराष्ट्रदेशातले हे वीरशिरोरत्न आपल्या ग्रामांत आहे, याची ते मोठी प्रतिष्ठा मानीत. भाऊंच्या नांवचे पवाडे मोठ्या आनंदाने म्हणत. मजलसा, नाच, रंग, मेजवान्या यांचा त्या लहानशा शहरांत मोठा पूर लोटला होता. भाऊंचा सत्कार करण्यामध्ये मो पुढे की तू पुढे अशी त्यांना इर्ष्या आली होती.

एके दिवशी सरकारातून मोठे वनभोजन करण्याचा वेत ठरला. या भोजनास बरोबरचे सर्व आश्रित, वैदिक, शास्त्री, सरदार, मानकरी, दरकदार, वतनदार आणि गावांतील सभ्य शिष्ट यांस निमंत्रण केले होते. पंचपक्वान्नाचः वेत होता. तासगांवाजवळच्या विस्तीर्ण आणि गार नारळीवागेची या समारंभास योजना केली होती व सुमारे पांच सहाशे मंडळी होती. वर वैदिक, शास्त्री, खाली भाऊवंद मानकरी आणि त्यांच्या खाली इतर मंडळी याप्रमाणे सर्व आपापल्या योग्यतेने वसले होते. भोजनाला अनेक पदार्थ केले होते त्यांचे वाढप चालले होते. इकडे मंडळीमध्ये खड्यांच्या लढाईच्या गोष्टीची रेलचेल उडाली होती.

जो तो आपला पराक्रम सांगत होता. असा तो समाज मोठ्या आनंदांत होता. सर्व मंडळी आतां भोजनास बसणार ; इतक्यांत, पुण्याच्या मार्गानें एक सांडणी स्वार मोठ्या जलदीनें येत आहे, असें सर्वांनीं पाहिलें. इतक्या जरूरीचें काय असावें, याचा जो तो विचार करूं लागला. इतक्यांत स्वार येऊन थडकला आणि त्यानें सांगितलें कीं, भाऊ-साहेबांस वर्दी कळवा. त्याप्रमाणें वर्दी येतांच भाऊ समक्ष आले. चालीप्रमाणें स्वारानें अदवशीर नम्रतेनें मुजरा करून एक पत्र भाऊंच्या स्वाधीन केलें. पत्र नाना फडणविसांच्या हातचें होतें. भाऊंनीं मनांतच पत्रांतील मजकूर वाचला. वाचतां वाचतां त्यांची मुखचर्या अगदीं पालटली. आनंदाची सर्व चिन्हे जाऊन उदासीनता आली. त्यांचें तोंड अगदीं उतरलें, आणि त्यांनीं मोठ्यानें सुस्कारा टाकिला. वरचेवर पत्र वाचावें, पुनः सुस्कारा टाकावा आणि अधोमुख बसावें असा क्रम चालला. जवळच्या मंडळींनीं काहींतरी विपरीत प्रसंग आहे असें जाणलें. सर्व मंडळी आपआपसांत कुजबुजूं लागली. तथापि, काय प्रकार आहे हें विचारण्याचें कोणास धैर्य होईना. शेवटीं, भाऊंच्या पदरीं गोपाळपंतमामा सोहनी लपून कोणी त्यांच्या अत्यंत लोभांतले पोक्त गृहस्थ होते. त्यांनीं हळूच काय प्रसंग आहे लपून विचारिलें. भाऊंच्यानें उत्तर देववेना. त्यांनीं तें नानांचें पत्र गोपाळपंत यांच्या आंगावर टाकिलें. त्यांत मजकूर होता कीं, “ आश्विन शुद्ध एकादशी रोजीं श्रीमंतांनीं शनवारवाड्याच्या दुमजल्यावरून खालीं चौकांत कारंज्यावर उडी घेतली. पायांत नळी शिरून फार त्रैआराम आहेत. बहुधा निभावतील अशी आशा नाही. आपले सर्व वेत फसण्याचा रंग आला आहे. ईश्वर ठेवील तसें राहणें प्राप्त आहे. येथें काय काय घडेल, याचें आतां सांगतां येत नाही. तुम्ही पत्रदर्शनीं असाल तसे फौजेसह येजे. विलंब करण्याचा प्रसंग नव्हे. वरकड मजकूर भेटी अंतीं कळेल.” मामांनीं पत्र वाचतांच त्यांच्याही मनोवृत्ति स्तब्ध झाल्या. मंडळीलाही पुण्यांत घडलेला प्रकार समजला. सर्व तटस्थ झाले. मग कसचें भोजन आणि कसचें काय ? कोणालाही अन्न गोड लागेना. थट्टा वि-

नोद पांचे तर नांव नाही. जो तो आपल्या विचारांत मग्न. याप्रमाणे त्या समारंभाचा सर्व बेरंग झाला.

नानांच्या पत्राप्रमाणे भाऊ आपल्या पथकासह लागलेच निघाले ते टाकोटाक दुसऱ्या दिवशी पुण्यास दाखल झाले. ता-सगावाहून पुणे ६०।६९ कोस आहे. मध्ये शॉप नाही, विश्रांति नाही, एकसारखे मार्गक्रमण चालले होते. पुण्यास जाऊन नानांची गांठ केव्हां घेईन असे त्यांस झाले होते. पुण्यास जाण्याचे पूर्वी सवाई माधवराव पंतप्रधान कैलासवासी झाल्याचे वर्तमान वाटते समजले. भाऊ पुण्यास दाखल झाल्यानंतर नानांनी शिंदे, होळकर आदिकरून प्रमुख सरदारांचा व मुच्छद्यांचा दरवार भरविला आणि पेशवाईच्या गादीबद्दल पुढे काय तजवीज करावयाची याचा विचार दरवारांत काढिला. त्यावेळच्या स्थितीचे नानांनी मोठे हृदयभेदक वर्णन केले. राघोबाचा पुत्र बाजीराव यास गादीवर बसवावा, असे शिंद्याकडील बाळोबातात्या याचे ह्मणणे पडले, त्याजवर तो चतुर पुरुष बोलला, “ आतां अशा स्थितींत राघोबादादाचा पुत्र, बाजीराव यास गादीवर बसवावा असे ह्मणतां, तर आपले सर्वांचे राघोबाशी मोठे हाडवैर. त्याचे पाय जमिनीस न लागावे ह्मणून आपणा सर्वांचे प्रयत्न. हे सर्व त्याचा पुत्र विसरला नसेल. त्याच्या आईने सरदारांचा नाश करण्याविषयी लहानपणापासूनच त्याला बाळकडू पाजिले आहे. तेव्हां त्याच्या पासून सरदारांस, प्रधानांस आणि मराठी राज्यास सुखप्राप्ति होण्याची आशा कितीशी आहे ? राघोबाने इंग्रजांचा स्नेह संपादिला आहेच. तोच वृद्धिगत करून मुलगा त्यांच्या आश्रयाने सरदारांच्या माना मुरगाळील आणि अनेक प्राणांच्या आहुती युद्ध-कुंडांत समर्पून, मोठ्या कष्टाने प्राप्त केलेले हे मराठ्यांचे राज्य परकीयांच्या घरांत घालील, याचा पूर्वी विचार झाला पाहिजे. राज्य प्रकरणी फार दूरदृष्टि ठेविली पाहिजे. आपणास एव्हां दया येऊन एखादी गोष्ट आपण करूं. तसे करणे प्रस्तुत आपल्या स्वाधीन आहे. पण, एकदां आपल्या हातांतून एखादी गोष्ट घडून गेली, ह्मणजे मग ती फिरविणे आपल्या स्वाधीन नाही, यास्तव याचा पूर्वीच विचार होणे योग्य आहे.”

नानांचे हे पोक्त विचार होळकरास मान्य झाले. भाऊ आदिकरून पटवर्धनांचा व राघोबाच्या घराण्याचा बद्धकटाक्ष, तेव्हां त्यांस तर ना-

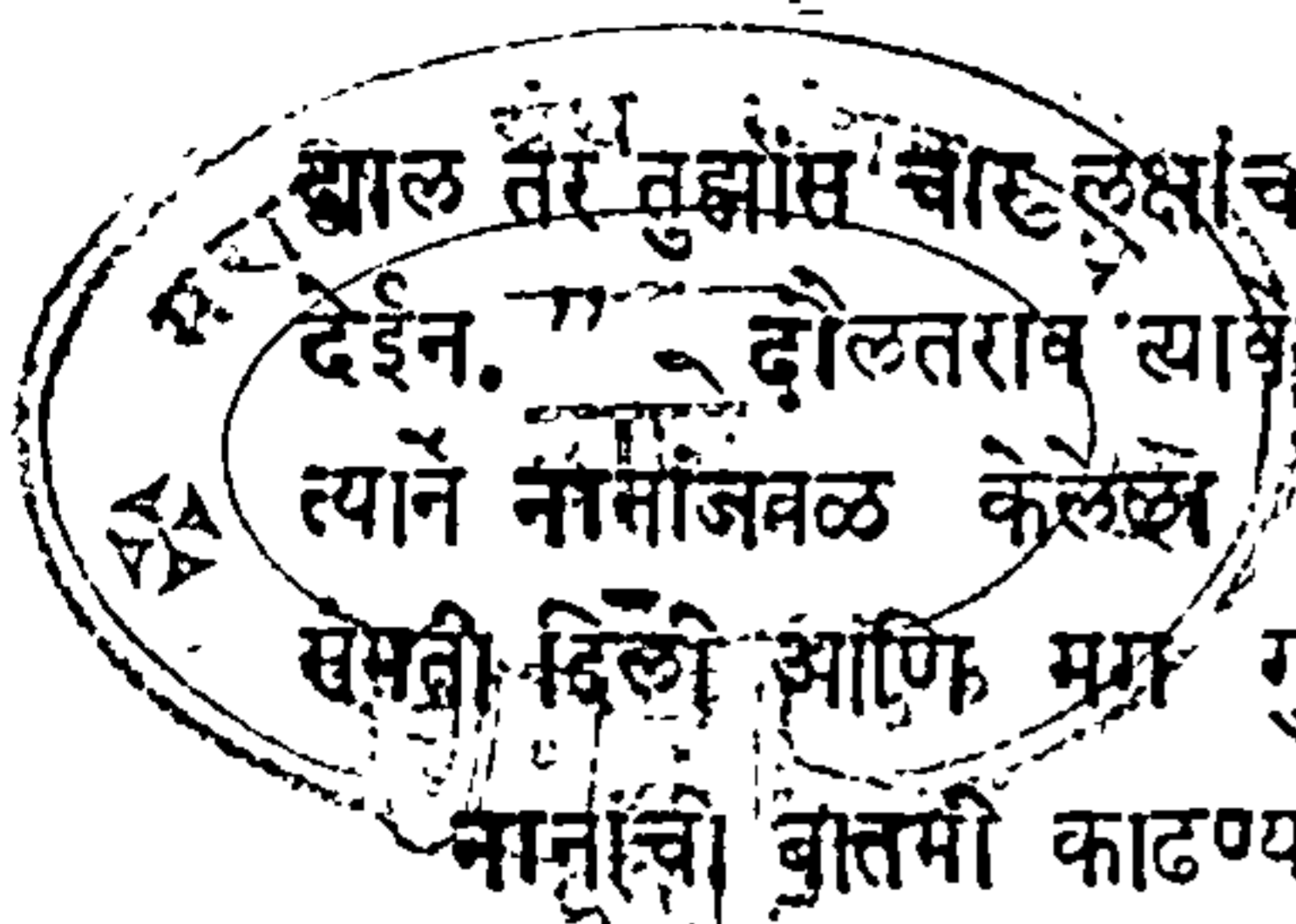
नांचे ह्मणणे सर्व खरे दिसले. दरबारास आलेल्या बाकीच्या सरदारांच्या मुखचर्येवरून आपला विचार त्यांसही रुचला असे, त्या धूर्त पुरुषाने तत्काळ जाणिले, आणि मग पुढील व्यवस्थेविषयी त्यांनी सांगितले; “ आतां या प्रसंगी काय व्यवस्था करावी, याजबद्दल मला एक विचार सुचतो. कैलासवासी सवाई माधवराव यांचे कुटुंबाच्या मांडीवर दत्तक द्यावा आणि पूर्वीप्रमाणे राज्यकारभार चालवावा. आपण मराठी राज्याचे स्तंभ आहां. पेशव्यांचे गादीच्या रक्षणाचा सर्व भार आपल्या शिरावर आहे. मराठी राज्याची ही थोर इमास्त आपल्या पराक्रमावर अवलंबून आहे. आपले साह्य असले ह्मणजे सर्व गोष्टी यथास्थित घडून येतील. ”

नाना फडणविसांचे प्रौढ व सुरस भाषण श्रवण करून सरदार व मुच्छदी अगदी तल्लीन झाले. नानांचा विचार सर्वांस ग्राह्य झाला. आणि काय व्यवस्था करावयाची याजबद्दल याद ठरून तिजवर सर्वांनी सहाय्य केल्या.

या यादीत ठराव झाल्याप्रमाणे व्यवस्था झाली असती तर सर्व राज्यसूत्रे सुरळीत चालली असती. मराठी राज्याचा बोज राहिला असता व लोकांस सुखप्राप्ति झाली असती. पण अनेक संकटें भोगणे त्यांच्या प्राक्तनीं लिहिले होते, ते कसे चुकावे ? मराठी राज्याचे दुर्दैव ओढवले होते. ते पुढे धांव घेत होते. ठरलेल्या मसलतींत एक पुरुष होता त्याच्या बुद्धीस या दुर्दैवाने भ्रंश पाडिला आणि त्याने हा सर्व रचलेला व्यूह ढासळला. यापुढे जीं कारस्थाने सुरू झालीं त्यांत आजपर्यंत भाऊ व नाना यांमध्ये जो अव्याहत दृढ स्नेहभाव होता तो भंग झाला. आणि कोणास कोणाचा भ्रंवसा नाहीसा होऊन मराठीराज्यांतिल शहाणपण, लौकिक, प्रतिष्ठा हीं सर्व लयास गेलीं. या गोष्टींचे आतां संक्षेपतः वर्णन करितों.

नाना फडणविसाने पेशवाईचे पद बाजीरावास न मिळाले ह्मणून व्यवस्था केली, तिचे वर्तमान बाजीरावास कळले, त्यावेळीं शिंद्याचे दिवाण बाळोबातात्या यांचे आपणाकडे लक्ष्य आहे असे त्याने ऐकिले होते त्याच्या बरोबर त्याने पत्रव्यवहार सुरू केला. बाजीरावाच्या लेखांत व भाषणांत मोहकगुण कांहीं विलक्षण असे. त्याने एक दोन पत्रांतच बाळोबाला अगदी आपलासा केला. नंतर बाळोबाच्या तंताने दौलतराव शिंदा याजपार्शी बोलणे लाविले कीं, “ मला पेशवाईचे पद प्राप्त करून

दौलतराव यावेळीं तरुण होता व बाळोबाच्या मुठीत होता. त्याने नानांजवळ केलेले करार सर्व विसरून बाळोबाच्या युक्तीस समिती दिली आणि मग गुप्तपणे उभयतांचे करारमदार ठरले.

नानांची बातमी काढण्याविषयी मोठी शर्थ होती. बाजीराव व शिंदे यांचे करार झाले नाहीत, तेच नानांस त्याची इत्थंभूत बातमी लागली. शिंद्याच्या खटपटीमुळे आतां आपला वेत सिद्धीस जात नाही असे त्यांना भय पडले. लागलेच त्यांनी भाऊंना निमंत्रण केले आणि उभयतांचा कांहीं एकांत झाला. उभयतांच्या विचारें असे ठरले कीं, ज्याअर्थी शिंद्याने बाजीरावास गादीवर बसवावयाची खटपट चालविली आहे, त्याअर्थी आतां आपणच त्याला आणून त्याची स्थापना करावी. असा निश्चय ठरून बाजीरावास आणण्याकरितां भाऊंची नानांनी योजना केली. तेव्हां ते लागलेच कांहीं निवडक स्वार बरोबर घेऊन शिवनेरी किल्ल्यावर गेले, आणि अमृतरावास व बाजीरावास भेटून त्यांनी आपल्या आगमनाचा हेतु त्यांस कळविला. नानांकडून आपणावर अशी कृपा होईल, याची बाजीरावास व अमृतरावास इतकी निराशा होती कीं, जेव्हां भाऊंनी आपला येण्याचा हेतु कळविला, तेव्हां नानानें आपणास फसविण्याकरितां ही कांहींतरी खटपट चालविली आहे असे त्यांस वाटले. शेवटीं भाऊंपासून आणाशपथा घेऊन अमृतरावानें आपल्या बंधूस (बाजीराव, चिमणाजीआपा यांस) भाऊंच्या स्वाधीन केले.

बाजीराव पुण्यास आल्यानंतर त्याच्या व नानांच्या भेटी झाल्या. पूर्वीचें सर्व वैमनस्य विसरून उभयतांच्या विचारें राज्यकारभार चालवावयाचा असे परस्परांचे लेखी करार ठरले. बाजीरावास पेशवाईचें पद प्राप्त झालें. आणि उभयतांसही आतां आपणास अधिकाराचा उपभोग घ्यावयास सांपडेल व सुखाचे दिवस येतील अशी मोठी आशा लागली. पण दैवाची करणी विचित्र आहे. मनुष्य करावयास जातें एक ; आणि दैव घडवितें भलतेंच. यावेळींही असेच झालें. त्याचा प्रकार असा:—

आपण केलेली सर्व खटपट नानांनी बाजीरावास अनुकूल करून घेतल्याचें अर्थे झाले, याचा बाळोबास व शिंद्यास फारच वि-

षाद वाटला. नानांनी आपल्या शहाणपणावर कडी केली हे लौकिकांत आपणास फार लांछन होय असे बाळोबाचे मन खाऊं लागले. बाजीरावाने पहिल्याने आपणाकडे संधान लाविले आणि शेवटी आपल्या शत्रूस तो अनुकूल झाला, याचा त्यास फार राग आला. नाना व बाजीराव या उभयतांही फर्शी पाडण्याचा बाळोबा विचार करूं लागला. तो मोठा स्वाभिमानी पुरुष होता, आणि उचलिलेले कार्य सिद्धीस नेण्याविषयी फार निग्रही होता. शिंदा त्याच्या केवळ मुठीत होता आणि सर्व मराठेसरदारांत शिंद्याजवळ फौजफांटा मोठा होता. म्हणून 'कर्तुं अकर्तुं अन्यथा कर्तुं' असे त्यावेळीं बाळोबाचे सामर्थ्य होतें. शिवाय, नानाचा भिन्ना स्वभाव त्यास पूर्ण माहित होता. यामुळे त्याची मसलत सहज सिद्धीस गेली. बाळोबाने दौलतराव शिंदा फौजबंद गोदावरीच्या तीरी तळ देऊन होता त्याला फौजेसह पुण्यास बोलाविले. इतक्याने त्याचा कार्यभाग साधला.

शिंदा फौजेसह पुण्यास येत आहे असे समजतांच नाना फडणवीस घाबरून गेला. "मिळेल तितकी फौज मिळवून शिंद्याशी लढाई करितों व त्याचा सर्व बलगर्व हरण करितों," असे भाऊंनी नानाप्रकारे त्यास सांगितले व धीर दिला. पण नानाची पुण्यांत राहण्याची छाती होईना. त्याला दोन प्रकारे मोठी भीति पडली. एकतर, बाजीरावाचा त्याला काडी मात्र भरंवसा नव्हता, आणि दुसरे, बाळोबातात्याच्या हाती लागले तर तो एखाद्या किल्ल्यावर टाकील, किंवा प्राण घेईल याची त्याला मोठी भीति होती. यास्तव, 'शिंद्याचा डोळा मजवर आहे तर आपसांतिल कलह न वाढावे याजकारितां मीच येथून निघून जावे हाच सर्वोत्तम उपाय आहे,' असे बाजीरावास सांगून आणि परशुरामभाऊंस बाजीरावाच्या संनिद्ध ठेवून नाना साताऱ्यास निघून गेले.

दौलतराव शिंदे फौजबंद दाखल झाले. बाजीरावाच्या व त्यांच्या जेहभावाने भेटी झाल्या. बाळोबानेही बाजीरावाची वाढ्यात्कारी मोठ्या जेहभावाने भेट घेतली. तथापि, आपणाबरोबर उपक्रम सुरू करून बाजीराव शेवटी आपल्या हितशत्रूंच्या ह्मणण्यास मान्य झाला याजबद्दल बाळोबाला तो अगदीं नावडता झाला होता.

नंतर बाळोबा बाजीरावास कसे पदभ्रष्ट करावे याचा विचार करूं

लागला. अनेक विचार त्याने योजिले. पण प्रत्येकांत कांहींना कांहीं तरी व्यंग असे. शेवटीं सवाई माधवराव यांच्या कुटुंबाच्या मांडीवर चिमणाजीआपा यास दत्तक द्यावे ; बाजीरावास प्रतिबंधांत ठेवावे; आणि परशुरामभाऊंनीं कारभार पहावा, हा मार्ग त्यास उत्तम दिसला. आणि त्यानें तो सर्व विचार बहिरोपंत मेहेदळे याजकडून परशुरामभाऊंस कळविला.

भाऊंचें व नानांचें अत्यंत सख्य ; अलीकडे तर सर्व वाटाघाटींत दोघे-ही प्रमुख होते व एकमेकांच्या सल्ल्यानें व विचारानें वागत असत. म्हणून, बाळोवानें उपस्थित केलेला सर्व विचार भाऊंनीं नानांस कळविला. बाजीरावास नानांनीं निरूपायानेंच पेशवाईच्या पदावर आणिलें होतें, तेव्हां तो पदभ्रष्ट झाल्यांत त्यांस विशेष दुःखाचें कारण नव्हतें. म्हणून, त्यांनीं त्या वेतास आपली संमति दिली. इतकेंच भाऊंस सुचविलें कीं, बाजीरावास आपल्या ताब्यांत चांगल्या बंदोबस्तानें ठेवण्याची खबरदारी घ्यावी.

बाजीरावाच्या नाशाविषयी या झालेल्या वेताची त्याला वार्ताही नव्हती. एके दिवशीं शिंद्यांनीं कांहीं मजकूर बोलण्याचा होता म्हणून बाजीराव त्याच्या छावणींत गेला होता. उभयतांचें बोलणें बराच वेळ होऊन संध्याकाळ झाली. इतक्यांत, कोणी बर्दा दिली कीं, परशुरामभाऊ, चिमणाजीआपास घेऊन, गेले. कोठें गेले हें कोणी सांगेना. शिंद्यानें आपले लोक पाठोपाठ पाठवावे म्हणून बाजीरावानें शिंद्याची विनवणी केली ; पण शिंद्यानें अनेक हरकती घेतल्या, तेव्हां कांहीं तरी काळेंवेरें आहे असें बाजीराव समजला. रात्रीच्यारात्र तो तेथेंच मुक्कामास राहिला आणि दुसरें दिवशीं पाहतो तो आपण प्रतिबंधांत आहों.

परशुरामभाऊ व बाबाराव फडके यांनीं चिमणाजीआपास शहरांत नेलें आणि सवाई माधवराव यांच्या स्त्रीच्या मांडीवर त्यास दत्तक दिलें. नानाफडणवीस त्यावेळीं वार्डस होते. त्यांनीं साताच्यास जाऊन महाराज सरकारांतून चिमणाजीआपा यास पेशवाईचीं वस्त्रे पाठवून दिलीं. तारीख २६ माहे मे सन १७९६ पासून चिमणाजी माधव यांच्या नांवानें राज्यकारभार चालू झाला आणि परशुरामभाऊ कारभार पाहूं लागले.

चिमणाजीआपास पेशवाईचीं वस्त्रे दिल्यानंतर, नानांनीं पुण्यास ये;

ऊन कारभार करावा ; बाळोवाचें व नानांचें पुनः सख्य व्हावें ; व आपणाकडे फौजेसंबंधी काम द्यावें ; अशा मजकुराचें भाऊंनीं नानांस दुसरेच दिवशीं पत्र लिहिलें. या पत्राचें नानांकडून उत्तर आलें, त्यांत, यासंबंधीं पूर्वी कांहीं बोलणें आहे तर आपले पुत्र हरीपंत यास वाईस मजकडे पाठवून द्यावें म्हणून मजकूर होता. सावरून भाऊंनीं हरीपंताची खानगी केली.

इतक्यांत, हरीपंत बरोबर ४,००० स्वार घेऊन येत आहेत असें वाईत वर्तमान आलें. त्यामुळे, आणि बाजीरावास चांगल्या बंदोबस्तानें ठेवण्याविषयी सांगितलें असतां भाऊंनीं त्यास बाळोवाच्याच ताब्यांत राहू दिल्या आहे, असें नानांस कळलें त्यामुळे, भाऊ बाळोवाच्या तंत्रानें वागत आहेत असें नानांस वाटलें. नानांचा स्वभाव फार संशयी व भिन्ना होता, त्यांना येवढ्याशा खुल्लक गोष्टीवरून भाऊंच्या वर्तनाचा जो संशय आला तोच त्यांचा दृढतर होत गेला ; आणि त्या दोन पुरुषांचे मनांत परस्परांविषयी जी आढी वसली ती चांगलीशी निघाली नाहीं. भाऊंचें व नानांचें फार दिवसांपासून सख्य होतें. परस्परांच्या प्रकृति परस्परांस पूर्ण अवगत होत्या. परस्परांच्या गुणांस ते चहातही असत. असा सर्व प्रकार असतां एकाएकी असा विघड झाला याचें मोठें आश्चर्य वाटतें. चित्त व्यग्र असलें म्हणजे अति खुल्लक गोष्टीवरूनही केव्हां केव्हां मन विटतें असें लक्षणतात, त्याचेंच हें एक उदाहरण होय.

याप्रमाणें नानांस भाऊंच्या वर्तनांविषयी विनाकारण संशय आला. नंतर त्यांनीं त्यांस संकटांत घालण्याविषयी अनेक कारस्थानें केलीं. तीं आतां पुढील भागी सादर करूं.

भाग १२.

नानाफडणविसांचीं कारस्थानें.

भाऊंची इच्छा नसतां त्यांना श्रीमंत पंतप्रधान यांचे कारभारी हें पद कसें प्राप्त झालें, याविषयी मागील भागांत निरूपण केलें. भाऊंकडे कारभार

आल्यानंतर त्यांना कोणती संकटं आलीं आणि भाऊ पदच्युत होऊन ते पद पुनः आपणास मिळावे ह्मणून गुप्त रीतीने नानाफडणविसाने कशी कशी राज्यकारस्थाने मोठ्या चातुर्याने रचिलीं, इत्यादि गोष्टींचा वृत्तांत आतां कथन करूं.

चिमणाजीआपाला पेशवाईच्या गादीवर बसवावे, ह्मणून शिंद्याचे दिवाण बाळोबातात्या यांनी मसलत केली, तिला भाऊ अनुकूल झाले ते नानांच्या सल्ल्यावरून अनुकूल झाले, हे मागे सांगितलेंच. ही मसलत सिद्धीस गेली तेव्हां नानांनी पुण्यास येऊन कारभार पाहावा आणि आपण फौजेसंबंधी काम पाहावे, असे भाऊंनी योजिले व नानांस तसे पत्र लिहिले. या दोन्ही गोष्टींवरून भाऊ नानांच्या गुणास किती चहात होते व राज्यकारभारांत त्यांचे आंग असले पाहिजे, अशी त्यांची किती इच्छा होती, हे स्पष्ट दिसते. अशा मान्य पुरुषाबरोबर भाऊंनी आपण होऊन प्रतिस्पर्धा केली असावी, असा संभव दिसत नाही. तथापि, नानांच्या मनांत तसा विकल्प आला, (आणि विकल्प येण्यासारख्या त्या प्रसंगी एक दोन गोष्टीही घडल्या) आणि नाना, भाऊंनी सुचविल्याप्रमाणे पुण्यांत न येतां कोंकणांत माहाडाकडे निघून गेले. बाळोबातात्याने शिंद्याचे लोक नानांच्या पाठीवर पाठविण्याचे योजिले होते. पण भाऊ त्या गोष्टीस अगदी मान्य झाले नाहींत. उलटा त्यांनी बाळोबाचा निषेधच केला. यावरूनही नानांविषयी भाऊंच्या मनांत वैरभाव नव्हता, याविषयी संशय राहात नाहीं. पण इतके झाले तरी नानांला भाऊंचा भ्रंवसा लागेना आणि ते त्यांच्याशीं द्वेष करूं लागले. या वैमनस्याने उभयतांसही अनेक संकटं भोगावीं लागलीं.

पुण्यास येऊन कारभार करण्याचा नानांचा मानस दिसेना तेव्हां कारभाराचे काम भाऊंना स्वतः स्वीकारावे लागले. पुण्यांत त्यावेळीं काय ते शिंद्याचे प्रसंग मोठे होते. त्याच्या इच्छेवर सर्व घडामोडी होत. चिमणाजीआपाला स्थापन करण्याची मसलतही शिंद्याचे दिवाणाकडूनच उपस्थित झाली व ती त्याच्या साहाय्यानेच सिद्धीस गेली. यामुळे, परशुरामभाऊंकडे पेशवाईचा कारभार आला तरी त्यांना शिंद्याचे दिवाण बाळोबातात्या यांच्याच विचाराने पुष्कळअंशी चालावे लागे. पेशव्यांच्या दरबारांत आपला पगडा असावा अशी बाळोबाची मोठी इच्छा होती,

तो या वेळीं सफळ झाली. नानाफडणविसाचा व बाळोवाचा द्वेष होता. त्याचा या वेळीं चांगला सूड घेण्याला बाळोवाला साधलें. या सर्व गोष्टींत त्यानें भाऊंचें नांव पुढें केलें. भाऊंना हा प्रकार आवडत नव्हता- तथापि, दरबारांत कोणा मोठ्याचें साह्य नाही ; पेशवेसरकार तर लहान ; आणि शिंद्याची सलामत मोठी ; म्हणून त्यांना ते निरुपायानें मान्य करावें लागे.

भाऊंकडे कारभार आल्यानंतर शिंद्याच्या फौजेचा पगार फार तुंबला होता, तो मिळण्याविषयी शिंद्यानें फार निकड लाविली. खजिन्यांत तर शिष्टक नाही. खर्ज्यांच्या लढाईच्या खर्चानें सर्व पैसा फस्त झाला होता, म्हणून त्या वेळीं भाऊंस मोठा विचार पडला. सर्व सोंगे येतात, पण पैशाचें येत नाही. शेवटीं खर्ज्यांच्या लढाईत निजामसरकारचे दिवाण भशीर-उल्-मुल्क यांस धरून आणिलें हेतें त्यांकडून सदहू लढाईपैकीं तीन कोट रुपये निजामसरकाराकडे येणें होते, त्यापैकीं कांहीं रक्कम घेऊन त्यांना बंधमुक्त केलें, आणि तो ऐवज शिंद्यास दिला. निजामकडचा सर्व ऐवज फिटेपर्यंत दिवाणांनीं गारपिरावर राहावें अशी त्यांना परवानगी दिली. याप्रमाणें शिंद्याचें तोंड थोडेसें बंद केलें, व एका संकटाचें कसें तरी निवारण झालें.

नवीन संकटांचा उद्भव चालू होताच. इकडे नाना फडणवीस माहाडास स्वस्थ बसले नाहींत. भाऊंनीं बाळोवाच्या नादास लागून आपणास विदेश दाखविला व कारभारांतून दूर केलें, असा त्यांचा पूर्ण ग्रह झाला होताच. मग त्यांच्या नाशार्थ व आपणास आपला गताधिकार पुनः प्राप्त करून घेण्यास्तव त्यांनीं अनेक कारस्थानें रचिलीं. या कामांत त्यांनीं आपलें अद्वितीय शहाणपण व अपूर्व चातुर्य प्रदर्शित केलें. त्याबद्दल परकीय लोक देखील त्यांची फार प्रशंसा करितात.

नाना व बाजीराव उभयतांही अधिकार भ्रष्ट होऊन अज्ञातवास काढीत होते. समदुःखी असल्यामुळें पूर्वीचा वैरभाव जाऊन त्यांचा पत्रव्यवहार सुरू झाला. बाजीरावाच्या पदरीं बाळाजी कुंजर लणून कोणी मराठा सरदार होता, त्याच्या द्वारानें उभयतांचें लवकरच सख्य

झाले. नाना फडणविसास कोणाचा तरी आधार पाहिजे होता. बाजीरावाचें साह्य मिळतांच त्यानें सर्व सरदारांस वश करून घेण्याचे उपाय चालविले. सरदारांत त्याचें मोठें वजन असे ; त्याला द्रव्याचें मोठें पाठ बळ होतें आणि सरदारांच्या हिताहिताच्या गोष्टी त्यास पूर्ण अवगत होत्या ; यामुळें त्याला इष्टकार्यांत सहज यश आलें. बाबूराव फडके याजकडे पेशव्यांचे हुजुरात फौजेचें काम होतें, तो त्याच्या पक्षास मिळण्यास कबूल होताच. तुकोजी हौळकर तर त्याचा अगदीं अंकित होता आणि याजकडून सूचना येतांच आपली सर्व फौज त्याच्या साह्यार्थ पाठविण्यास सिद्ध झाला. नागपूरकर रघूजी भोंस-त्यालाही नानांनीं वश केला. फौजेच्या खर्चाकरितां पंधरा लक्ष रूपये रोख देऊन त्याची तुंबडी भरली, आणि मंडळें प्रांत, सूर्यगडचा किल्ला व त्याच्या खालचा मुलूख, हे कार्य सिद्धीस गेल्यानंतर त्याला देण्याचें वचन दिलें. कोल्हापुरच्या राजाला भाऊंच्या जहागिरीवर स्वारी करण्याची मोकळीक देऊन आणि निजामसरकाराला चौथाईचे वगैरे कितीएक हक्क माफकरून त्यांनाही या मसलतींत नानाने अनुकूल केले. आतां कायतें शिंद्याला वश करून घेण्याचें राहिलें. हेंच मोठें कठीण काम होतें. शिंद्याच्या दरबारांत बाळोबाचें मोठें प्रस्थ होतें. दरबारचे बहुतेक अंमलदार व खुद्द शिंदाही बाळोबाच्या आज्ञेत असे. तेव्हां तेथें वशीकरणाचा उपाय चालण्याची आशा फार कमी होती. तथापि, नाना डगमगले नाहींत. शिंद्याच्या जवळच्या गृहस्थांत रायाजीपाटील ह्मणून कोणी गृहस्थ बाळोबाचा शत्रु होता. याजकडे नानांनीं संधान लाविलें. सखाराम घाटगे * ह्मणून कोणी हलकट मनुष्य होता, त्याला मध्यस्थ केले. घाटगे हा

* हाच घाटगे "सरजेराध घाटगे" या प्रतिष्ठित नांवानें पुढें प्रसिद्धीस आला. घाटगे हा कोल्हापुराजवळ कागळ संस्थान आहे, तेथील संस्थानिकाचाच कोणी नातलग होता. कागळचें संस्थान आपणास मिळावें म्हणून यानें खटपट केली. ती व्यर्थ झाल्यानंतर याला कागळास थारा मिळेना, तेव्हां हा परशुराम-पंतभाऊ याजकडे आला. त्यांनीं आपल्या पदरीं याला ठेवून घेतलें, व त्याच्याच आश्रयानें याचा पुढें नाना फडणविसाजवळ प्रवेश झाला. परशुरामभाऊंनीं त्याला विपत्काळीं आश्रय दिला, त्याचे उपकार त्यानें हे या प्रकारें फेडले !!

पूर्वी नाना फडणविसाजवळ असून नुकताच शिंद्याच्या चाकरीस राहिला होता. घाटगे याची कन्या फारच सुंदर व लावण्याची केवळ खाण अशी होती, ती प्राप्त व्हावी म्हणून शिंद्याला फार इच्छा होती व यामुळे तो घाटग्याचे शब्द झेलीत होता. तेव्हां शिंदा निजपक्षास अनुकूल करून घेण्याला हा घाटगा नानांस फारच उपयोगी पडला. त्याच्याद्वारे एक दोन वेळां बोलणे काढतांच शिंदा वश झाला. बाळोवातात्यावर शिंद्याचा पूर्ण विश्वास असे आणि त्याच्या शब्दा बाहेर तो वागत नसे ; पण या स्त्रोच्या प्राप्त्यर्थें तें सर्व एकीकडे ठेवण्याला तो मान्य झाला. स्त्रियांचा मोह किती बलवत्तर आहे पहा.

वर लिहिल्याप्रमाणें घाटगे व रायाजी पाटील यांच्याद्वारे नानांनीं शिंद्याला अनुकूल केले. आणि शिंदा भाऊंस व बाळोवातात्यास प्रतिबंधांत ठेवील आणि बाजीरावास पेशवाईच्या गादीवर बसवून हिंदुस्थानांत जाईल, तर परशुरामभाऊंची सर्व जहागीर, अहमदनगरचा किल्ला व त्याच्या खालचा दहा लक्षांचा मुलूखही याला देण्याचें नानांनीं कबूल केले. उभयपक्षाकडून हे सर्व करार कायम झाले.

नानांनीं भाऊंच्या व बाळोवाच्या नाशार्थ इतकें जाळें पसरलें. पण तें अशा गुप्त रीतीनें पसरलें कीं, त्या उभयतांसही त्याची कांहीं वार्ता नव्हती. बाजीराव शिंद्याच्या छावणींत होता, त्याजकडे नानांनीं पैसा पाठवून बाजीरावाजवळ मानाजी फांकडे म्हणून कोणी गृहस्थ होता त्याजकडून फौज ठेवण्याचें काम चालविलें. तेव्हां बाळोवास संशय आला. तथापि, यांत नानांचें आंग असावें असें त्यावेळीं त्यास वाटलें नाहीं. हे सर्व बाजीरावानें खेळ चालविले असावेत असें ती समजला. शिंद्याविषयीं तर त्याच्या मनांत शंका देखील आली नाहीं. शिंद्याचा त्याच्यावर अत्यंत लोभ होता. त्यामुळे आपल्या नाशार्थ तेथें कोणाचें वशीकरण चालेल, अशी त्याच्या मनांत कल्पना देखील आली नाहीं. घाटगे याच्याविषयींही त्याला कांहीं संशय आला नाहीं. बाळोवा मोठा धूर्त व चतुर होता. पण, त्याचें यावेळचें अनुमान सर्वच फसलें.

फांकड्याविषयीं संशय येतांच बाळोवा बाजीरावाच्या बंदोबस्तास लागला. बाबूराव फडके यास धरून यानें चाकणच्या किल्ल्यावर पोचविलें; बाजीरावाजवळचा पहारा सक्त केला ; मानाजी फांकडे यानें जमविलेल्या फौ-

जेस फांटा दिला ; आणि बाजीरावास पुण्यास ठेविले असतां अशीं कृत्ये तो वरचेवर उपस्थित करणार, लहान त्याची उत्तर हिंदुस्थानांत खानगी केली. घाटगे याच्याविषयी बाळोबाच्या मनांत संशय नव्हताच. त्यानें या प्रसंगां दुर्दैवाने बाजीरावाबरोबर घाटगे यासच बंदोबस्तास दिलें. बाजीरावास हेंच पाहिजे होतें. आपण हिंदुस्थानांत दूर गेलों तर न जाणो नानाफडणवीस, दुसरे कोणाची पेशवाईच्या गादीवर स्थापना करील, अशी बाजीरावाला भीति होती. तो घाटग्याची मनोधारणा करूं लागला. शिंद्याला घाटग्यानें आपली कन्या द्यावी, म्हणून त्यानें घाटग्याचें आर्जव चालविलें. जों जों बाजीराव आर्जव करी, तों तों घाटग्यानें फारच ओढतें घेतलें. शेवटीं बाजीरावाने पेशवाईचें पद प्राप्त झाल्यानंतर शिंद्यास दोन कोट रुपये द्यावे, घाटग्याला शिंद्याची दिवाणगिरी मिळवून द्यावी, आणि कागलगांव त्याला इनाम द्यावे, असां त्यानें बाजीरावापासून करार करून घेतला तेव्हां तो त्याच्या म्हणण्यास मान्य झाला. मग बाजीरावाने दुखण्याचा कांहीं वाहाणा केला आणि नानांची कारस्थाने पूर्ण होई पावेतो पेरानदीच्या कांठीं मुक्काम केला.

शिंद्याच्या छावणींत बाजीराव असतां मानाजी फांकडे याजकडून त्यानें फौज ठेवण्याचा क्रम चालविला होता. त्या फौजेस बाळोबाने फांटा दिला तेव्हां तो फांकडे वाईकडे त्या लोकांसह गेला आणि तेथे त्यानें आणखी फौज ठेवण्याचें काम सुरू केलें. बाजीरावाचे हितचिंतक कित्येक सरदारही त्याला मिळाले. नानाफडणविसाकडून पेशाचा पुरवठा द्या तसा होतच होता. यामुळे थोड्याच काळांत नानांच्या व बाजीरावांच्या पक्षाची तेथे दहा हजार फौज जमली.

इतके झाले तेव्हां नाना, बाजीरावास अनुकूल आहे, अशी भाऊंची व बाळोबाची खातरी झाली. नानांस आपण अनेक प्रकारे आश्वासन दिलें असतां आपल्या सत्यतेविषयी त्यांच्या मनांतला संदेह फिटत नाही व त्यांनीं आपणास अगदीं फशीं पाडले हें पाहून भाऊंच्या मनास यावेळीं फार वाईट वाटलें. तथापि, अलेला प्रसंग पार पाडणें अवश्य होतें. वाईकडे जी फौज जमत होती तिचा मोड करणें भाग यालें. भाऊंनीं या कामास स्वतः कंबर बांधिली असती तर ते चांग-

लें झालें असतें ; पण, दुर्दैवानें तशी बुद्धि त्यावेळीं त्यांना सुचली नाहीं. त्यांनीं तें काम दुसऱ्यांच्या हातीं दिलें. आणि ज्यांच्या हातीं दिलें, ते नानांस पूर्वीच अनुकूल झालेले होते. तेव्हां नानांना आपला कार्यभाग साधावयाला अधिकच सवड झाली. नानांनीं आपल्याजवळच्या सरदारांस वश केले आहे याची विचाऱ्या भाऊस या वेळपर्यंत वार्ताही नव्हती. भल्याच स्यळीं त्यानें विश्वास टाकिला, आणि तो सर्वस्वी नानांच्या जाळ्यांत सांपडला. वाईकडे फौजेचा जमाव बराच होत चालला तेव्हां भाऊंचे व बाळोबाचे हितशत्रु शिंदे, होळकर यांनीं त्या फौजेच्या बंदोबस्ताकरितां आपल्या फौजा पाठवितो म्हणून विनंती केली व त्याच कारणास्तव भी नवीन फौज ठेवितो असें निजामसरकारचा दिवाण मशीर-उल्-मुल्क यानें बोलणें लाविलें. तें बाळोबास व भाऊंस खरें वाटलें आणि त्याला त्यांनीं आपली मान्यता दिली.

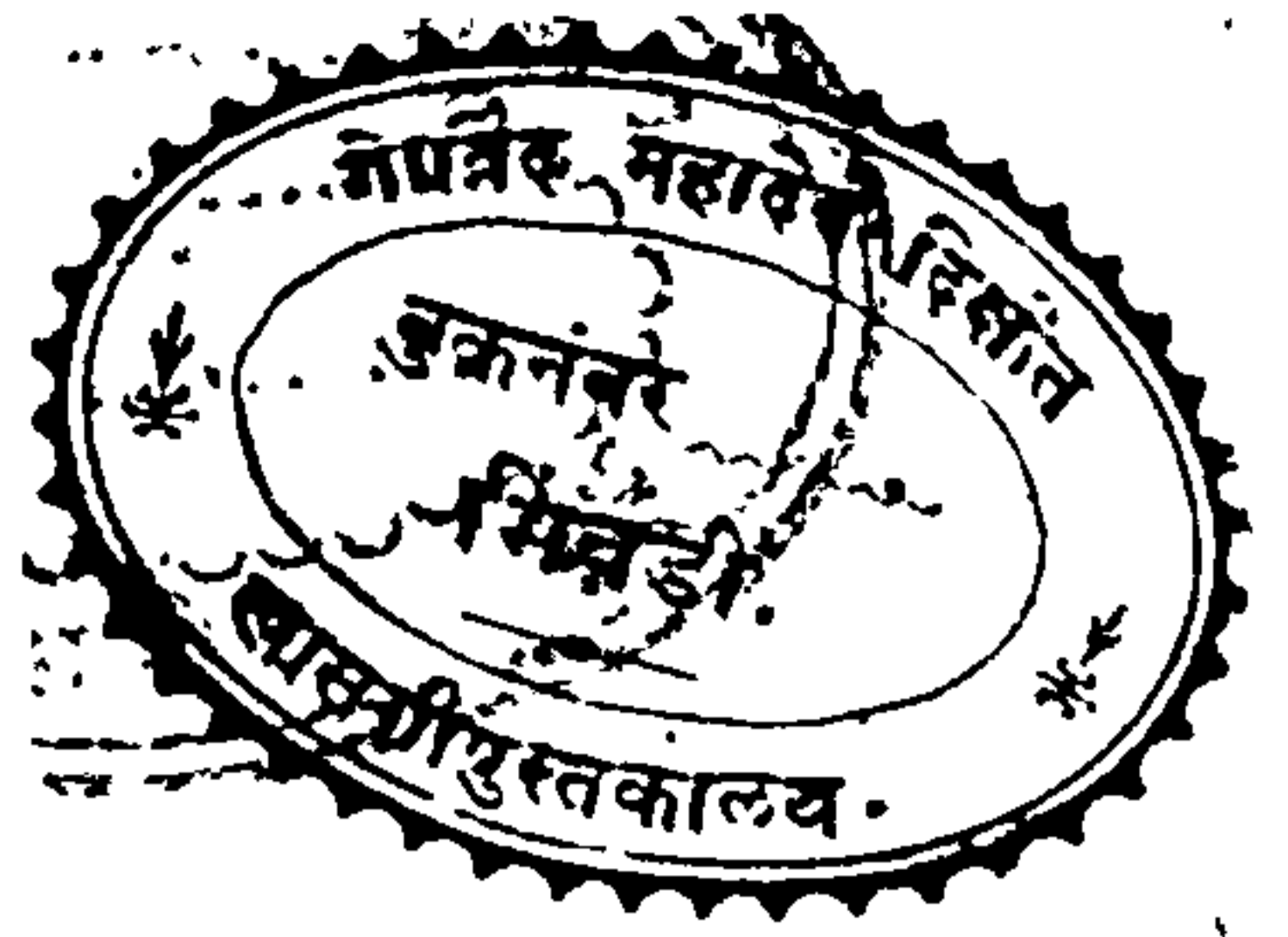
असें होतांच त्यांच्या बहुतेक फौजा तिकडे गेल्या. याप्रमाणें भाऊंच्या जवळचें सर्व सैन्य घालविल्यानंतर नानांनीं शिंद्याकडून बाळोबास तारीख सत्तावीस आक्टोबर रोजीं कैद करविलें. नंतर शिंद्यानें आपले कांहीं लोक व मशीर-उल्-मुल्क याचे लोक नारोपंत चक्रदेव याजबरोबर देऊन भाऊंस धरण्याकरितां पाठविले. भाऊंना हे वर्तमान मोठ्या चमत्कारिक रीतीनें कळलें. नारोपंत चक्रदेव याचा परशुरामपंत वैद्य म्हणून कोणी मित्र होता. त्याला त्यानें भाऊंस धरण्याची मसलत झाल्याची चिट्ठी लिहिली. पण ती चिट्ठी ज्याजवळ पोचविण्याकरितां दिली होती त्यानें ती परशुरामपंत वैद्य याजकडे न नेतां गफलतीनें परशुरामपंतभाऊ पठवून याजकडे पोचविली. चिट्ठीतील मजकूर पाहतांच भाऊ दचकले, आणि दगा आहे असें समजले. तो रात्रीचा समय होता. तथापि, आतां विलंब करण्याची वेळ नाहीं, म्हणून ते लागलेच पोषाख करून स्वार होऊन वाड्यांत गेले ; चिमणाजीआपा व त्यांच्या रक्षणार्थ भाऊंचे चिरंजीव हरीपंत व दाजीसाहेब तेथें निजले होते त्यांस त्यांनीं जागें केले आणि सत्वर प्रयाण करण्याची तयारी केली. इतकें होत आहे तो पहांट झाली. नारोपंत चक्रदेव मोठी फौज घेऊन भाऊंस धरण्याकरितां शहरांत

आले. वाड्यासमीप येतात तों परशुरामपंतभाऊ, श्रीमंत चिमणाजी आपास आपल्या घोड्यावर घेऊन दोघां चिरंजिवांसह बाहेर पडले. भाऊंचे बरोबर त्यांचे खासगी पथकांतील पांचशे निवडक स्वार मात्र होते. बुधवारांतून ही मंडळी चालली. भाऊ व भाऊंकडील मंडळी घोड्यावर बसून, हातांत पट्टे चढवून सिद्ध झाली होती. कांहीं स्वार पुढे, भाऊ व चिमणाजीआपा मध्यभागी आणि कांहीं स्वार मागे अशा प्रकारे शहरांतून गेले. शत्रूंनी त्यांच्यावर शहरांत वार काढला नाही. नाही तर तेथेच युद्ध जुंपावयाचें. शहरा बाहेर गेल्यानंतर भाऊंना पटवर्धनांच्या इतर पथकांतील फौज येऊन मिळाली तेव्हां त्यांच्याबरोबर तीन हजार फौज झाली. या फौजेनिशीं भाऊंनी जुन्नराकडे शिवनेरी किल्ल्याची वाट धरिली. मागोमाग चक्रदेव होतेच. कोणास अन्न नाही, पाणी नाही. वाटेनें रात्री चक्रदेव यांच्या सैन्यावर भाऊंनी छापा घातला व वुणगे लुटले. शेवटीं भाऊ व त्यांची फौज शिवनेरी किल्ल्या नजीक उतरली. नारोपंतही दाखल झाला. त्याजबरोबर सातहजार फौज होती व आणखी सातहजार मागून येऊन मिळाली. किल्लेदार याचें साह्य मिळाल्यास किल्ला लढवितां येईल म्हणून रात्री भाऊ, चिमणाजीआपास बरोबर घेऊन किल्ल्यावर गेले. किल्लेदाराला भाऊंना साह्य करण्याचें धैर्य होईना. तेव्हां चक्रदेवाबरोबर युद्ध संग्राम करण्याचा नाद भाऊंनी सोडून दिला, आणि तहाचें बोलणें लाविलें. आनंदराव रास्ते यांनीं भाऊंस बंदोबस्तानें ठेवण्याचः जिम्मा घेतल्यावरून भाऊ त्यांचे स्वाधीन झाले. आणि त्यांनीं आपल्या बरोबरच्या लोकांस एकेक रूपया खर्चास देऊन आपले चिरंजीव; आपासाहेब यांजकडे जाण्याविषयीं त्यांस सांगितले. चिमणाजी आपा नारोपंताच्या हस्तगत झाले. नंतर रास्ते यांनीं भाऊंस मांडवगण येथें ठेविलें.

याप्रमाणें नानांच्या कारस्थानाचा शेवट होऊन या शूर पुरुषास काराग्रहवास प्राप्त झाला.

पुढील भागांत भाऊंच्या मुक्ततेचा योग कसा घडून आला याचें निवेदन करूं.

बंधविमोचन. सातारचें बंड.

नानांनीं रचिलेलीं कारस्थानें सिद्धीस गेलीं. वाजीरावास पेशवाईचें पद पुनः प्राप्त झालें. नाना कारभार पाहूं लागले. त्यांची मंडळी कामांत वागूं लागली. शिंदे, व थोंसले, यांस देऊं केलेले प्रांत दिले. आणि राज्यकारभारांत वर्षभर चालत असलेलें वावटळ, शांत झालें, असें वा-
 ह्यात्कारीं दिसूं लागलें. तथापि, अंतर्गत स्थिति फार भिन्न होती. वाजीरावानें नानांशीं सख्य केलें, तें केवळ स्वार्थसाधनाकरितां. इष्ट हेतु सिद्धीस गेला तसा वाजीराव नानाचा पुनः द्वेष करूं लागला. ज्या नानानें एवढा व्यूह रचिला, आणि सर्व सरदारांस वश करून आपणास हें महत्पद प्राप्त करून दिलें, तो समय आल्यास आपणास रसातळासही घालील, असें त्यास वाटूं लागलें. नानास घोटाळ्यांत घालण्याचा व आपण त्याच्यापासून स्वतंत्र होण्याचा समय कधीं येतो अशी त्याला चिंता लागली. इतक्यांत तशी संधि आली. तुकोजी होळकर मरण पावला, आणि त्याचे चार पुत्र त्याच्या गादीकरितां भांडूं लागले. त्यांपैकीं एकास नानांचा आश्रय होता. शिंदानें दुसऱ्यासच पाठीशीं घातलें, आणि गादीवर स्थापिलें. नानांस होळकराचा मोठा आधार होता, तो याप्रकारें नाहीसा झाला. होळकर, शिंद्याचा अंकित झाला. शिंद्याचें वजन पहिल्यापेक्षांही अधिक झालें. नाना अगदीं फिके पडत चालले ; शिंदा पुण्यांत पाहिजे तें करूं लागला. वाजीरावास शिंद्याचीं कृत्यें मनापासून आवडत होतीं, असें नव्हे, पण कसें तरी करून ना-
 नांचा तोरा कमी करावयाचा असा त्याचा अंतरथ हेतु होता. म्हणून शिंद्याला त्याची आंतून फूस मिळाली. खरा प्रकार ल्हटला म्हणजे नाना, व शिंदे या उभयतांचाही वाजीराव द्वेष करीत असे. परंतु उभयतांच्या नाशास एक कालींच सिद्ध न्हावें, तर त्यांची कदाचित् एक वाक्यता होऊन उलट आपला नाश होईल, म्हणून प्रथम नाना आणि मागून शिंदा यांस अनुक्रमानें हात घालावा, हें चागलें, असें त्याला

वाटलें ; आणि त्याप्रमाणें त्यानें उपाय चालविले. शिंद्याचें व नानांचें चांगलें वनून राहिलें आहे, हें पाहून बाजीरावानें शिंद्याकडून नानाला कैद करण्याचें योजिलें. घाटग्याचा व बाजीरावाचा स्नेह होताच, व त्या उभयतांचे परस्पर करारही झाले होते. बाजीरावानें घाटग्याला सुचविलें कीं, आपल्या पूर्वीच्या कराराप्रमाणें तुम्हांस शिंद्याची दिवाणगिरी देण्याची माझी फार इच्छा आहे. पण तसें करण्यास नानांची धाडकाठी आहे, याजकरिता नानांची कांहीं वाट लाविली पाहिजे. या सूचनेस घाटग्याचें लागलेंच अनुपोदन मिळालें, आणि नानांना कैद करण्याविषयी त्या उभयतांचा विचार ठरला व अमलांतही आला. नाना एकदां शिंद्याच्या भेटीस त्याच्या छावणींत गेले होते, तेथें पूर्वं संकेताप्रमाणें घाटग्यानें त्यांस कैद केलें. ज्या नानानें कारभार मिळण्याकरितां भगोरथ प्रयत्न केले, व आपल्या बहुत दिवसांच्या मित्रासही कारागृह दाखविलें, त्याची अल्प काळांतच अशी अव्यवस्था झाली. हर ! हर ! कालगति विचित्र आहे.

ज्या गोष्टीनें नानांस कारागृह प्राप्त झालें त्यांतच भाऊंच्या मुक्ततेच बीज होतें हा एक चमत्कारिक योग समजावयाचा. ज्यावेळीं बाजीराव नानांच्या नाशार्थ प्रयत्न करूं लागला, त्यावेळीं त्यानें आपल्या मसलतींत सातारच्या राजास घेतलें होतें. आणि सातारच्या नानांचा वकील बाबूराव कृष्ण होता, त्याला कैद करावें, व किल्ला आपल्या हस्तगत करून घ्यावा, असें त्याला सुचविलें होतें. नानांचा नाश झाला ह्मणजे थोरल्या बाजीरावानें जसा सातारच्या गादीचा मान ठेविला होता त्याप्रमाणें मी ठेवून आपली सेवा करीन असेंही बाजीरावानें राजास वचन दिलें होतें. राजानें बाजीरावाच्या सांगण्याप्रमाणें सर्व केलें. पण आपला इच्छित कार्यभाग संपतांच राजाला दिलेलें वचन बाजीराव विसरला, व त्यानें शिवराम नारायण थत्ते यास राजापासून किल्ला परत घेण्याकरितां पाठविलें. राजा सामोपचारानें किल्ला स्वाधीन करीना. तेव्हां आपलें कृत्य आपणासच भोंवलें, म्हणून बाजीराव फार भयाभीत झाला. नंतर त्यानें किल्ला घेण्याकरितां माधवराव रास्ते यांजवरोवर थोडीशी फौज रवाना केली. रास्त्यांनीं तेथें जाऊन सामदाम इत्यादि उपाय योजून पाहिले; पण कांहीं केल्यानें

राजा एकेना. तो नवीन फौज ठेवूं लागला. शिवाचीही त्याला आंतू-
न अनुकूलता मिळाली. माधवरावानें हिथ्या करून एकवार रंजक
शाडली. पण उपयोग न होतां राजानें त्यावर लागलाच हळा करून
त्याला तेथून पिटाळून लाविलें. बाजीरावाला या पराभवामुळे साता-
रच्या दंग्याबद्दल फारच भय पडलें.

असें पेशव्यांच्या राज्यास मोठें संकट प्राप्त झालें असतां कोणीही सरदार
बाजीरावाच्या विचित्र स्वभावामुळे व आपसांतील कलहामुळे या शत्रूस
पादाक्रांत करण्याच्या कामास पुढें होईना. ही वार्ता भाऊ त्यावेळीं वाई-
स होते, त्यांना समजली. तेव्हां पेशव्यांच्या राज्याची भर अमदानीची
स्थिति व सांप्रतची स्थिति, यांचें स्मरण होऊन त्या शूर पुरुषास खरो-
खर खेद झाला, आणि साठीजवळजवळ उमर आली असतां 'सर-
कारची आज्ञा होईल तर या कामावर मी फौज घेऊन जातो व
सरकारची फौजेकरून येतो' असा त्यांनीं लागलाच बाजीराव याजकडे रास्ते
यांचे द्वारे निरोप पाठविला.

भाऊंची विनंती लागलीच मान्य झाली आणि त्यांस मुक्त केलें. *
पराक्रमी पुरुष हे राज्याचे आधारस्तंभ होत. त्यांच्या शिवाय राज्याची
इमारत रहावयाची नाही, व टिकावयाचीही नाही, असें म्हणतात,
त्याचा या वेळेस बाजीरावास चांगला अनुभव आला. त्याच्या पदरीं
राव अरेराव पुष्कळ होते. पण ते हांजी हांजी करण्याच्या उपयोगा-
चे. आणीबाणीचा प्रसंग येतांच सर्वांनीं त्याला अंगाबाहेर टाकिलें,
आणि ज्या पुरुषाचा त्यानें विनाकारण नाश केला, त्याच्याच तोंडाकडे

* भाऊंच्या मुक्तेचा हा योग साहजिक आला. तथापि, तो न येता तरी
त्यांचा कारागृहवास फार दिवस लांबला नसता. त्यांच्या पदरच्या मंडळीचे
त्यांच्या मुक्तेबद्दल दीर्घ प्रयत्न चालले होते. या मंडळीपैकीं रामचंद्र श्रीधर
ऊर्फ बुवा काळे म्हणून भाऊंचे विश्वासु पथक फडणीस होते, त्यांनीं, त्या वेळीं
दरबारांत शिवाचें वजन होतें त्याजकडे त्यांच्या केतरा नावाच्या प्रिय वेश्येच्या
द्वारे संधान लावन भाऊंच्या मुक्तेविषयीं व्यवस्था केली होती. बाबा फडणिसाचे
वंशज रा० रा० केशवराव वळवंत ऊर्फ दादाफडणीसश्रीमंत जमखंडीकरांच्या पदरीं
आहेत. त्यांनीं या प्रसंगाचें दौलतराव शिंदे यांचें पत्र प्रथमचर्चास दाखविलें,
तेंच या लेखास आधार होय.

त्याला पाहावे लागले. पराक्रमी पुरुषांचा राजांनी परामर्श घ्यावयाचा, तो अशाच प्रसंगा करितां. भाऊंची मुक्तता झाल्यावर थोड्याच दिवसांत त्यांनी मोठें सैन्य जमविलें. ज्यांनी त्यांजबरोबर स्वान्याकरून आपले आयुष्य घालविलें होतें, ते या नवीन स्वारीची वार्ता ऐकतांच त्यांना मोठ्या आनंदानें मिळाले. सुमारे १०,००० फौज तयार झाली. त्या वेळीं पावसाळा होता. नद्यांना पूर आले ह्मते, लष्णून शत्रूंची आपणास मुळांच भीति नाहीं असें समजून सातारचा राजा स्वस्थ कालक्षेप करित होता. शहरांत ठिकठिकाणी चौक्या ठेवावयाच्या त्याही आनें ठेविल्या नव्हत्या. अशी बातमी ठेवून भाऊंनी वेण्येला एक उताराची जागा शोधून काढिली, आणि दहा हजार फौजेनिशीं वेण्या उतरून * जाऊन एकाएकी शहराजवळ येऊन ठेपले. शत्रु अकस्मात् आल्याची बातमी साताग्यास कळतांच राजाचे लोक, ज्याला जिकडे वाट सांपडेल तिकडे पळत सुटले. राजाच्या फौजेचे अधिपत्य राजाचा भाऊ चतुरशिंग याजकडे होतें. त्यानें व घेलाजी. आणि सेनाजी मोहिते, कुशावाराजे, दुर्गोजी महाडीक, यांनी पराकाष्ठा करून पळणाऱ्या लोकांची थोपाथोपी केली. ते भाऊंच्या लष्कराचे तोंडावर गेले. या लोकांची व भाऊंची झटपट चालली. राजाचे लोक मोठ्या निकरानें लढले. परंतु भाऊंच्या सैन्या पुढें त्यांचा उपाय चालेना. भाऊंनी एकसारखी कत्तल चालविली. मोहिते ठार झाले. कुशावाराजे व दुर्गोजीराजे महाडीक फार जखमी झाले. सेनाजी मोहिता मी शत्रूस पाठ दाखविणार नाहीं असा संकल्प करून जिवाची आशा सोडून तुटून पडला. परंतु त्याचे तुकडे तुकडे झाले. सैन्य पळून गेलें. राजा पूर्वीच किल्ल्यावर चढून गेला होता.

याप्रमाणें शत्रूंची दुर्दशाकरून विजयी होच्छांते भाऊंनी शहरांत प्रवेश केला. त्यांच्या सैन्यानें तें शहर लुटलें. सामुग्रीचा वगैरे किल्ल्यांत पुरवठा नसल्यामुळें राजा लागलाच शरण आला व किल्ला त्यानें स्वाधीन केला. इकडे चतुरशिंग समरांगणांतून पळाला, व

* या वेळीं वेण्या पाण्यानें दुथडी भरून चालली असतां, तिनें दुभागून भाऊंना व त्यांच्या सैन्याला मार्ग दिला अशी दंतकथा सांगतात—ग्रांट डफ.

कोल्हापूरच्या राजाने त्यावेळी वंड केले होते त्यास जाऊन मिळण्याकरिता त्याने तिकडची वाट धरली. भाऊंनी पाठोपाठ आपले सैन्य पाठविले. तथापि, तो त्यांच्या हाती लागला नाही.

याप्रमाणे सातारची मोहीम सिद्धीस नेऊन यश संपादन केले असता व पेशव्यांची मोठी अब्रू राखिली असता ते सर्व विसरून मोहिमेचे काम आटपताच भाऊंस आपल्या फौजेस निरोप देण्याविषयी बाजीरावाची सूचना झाली. त्या शूर पुरुषाच्या पराक्रमास हे उत्तमच बक्षीस म्हणावयाचे ! ज्याला गुणांची परीक्षा नाही अशा धन्याची चाकरी करण्यापेक्षा पोटांत काटे भरणे चांगले असे लक्षणतात ते सत्य आहे. आपल्या पराक्रमाचे व गुणांचे असे चीज झाले हे पाहून भाऊंस काय वाटले असेल, याची कल्पना वाचकांनीच करावी. तथापि, काळच फिरला होता व येईल त्या काळास पाठ देणे योग्य होय असे मनाचे समाधान करून भाऊंनी पेशवेसरकारास विनंती केली की, "मी सरकारचा विश्वासु चाकर आहे. मला या लोकांचे बहुत देणे झाले आहे. लहणून सरकारच्या आज्ञेप्रमाणे करण्यास सांप्रत अडचण आहे. याउपर स्वामींची मर्जी. मजविषयी स्वामींनी शंका धरू नये."

भाग १४.

कोल्हापूरचे प्रकरण. भाऊंचा मृत्यु.

नाना फडणविसास कारागृहवास कसा प्राप्त झाला याचे मागील भागांत दिग्दर्शन केलेच आहे. नानांस नगरच्या किल्ल्यावर ठेविले होते. शिंद्याच्या द्वारे नानांची अशी व्यवस्था लाविल्यानंतर, बाजीराव शिंद्यास पाण्यांत पाहू लागला. शिंद्याच्या तेजापुढे आपले तेज अगदी पडत नाही, तेव्हां नानाप्रमाणे याचीही एकदां निर्गत लाविली पाहिजे, लहणजे आपणास स्वरे स्वातंत्र्य प्राप्त होईल, असे विचार त्याच्या

मनांत घोळूं लागले. यास्तव नानांपासून मुक्तता करून घेतल्यानंतर बाजीराव शिंद्याच्या नाशार्थ यत्न करूं लागला. हा हेतु सिद्धीस नेण्याकरितां त्यानें निजामसरकार व टिपू यांजबरोबर मसलती सुरू केल्या. शिंद्याच्या कानावर ही गुणगुण येतांच, तो सावध झाला. त्यानें उलट मसलती करून बाजीरावाचे दांत त्याच्या घशांत घालण्याचा व्रत केला. बाजीरावाची चांगली खोड मोडून त्याला ताब्यांत ठेवणारा, नानाफडणवीस याची शिंद्यानें लागलीच मुक्तता केली, आणि त्याला पुण्यांत आणिलें. ही गोष्ट परशुरामभाऊ फौज घेऊन सातारचे मोहिमेवर गेले, त्यानंतर पुढें लवकरच घडून आली. नंतर कांहीं दिवसांनीं नाना कारभार पाहूं लागले.

कारागृहांतून मुक्त झाल्यानंतर भाऊंबरोबर आपण विनाकारण द्वेष केला, याजबद्दल नानांच्या चित्तास पश्चात्ताप झाला. शिंदे आदिकरून सरदारांबरोबर आपण मित्रत्वानें वागलों ; पण त्यांचा स्वार्थ असे तोपर्यंत मात्र ते आपणाबरोबर गोडीनें वागले. तो संपतांच ते आपल्या नाशार्थ प्रवृत्त झाले, हे विचार नानांच्या मनांत घोळूं लागले. भाऊंनीं अनेक प्रसंगीं केलेले उपकार, त्यांचें आपणाविषयीं प्रेम व निष्ठा आणि आपल्या मनोदयानुरूप वागण्याची इच्छा, यांचो आपणास कशी विस्मृति पडली याचें, त्यांचें त्यांसच नवल वाटूं लागलें. दरवारच्या त्यावेळच्या स्थितींत भाऊसारख्या पुरुषाच्या साहाय्याची नानांस फारच गरज होती. लहणून बंधमुक्त होऊन आल्यावर भाऊंबरोबर सख्य करण्याचा नानांनीं घाट घातला. सुदैवानें तसा योगही प्राप्त झाला.

पेशवे, निजाम व इंग्लिश या त्रिवर्गींनीं सख्य करून एक समयावच्छेदें करून टिपूच्या राज्यावर इ० स० १७९२ त मोठी स्वारी केली, व त्यांत पेशवेसरकारच्या फौजेचें आधिपत्य भाऊंकडे होतें, हें वाचकांस माहित आहेच. टिपूनें त्यावेळीं शत्रूचे पाय धरिले, आणि अर्धें राज्य देऊन तह केला. पण नीच मनुष्यास शासनाचें स्मरण फार दिवस राहात नाहीं. इंग्लिशांच्या स्वस्थतेच्या कारकीर्दीमुळे, आणि पेशवे व निजाम यांत परस्पर कलह लागल्यामुळे, टिपू पुनः उन्मत्त झाला. त्याचें पुनः शासन करण्याकरितां निजामसरकार व इंग्लिश यांचा इ० स० १७९८ त तह झाला. त्यावेळीं इंग्लिशांचा वकील

पुण्यांत होता, त्यानें या तहांत पेशवेसरकारानें मिळवें ह्मणून विनंती केली. याच समयास भाऊ सातारच्या वंडाचा मोड करून यशस्वी होऊन आले होते, आणि नानांचा कारभारांत प्रवेश झाला होता. शूरांची मर्जी सुप्रसन्न करून घेण्याचा उत्तम मार्ग ह्मटला ह्मणजे त्यांना एखाद्या जंगी मोहिमेवर जाण्यास सांगणें हें होय. याजकरितां भाऊंचें व आपलें पूर्ववत् सख्य करून घेण्यास्तव नानांनीं या मोहिमेचें काम त्यांजकडे सांगवें असें योजिलें. तथापि, ज्याशीं शत्रुत्वानें आचरण केलें त्याजबरोबर आतां एकदम सख्य करण्याचा घाट कसा घालावा, हा त्या मानी पुरुषास विचार पडला. प्रथमतः नानांनीं भाऊंचे जेष्ठ चिरंजीव आपासाहेब यांजला हें काम सांगवें, अशी युक्ति काढिली. पण आपासाहेब निस्सीम पितृभक्त, पित्याच्या प्राणाकरितां प्राण देणारा असा होता. तो आपल्या पित्याचा अपमान करून आपण स्वतः या मोहिमेचें काम पतकरीना. भाऊंस नानांचा अंतस्य हेतु कळला. मग त्यांच्या व नानांच्या भेटी झाल्या व झालेल्या सर्व गोष्टी विसरून उभयपक्षां सख्य झालें. “ धारवाडचा किल्ला व कर्नाटक प्रांतांत आणखी जहागीर तुलास मिळेल ” असें नानांचें वचन घेऊन भाऊंनीं हें कार्य स्वीकारिलें.

मोहिमेची सर्व सिद्धता झाली. भाऊंनीं आपले स्वार, शिलेदार सर्व जमा केले. पूर्वी श्रीरंगपट्टणच्या मोहिमेत जो लिटल साहेब भाऊं-बरोबर होता, तो इंग्लिशांचें पळटण घेऊन भाऊंच्या कुमकेस आला. पेशवे सरकारचा निरोप घेऊन निघावयाचें; पण तो निरोप लवकर मिळेंना. इंग्लिशांच्या वकिलापार्शीं ‘ आम्ही फौज पाठवितों ’ असें बाजीराव ह्मणे, पण आंतून त्याची टिपूच्या वकिलाबरोबर खलबतें चाललीच होती. ही बातमी इंग्लिशांना समजली. तेव्हां त्यांनीं या कुमकेची वाट न पाहतां, निजामाचें सैन्य तयार होतें तें घेऊन श्रीरंगपट्टणावर स्वारी केली. तेथें जें युद्ध झालें, त्यांत टिपू मारला गेला, व त्याचें सगळें राज्य अचानक त्यांच्या हातीं आलें. या सर्व कारणांमुळे टिपूचा अंत करण्याचा योग भाऊंच्या हातून घडून आला नाही.

टिपूच्या मोहिमेचें काम याप्रमाणें हातचें गेलें. तथापि, नानांनीं भाऊंस दुसरी एक महत्वाची मोहिम सांगितली. ही मोहिम भाऊंचे हाडवैरी व

पेशव्यांचे जुनाट शत्रु, कोल्हापूरकर महाराज यांजवर होती. दक्षिण-महाराष्ट्रांत त्यावेळीं कोल्हापूरकरांनीं अनर्थ मांडिला होता. पेशव्यांच्या राज्याचा दक्षिणभाग तोंडांत टाकावा, असा त्यांचा फार दिवस यत्न चालला होता. इ० स० १७९३ त भाऊंनीं, त्यांची चांगली खोड मोडिली तेव्हां कांहीं दिवस त्यांचे खेळ बंद पडले होते. पण पुढे भाऊंचे गमन पुण्यास झाले ; मराठेसरदार निजामाच्या स्वारींत गुंतले ; आणि सर्वाई माधवराव पेशवे कैलासवासी होऊन, सरदारांत व प्रधानांत कलह लागले; तेव्हां त्यांनीं पुनः संधि साधिली, आणि आणखी खेळ चालू केले. महाराजांत असतां बानाफडणविसाने जीं कारस्थाने निर्माण केलीं त्यांत कोल्हापूरकरांनीं पठवर्धनसरदारांच्या—मुख्यत्वे भाऊंच्या—जहागिरीवर स्वारी करावी, असे एक कारस्थान होते, हे वाचकांच्या स्मरणांत असेलच. या गोष्टीनें कोल्हापूरकरांस अधिकच फावलें. त्यांनीं पूर्वापेक्षा विशेष पाय पसरले. भुदरगडचा किल्ला पुष्कळ दिवस पठवर्धनांच्या हवाली होता तो घेतला ; चिकोडी व मनोळी हे दोन प्रांत हस्तगत केले ; हुबळी आदिकरून संपन्न शहरे लुटून फस्त केलीं ; आणि घळभगडच्या किल्ल्यावरही आपलें निशाण नेऊन राविलें. भाऊंनीं व त्यांच्या पुत्रांनीं कोल्हापूरकरांस अगदीं लीन करून दाबांत ठेविलें होतें, त्यांजवर त्यांचा मोठा राग असे. त्यांच्या नांवाने ते जळत असत. त्यांचा केव्हां सूड घेऊं असे त्यांना झालें असे. भाऊंवर संकटसमय येऊन त्यांस मोडवगणच्या किल्ल्यावर टाकिलें, तेव्हां या शत्रूंचा हर्ष गमनांत मावेना. या भूतलावर आपणास आतां कोणी शत्रु राहिला नाहीं असे त्यांस वाटलें. विपत्तींत पडलेल्या आपल्या शत्रूंचा सूड घेण्याकरितां त्यांनीं कंवर बांधिली. भाऊंचे आवडते राहण्याचे स्थान तासगांव याजवर हल्ला करून ते त्यांनीं लुटले. भाऊंचा वाडा जाळिला. संवदलगाचा किल्ला हस्तगत केला आणि भाऊंच्या गोकामहालावर स्वारी करून एक लक्ष वीसहजार रुपये खंडणी घेतली. असे नानाप्रकारचे कोल्हापूरकरांनीं अनर्थ मांडिले होते. धोंडोपंत गोखले म्हणून पेशव्यांचे कर्नाटकांत सरसुभेदार होते, त्यांनीं कोल्हापूरकरांबरोबर एक दोन वेळां संग्राम केला, पण अखेरीस त्यांनाही हात टेकावे लागले.

कोल्हापूरकरांचे कर्नाटकांत चांगले पिकले आहे, व तिकडे ते य-

येच्छ कृत्ये करीत आहेत असें ऐकून पेशवेसरकारचे कित्येक शत्रुही असें जपार्शी आश्रयार्थ आले, आणि त्यांच्या साहाय्य शटूं लागले. भाऊंनी सातारचे बंड मोडिलें तेव्हां महाराजांचा वंधु चतुरशिंग तेथून पळाला तो कोल्हापूरकरांच्या दरबारांत आला, आणि त्यांची चांगली कुमक घेऊन तो रास्ते व प्रतिनिधी त्याच्या पाठीस लागले होते, त्यांच्या तोंडावर गेला. त्यांच्यावर त्यानें एकाएकी छापा घातला आणि त्यांचे बहुतेक लोक कापून काढिले.

कोल्हापूरकरांचें प्रस्थ फारच माजलें, तेव्हां पेशवेसरकारास त्यांचा विचार करणे भाग पडलें. त्यांनीं या मोहिमेचें आधिपत्य परशुरामभाऊंकडे दिलें. शिंदे, होळकर आणि इतर सरदार यांनीं तीस हजार स्वार व सहा हजार पायदळ जमवावें, आणि भाऊंची कुमक करावी, असेंही ठरलें. कोल्हापूरच्या मोहिमेचा हा ठराव झाला तेव्हां पर्जन्यकाल होता ; आणि वर्सातीचे दिवस संपेपर्यंत, शिंदे, होळकर यांच्या फौजा येण्याला अनेक अडचणी होत्या. म्हणून भाऊंनीं फक्त कोल्हापूरकरांच्या तोंडावर जावें, आणि सरदारांची कुमक येऊन पोंचेपर्यंत युद्धसंग्रामाचा फारसा प्रसंग न आगितां कोल्हापूरकरांस फारशी हालचाल करूं देऊं नये, अशी आज्ञा करून पेशवेसरकारांनीं भाऊंस पुढें रवाना केले. कोल्हापूरकरांनीं भाऊंच्या अनेक आगळिकी केल्या होत्या, आणि पेशवेसरकारचे अनंत अपराध केले होते, त्यामुळें भाऊंच्या आंगाचा तिळपापड झाला होता. या पुरातन शत्रूस चांगली आठवण राहिल असें शासन करण्याची केव्हां संधि सांपडेल याची भाऊ वाट पहात होते. पेशवेसरकारची आज्ञा होतांच त्यांना अत्यानंद झाला. शत्रूची समरांगणीं केव्हां गांठ घेईन असें त्यांस झालें. ते लागलेच पुण्याहून निघाले, आणि कुमकेची वाट न पाहतां कोल्हापूरकरांच्या सरहद्दीवर येऊन ठेपले. कुमक आल्याशिवाय लढाईचा प्रसंग आणूं नये अशी सरकारची सावधपणाची सूचना होती. पण त्वेषाच्या शपाट्यांत त्यांनीं तिकडे लक्ष्य दिलें नाहीं. त्यांना स्वस्थ वसवेना. पावसाळ्यालाही न जुमानतां त्यांनीं जारीनें लढाई सुरू केली. घटप्रभा व मलप्रभा यांच्या मधील किल्ले पुनः हस्तगत केले. सुरापूर व एलबुर्गे प्रांतांत अम्मल वसविला, आणि गोकाकेवरून चिकोडीजवळ

मुक्कामास झाले. कोल्हापूरकरांचा अनेकस्यळीं पराभव झाला, तेव्हां त्यांनीं राजधानीकडे तोंड फिरविलें. तथापि, ते निराश झाले नाहींत. महाराज व त्यांचे शूर दिवाण रत्नाकरपंतआपा यांनीं आणखी फौजा जमविल्या ; चतुरशिगांन त्यांस युद्धविद्या शिकविली ; आणि अल्पकाळांतच चांगलें सोळा हजार सैन्य तयार झालें. भाऊंना कुमक यावयाची आहे ती आली ह्मणजे ते आपणाला निःसंशय भारी होतील, हें समजून कोल्हापूरकरांनीं भर पावसाळ्यांतच भाऊंला गांठण्याचा विचार ठरविला. त्याप्रमाणें महाराज, दिवाण आणि दुसरे शूर सरदार, हें नवीन सैन्य घेऊन राजधानी सोडून निघाले. वेदगंगा व दुधगंगा या नद्या उतरून ते हमीपवाड्याजवळ आले. तेथून चार कोसांवर भाऊंचा तळ होता. न जाणो युद्धाची मसलत फसेल या भीतीनें कोल्हापूरकरांनीं पांढरे वगैरे भाऊंकडील शिलेदारांत कांहीं फितूरही केला होता.

सर्व सिद्धता झाल्यावर कोल्हापूरकरांचें सैन्य भाऊंवर जाण्याकरितां निघालें. भाऊंना ही वार्ता समजतांच तिकडे तेही युद्धास सिद्ध झाले. कोल्हापूरकर आतां तळ सोडून निघणार, इतक्यांत कांहीं अपशकुन झाला. त्यामुळें तो वेत त्या दिवशीं रहित झाला. असेंच आणखी एकवार घडलें. दोन वेळां असें झालें तेव्हां भाऊंना कोल्हापूरकरांचा कांहीं अंत लागेना. आपणास हूल दाखविण्याकरितां हे त्यांचे उपाय चालले असावेत असें ते समजले आणि अंमळसे बेसावधपणें राहिले. नंतर भाद्रपद वद्य तृतीयेस महाराजांनीं सरदार, मानकरी आदिकरून मंडळीचा दरबार भरविला, आणि उदईक लढाई करावयाची असा निश्चय ठरविला. भाऊंना या वेताची खबर लागली. पण पूर्वीप्रमाणें हाही पोकळ वेत असेल असें वाटून त्यांनीं तिकडे फारसें लक्ष पोंचविलें नाहीं. प्रातःकाळीं महाराजांच्या सैन्यानें छावणी सोडल्याची पुनः खबर आली. त्यावेळीं भाऊ बुद्धिबळें खेळत बसले होते ; शिलेदार लोक पगाराच्या मार्गील बाकीकरितां जिकीर करीत होते ; आणि तोफखान्याचे बैल चरावयास गेले होते. खबर येतांच तयारीची एकच गडबड उडाली. बुद्धिबळांतील लुटपुटांचें युद्ध सोडून, भाऊ खरोखर युद्धास सिद्ध झाले. शिलेदारांची त्यांनीं कांहीं समजूत काढिली, आणि तो-

फाचे बैल लवकर परत आणविले. असें होत आहे इतक्यांत दोन प्रह-
रचा सुमार आला. महाराज निपाणीनजीक आले, आणि तेथें क्षण-
भर विश्रांति घेऊन, पुढें अर्धकोशावर येऊन पट्टणकुडीजवळ लढाईच्या
वेतानें उभे राहिले.

इकडे भाऊंनी आपल्या सैन्याची व्यवस्था केली. आपले पुत्र
आपासाहेब व दाजीसाहेब यांजबरोबर एक एक टोळी देऊन त्यांना
दोन बाजू धरण्यास सांगितले. पुढें ओढा होता त्यांत कांहीं पायदळ
व गाडदी घालून आपण उभे राहिले. प्रथमतः उभयपक्षांकडून तो-
फांची मारगिरी चालू झाली. कोल्हापूरकरांनी नेटकऱून भाऊ
ओढ्यांत होते त्यांजवर प्रथम हल्ला केला. तेथें झटपट चांगलीच झाली.
कोल्हापूरकरांच्या पायदळाचा मोड झाला, आणि त्यांचे सुमारे ३०।४०
लोक ठार होऊन पुष्कळ जखमी झाले.

इतक्यांत भाऊंचे पुत्र आपासाहेब आपली टोळी घेऊन चाल करून
आले. त्यांच्या तोंडावर महाराजांनी, रत्नाकरपंत दिवाण व हैबतराव
गाइकवाड वगैरे शूर व नामांकित सरदार ठेविले होते. ते पुढें सरून
रणकंदन सुरू झाले. कोल्हापूरकरांवर आपासाहेब तुटून पडले.
त्यावेळीं अर्धघटका तेथें मोठ्या निकराचे युद्ध झाले. शत्रूकडील
धुळेजी पांढरे नांवाचा सरदार ठार मारला गेला आणि रामजी जाधव
जायवंदी झाला. आपासाहेबांनी कत्तल सुरू केली, तेव्हां शत्रूचा नि-
भाव लागेना. ते मार्गे पाय घेऊं लागले. त्यांचे हत्ती व निशाणे हीं
आपासाहेबांनी घेतलीं. आपले पुत्र स्वपराक्रमावर या लढाईत यश
संपादण्यास समर्थ आहेत असें पाहून भाऊ आपल्या फौजेच्या गोटाच्या
रक्षणार्थ तिकडे गेले. कोल्हापूरकरांचें सैन्य डगमगू लागलें, तेव्हां
महाराज मार्गे जवळच होते. त्यांजबरोबर निवडक तीनशें लोक होते.
निकराचा प्रसंग पाहतांच महाराज स्वतः पुढें सरले, आणि आपल्या
लोकांस उत्तेजन देऊन त्यांनी त्यांस पुनः आवेश आणिला. मग थोडी
सावरासावर करून ते मोठ्या त्वेपानें आपासाहेबांवर चालून गेले. या
समयी जी चकमक झडली तीत आपासाहेबांकडील पुष्कळ लोक पडले
व जखमी झाले. खुद्द आपासाहेबांस डाव्या दंडावर गोळी लागली,

त्यामुळे ते फार घायाळ झाले, परंतु आपण मार्गे सरलो असतां आपल्या शिपायांचे धैर्य खचेल ह्मणून अभिमानाने ते दम धरून जागच्याजागी उभे राहिले.

नंतर महाराजांच्या सैन्याने आपला रोंख दाजीसाहेब यांजवर धरिला. तिकडे अगोदरच फितूर झाला होता, त्यामुळे लढाईचे तोंड जुंपतांच फौज उधळली. असे होत आहे तो महाराजांकडील देव्ही टोळ्या एकत्र झाल्या व त्यांनी आपासाहेबांवर पुनः रोंख धरिला. हे मोठे सैन्य पाहून आपासाहेब आपल्या फौजेत अव्यवस्था न होऊं देतां हळुहळु मार्गे सरूं लागले; आणि जवळच अमलझरी नांवाचे खेडे होते, त्याच्या आश्रयास गेले. कोल्हापूरकरांची फौज मार्गे होती. ती गांवानजीक उभी राहिली. पुढे युद्धप्रसंग इकडे सर्व थंड पडला.

नंतर रत्नाकरपंतांनी आपासाहेबांची पाठ सोडून गोटामध्ये भाऊ आहेत असे ऐकून, तिकडे रोंख फिरविला. त्यावेळी सायंकाळचा तीन घटिका दिवस राहिला होता. भाऊ गोटांत थोड्याशा लोकांनिशी होते. त्यांच्या जवळ कित्येक शूर भाऊवंद आणि कांहीं शिलेदार व लोक इतकेच कायते राहिले होते. त्यांच्या पुत्रांजवळ फौजेच्या टोळ्या होत्या त्यांपैकी कोणाचेही साह्य आयत्यावेळी त्यांस दुर्दैवाने प्राप्त झाले नाही. दाजीसाहेबांची फौज उधळली, तेव्हांच ते तिजबरोबर समरांगण सोडून गेले होते, आणि आपासाहेब, जखमेने घायाळ होऊन अमलझरी जवळ होते, त्यांना भाऊसाहेब अद्यापि गोटांत राहिले नसतील, असे वाटून, तेही परभारे निघून गेले होते. अशी सर्व फांकाफांक झाल्यामुळे लढाईचे मान एकाएकी सर्व फिरले, आणि भाऊंवर अति दुर्घट प्रसंग गुदरला. तथापि, तो धैर्यशाली पुरुष, काडीमात्र डगमगला नाही. कोल्हापूरकरांची फौज गोटाकडे येऊं लागली तेव्हां त्यांनी आपला पाय बाहेर काढिला असता तर साधले असते. पण शत्रूस पाठ दाखविण्याचा हा भलता विचार त्यांच्या मनांत देखील आला नाही. बरोबरचे सर्व सैन्य नाहीसे झाले होते, तरी जिवासजीव देणाऱ्या कित्येक शूर बंधूस व राहिलेल्या शिलेदारांस बरोबर घेऊन तो शूर पुरुष अश्वारूढ होऊन कोल्हापूरकरांच्या थोर फौजेशी सामना करण्यास सिद्ध झाला. शत्रूजवळ येऊन लगटले. त्यांनी गोटास चोर्होबाजूने

वेढा दिला आणि आंत प्रवेश केला. शत्रूच्या हजारों मनुष्यांबरोबर हे सैंपन्नास वीर जिवावर उदार होऊन लढू लागले. घाव चालले. युद्धाच्या गर्दीत भाऊ विजेसारखे चमकत होते, व शस्त्रप्रहाराने शत्रूंची कत्तल करीत होते. त्यांच्या बरोबरचे लोक एका मागून एक पडत होते. इतक्यांत शत्रूकडील *हैवतराव गाइकवाड नांवाच्या सरदाराने भाऊंस मानेवर मोठा वार केला. त्याच्या योगाने ते घायाळ झाले. तथापि, भयाचे चिन्ह कांहीं न दर्शविता हातांत पट्टा होता त्याने, पांच सहा प्रमुख असामीस त्यांनी तेथच्या तेथे ठार केले. भाऊंची घायाळ अवस्था झाली हे पाहून कोल्हापूरकरांकडील गाइकवाड मंडळीने आपल्या स्वारांनिशी त्यांजवर लगट केली आणि ते तुटून पडले. या हातघाईच्या प्रसंगांत भाऊंस दोन कानांजवळ आणखी दोन जबर जखमा लागल्या. त्यांच्या योगाने ते घोड्याखाली आले आणि अत्यंत व्याकुळ होऊन धरणीतलावर पडले. त्यांस भयंकर मूर्च्छा आली, आणि तीतच त्यांचे देहावसान झाले असावे. भाद्रपद वद्य ४ चतुर्थी मंगळवार शके १७२१ या दिवशी सूर्यास्ताच्या समयास या प्रतापशाली पुरुषाचा अस्त झाला. त्यावेळी त्यांचे वय ६० वर्षांचे होते.

याप्रमाणे या शूर व पराक्रमी पुरुषाचा अंत झाला. त्याने आमरण क्षात्रधर्म चालवून, पेशवेसरकारची एकनिष्ठपणे सेवा केली, आणि अखेर स्वामिकार्यार्थ देह शिजवीत असतां महावीरांस अनुरूप असे धारातीर्थी, त्यांस सर्वोत्तम मरण प्राप्त झाले. रणांगणीं शत्रूंबरोबर समर करीत असतां मरण प्राप्त होणे, ही गोष्ट थोड्याच पुरुषांच्या वांच्यास येते. असा पुरुष सूर्यमंडळाला भेदून उत्तमलोकास जातो. त्यांत विशेष हे कीं भाऊंचे आराध्य दैवत श्री गणपती ; त्यांजवर त्यांची निःसीम भक्ति ; आणि त्या दिवशीं अंगारकी चतुर्थीचा योग होता सृष्टीतील सर्व उपक्रम आटोपून श्री गणराजाच्या सन्निध अविनाशी निर्मळ सुखाचा अनुभव घेण्याकरितां जाण्यास भाऊंनी हा योग्य समय साधिला.

इकडे भाऊ पडल्याची बातमी पसरतांच कोल्हापूरकरांच्या गोटांत

* हा हैवतराव गाइकवाड पूर्वी भाऊंच्या भाश्रयास होता.

जो अत्यानंद झाला तो सांगतां येत नाही. भाऊंचें व कोल्हापूरकरांचें मोठें हाडवैर. पेशवेसरकारच्या कोणत्याही सरदारास महाराज इतके भीत नसत, इतके त्यांस भाऊंचें भय होतें. त्यांनीं अनेक वेळां त्यांस जर्जर केले होते. भाऊंचें नांव ऐकितांच त्यांचा थरकांप होई. अशा प्रबल शत्रूच्या मृत्यूने महाराजांस व त्यांच्या सरदारांस आनंद झाला हें साहजिकच आहे. भाऊंच्या प्रेताचा ते शोध करूं लागले. हैबतराव गाडकवाडानें समरांगणांतून प्रेत उचलून एका बारगिराबरोबर महाराजांच्या अवलोकनार्थ पाठविलें. वाटेंत घाटगे आडनांवाच्या एका सरदारानें तें प्रेत बारगिराजवळून आपल्या घोड्यावर घेतलें, आणि आपण त्यांस मारलें अशी फुकी फुशारकी मारीत महाराजांकडे गेला. महाराज आपल्या तंबूंत उभे होते. घाटगे पुढें येऊन उभे राहिले. तें भाऊंचेंच प्रेत आहे असें पाहून महाराजांस अति हर्ष झाला. त्यांनीं साखरा वाटल्या आणि मोठी फत्ते झाली लपून जयसूचक तोफा सोडविल्या. एथपर्यंत सर्व गोष्टी ठीकच झाल्या. पण मग त्या हर्षाच्या भरांत महाराजांस देहभान राहिलें नाही, आणि एक त्यांनीं अगदीं अनुचित कर्म केले. त्याचा डाग त्यांच्या नांवाला निरंतर राहिल. भाऊंसारखे श्रीमंतांच्या पदरचे मोठे सरदार पाडाव आले, त्यांना जीव आहे किंवा नाही याचा कांहीं एक विचार न करितां, महाराजांनीं चित्तांत वैरभाव आणून भाऊंचें प्रेत घोड्याखालीं टाकलून देण्याविषयीं घाटगे यांस आज्ञा केली, आणि खासवारदार यास त्याचे *तुकडे करण्यास सांगितले. हर हर ! काय हें अनुचित कर्म !

भाऊंचा समरांगणीं अंत झाला, त्या प्रसंगीं त्यांचे चार पुत्र व अ-

* महाराजांनीं हें भयान्य कृत्य केल्याविषयीं क्यापटन ग्रांट डफ यांनीं आपल्या “ मराठ्यांच्या इतिहासांत ” उल्लेख केला आहे ; व ही गोष्ट भाऊंच्या पदरचे कोणी दाजीवा लिमये यांनीं आपणास सांगितली असें लिहिलें आहे. “ कोल्हापूर व कर्नाटक प्रांताचा इतिहास ” कर्ते प्रोफेसर बाळाजी प्रभाकर मोडक यांनीं महाराजांचा कैवार घेऊन या गोष्टीविषयीं कांहीं आक्षेप घेतला आहे. परंतु, आम्हास या लढाईची हकीकत त्या लढाईत असलेल्या एका गृहस्थानें लिहिलेली मिळाळी आहे तिजवरून पाहतां प्रोफेसर मोडक यांचें अनुमान असत्य ठरतें. वरील हकीकत याच लेखावरून आम्हीं लिहिली आहे. या ठिकाणची लोक-वार्ताही आमच्याच पक्षास अनुकूल आहे.

नेक भाऊवंद यांपैकीं कोणीही जवळ नव्हते. त्यांच्या जिवाला जीव देणारे जे शूर होते त्यांनीं त्यांच्या अगोदरच समरांगणावर आपला देह ठेविला होता, आणि कांहीं मंडळी गैर समजाने व कांहीं भयाने पूर्वीच निघून गेली होती. अशा अवस्थेत प्रेतांचे दहनही तसेच राहावयाचे. पण भाऊंची पुण्याई सवळ. त्यांचे दहन करण्यास एक गृहस्थ आपण होऊन सिद्ध झाला. मिरजकर गंगाधरराव गोविंद ऊर्फ बाळासाहेब यांजकडून नारो हरी करंदीकर नांवाचा कोणी गृहस्थ कोल्हापूर करांच्या दरवारांत वकील होता. तो या प्रसंगी महाराजांच्या स्वारी बरोबर होता. भाऊ व बाळासाहेब हे परस्पर चुलतबंधु, तथापि, त्यांचे सहोदर बंधू प्रमाणे परस्परांवर प्रेम असे. यामुळे नारो हरी हा भाऊंस आपल्या यजमानाप्रमाणे लेखित असे, व त्या नात्याने त्यांजबरोबर वागे. भाऊसारख्या पुण्यवान् व प्रतापशाली पुरुषाच्या उत्तर कार्यास आपले हात लागण्याचा प्रसंग कालांतरांही यावयाचा नव्हे, तो दैवयोगे आपणास प्राप्त झाला, हे आपल्या महत्पूर्वसुकृतांचे फळ असे नारो हरीने मानिले, आणि भाऊंच्या देहांचे सार्थक करण्याकरितां फारच मेहनत केली. प्रेतांचे छिन्नविछिन्न तुकडे झाले होते, ते त्याने गोळा केले आणि जवळ दोन मनुष्य रक्षणाकरितां ठेवून आपण दहनाची परवानगी आणण्याकरितां महाराजांच्या डेव्यांत गेला. महाराज निद्रिस्त होते. महाराजांचे व भाऊंचे उभे हाडवैर यामुळे, नारो हरीने नानाप्रकारे विनवणी केली तरी महाराजांपाशीं जाऊन परवानगी विचारण्याचे कोणासही धैर्य होईना. सर्वांनीं कानावर हात ठेविले. शेवटीं महाराजांचे गुरु यांजकडे जाऊन नारोपंताने भीड घातली आणि त्यांच्या द्वारे महाराजांची भेट घेतली. महाराजांस त्याने अनेक सामोपचाराच्या व बुद्धिवादाच्या गोष्टी सांगितल्या आणि त्यांचा राग शांत करून दहनाची परवानगी मिळविली. नंतर मोठ्या मेहनतीने सर्व सामुग्रीची सिद्धता करून नारो* हरीने हमीपवाळाजवळ भाऊंच्या प्रेतांचे यथाविधि दहन केले.

* नारो हरीचे वंशज रा० रा० जनार्दन हरी करंदीकर हे प्रस्तुत जमाखिंडी येथील हुजुर कोर्टांत वकील आहेत. नारो हरी आपणास, या अंतकालच्या सेवेवरून भाऊंचा पांचवा पुत्र असे म्हणवीत असे. भाऊंच्या पुतांनीं नारो हरीची सेवा लक्षांत आणून त्याला कांहीं स्थावर उत्पन्न करून दिले, त्याचा अद्यापि त्याचे वंशज उपभोग घेत आहेत.

भाऊंना चार पुत्र असतां व त्यांच्या बरोबर निरंतर शेंकडों मनुष्ये असतां, अंतकाळीं कोणीही जवळ राहिलें नाहीं हा कांहीं विचित्र दैवयोग समजावयाचा. निजतां, बसतां, उठतां ज्या बरोबर शेंकडों लोकांची गर्दी असावयाची, त्या पुरुषाच्या दहनक्रियेस कोणी असूनये काय ? हर हर ! काय ही दुःखदस्थिति. जगांत असे अनेक प्रसंग घडतांना मनुष्ये पाहतात, परंतु मी तुझा आणि तूं माझा हा जो लोभ तो किंचित् तरी कमी झाला आहे काय ? असो.

भाऊंच्या मरणाची वार्ता ऐकून संपूर्ण महाराष्ट्रदेश हळहळला. खड्यांच्या लढाईत जय संपादन, निजामासारख्या प्रबल व गर्विष्ठ शत्रूचा नक्षा उतरल्या पासून भाऊ संपूर्ण महाराष्ट्रदेशीय जनांचा लाल झाला होता. असा पटाईत शूर वीर आपणामध्ये आहे या गोष्टीचा ते गर्व वहात, आणि अशा पुरुषाच्या हातीं सैन्याचें काम आहे, तों पर्यंत मराठ्यांस पीडा देण्याची कोणाचीही प्राज्ञा नाहीं असें ह्मणत. असा अमूल्य मोहरा एकाएकीं नाहींसा झाला यामुळे जिकडे तिकडे हा-हाःकार झाला. कुटुंबांतील एखादा कर्ता पुरुष नाहींसा झाला ह्मणजे कुटुंबांतील मनुष्ये जशीं शोकाकुल होतात, तसे सर्व लोक शोकाकुल झाले. असा वीर पुनः व्हावयाचा नाहीं असें सर्वम्हणूं लागले. बाजोराम पेशवा ह्मटले असतां भाऊंचा शत्रु, तथापि, तोही त्यावेळीं त्यांचे पराक्रम स्मरून व स्वामीकार्यार्थ आजन्म त्यांनीं आपली काया कष्टविली आणि त्याच सत्कृत्यांत त्यांनीं आपले अमूल्य प्राण खर्चिले, या गोष्टीचे स्मरण करून फार हळहळला. ज्यांनीं भाऊंबरोबर अनेक मोहिमा करून, लढाईच्या यशाचा व संकटांचा वांटा, त्यांबरोबर भोगिला होता, त्यांच्या नेत्रांतून हें वर्तमान श्रवण करतांच आश्रुधारा लोटल्या त्या कांहीं केल्या थांबेनात. असा सेनापती पुनः आपणास प्राप्त व्हावयाचा नाहीं असें वारंवार ह्मणून त्यांनीं फार शोक केला. सर्वांत नानाफडणविसांस फार दुःख झालें. ज्याच्या पराक्रमावर आपण अनेक कारस्थाने रचून, सिद्धीस नेलीं ; ज्याच्या पराक्रमाने आपण हैदर, टिपू, निजाम, कोल्हापूरकर इत्यादि मोठमोठ्या बलाढ्य शत्रूंंस लीन केलें ; ज्याच्या पराक्रमाने आपण मोठमोठे देश काबीज केले; आणि ज्याच्या पराक्रमावर मराठी राज्याचा सर्व हिंदुस्थानांत

कोर्तिध्वज उभा केला, तो आपला मित्त व साह्यकर्ता भाऊ, आपणास मार्गे टाकून गेला, असे एक एक विचार मनांत येऊन नानांस रडे कांसळले तें कांहीं केल्या आवरेना. भाऊं बरोबर आपण मध्यंतरी कृतघ्नपणें वागलों, त्यामुळे रागावून तर त्यांनी आपला असा त्याग केला नसेलना, असे त्यांचें मन त्यांना टोचूं लागलें. भाऊंच्या उपकारांचें त्यांना एकदम स्मरण झालें आणि त्यांचें गुण मूर्तिमंत पुढें उभे राहिले. एक भाऊशिवाय मराठ्यांचें सर्व राज्य त्यांस ओस व भयाण दिसूं लागलें. त्याचा ताता आतां कोणी राहिला नाहीं अशी नानांच्या मनानें काळजी घेतली. त्यांचें मन उदास झालें. त्यांना कांहीं सुचेना. त्यांचें धैर्यच खचलें. यापुढें पांच सहा महिन्यांतच नानांचा अंत झाला.

तासगांवांत भाऊंच्या वाड्यामध्ये जो अनर्थ लोटला त्याचें वर्णन करितां येत नाहीं. भाऊंचे पुत्र परत येऊन आपल्या पित्याची मार्ग-प्रतीक्षा करित होते तों ही विपरीत वार्ता येऊन थडकली; त्यावेळीं त्यांजवर केवळ दुःखाचे पर्वत कोसळले. भाऊंचा आपणांवर केवढा लोभ; त्यांनी आपले लालन पालन किती वाच्छल्यानें केले; आपणां करितां त्यांनी किती देह कष्टविले; आणि आपणांवर केवढे थोरथोर उपकार केले; या सर्व गोष्टी त्यांच्या मनांत देऊन एकदम त्यांचा कंठ दाटून आला, आणि ते मोठमोठ्यानें रडूं लागले. एकएक प्रसंगाचें स्मरण करावें आणि हुंदका देऊन पुनः पुनः शोक करावा, अशी त्यांची स्थिति झाली. ते सर्व मोठे धैर्यवान्, परंतु त्या प्रसंगां त्यांचा शोक त्यांना आवरेना. भाऊंना मार्गे एकटें टाकून आलों ही आपण मोठी कृतघ्नपणाची गोष्ट केली असें वाटून त्यांस अधिकच शोकास कारण झालें, आणि ते एकसारखा विलाप करूं लागले. तासगांवशहर भाऊंचे आप्त, आश्रित, इष्टमित्र, आणि सेवक त्यांनीं भरलें होतें तें त्यांकांलीं शोकसागरांत निमग्न झालें आणि भयाण व उदास दिसूं लागलें.

भाऊंच्या मरणाबद्दल, त्यांच्या पटवर्धन मंडळीस फार दुःख झालें. गणपेठराव मिरजकरांच्या मार्गे भाऊच त्यांच्यांत प्रमुख होते व त्यांच्या पराक्रमावर बाकीच्यांचा उत्कर्ष होत होता. भाऊ मृत्यु पाव-

ताच पटवर्धनाचा सर्व आधार नाहीसा झाला. मिरजकर बाळासाहेबांचे एक पत्र आहे. त्यांत त्यांनी लिहिले आहे, " गोपाळराव गेले ; भाऊही गेले ; आतां आह्मांस (पटवर्धनांस) कोणाचाही आधार राहिला नाही. "

भाऊंचे ज्येष्ठ पुत्र रामचंद्ररावआपासाहेब यांस पेशवेसरकारांतून दुखव्याचे पत्र व पोषाख आले. पत्रांत भाऊंचे गुण वर्णिले आहेत व त्यांच्या मरणाने पेशवेसरकारची फार हानि झाली असे लिहिले आहे. नाना आदिकरून प्रधान व शिंदे, होळकर आदिकरून सरदार यांजकडूनही अशीच पत्रे आली. श्रीरंगपट्टणच्या मोहिमेत इंग्लिशांची व भाऊंची मोठी दोस्ती झाली होती, त्यांनाही हे वर्तमान ऐकून फार दुःख झाले.

भाग १५.

गृहस्थिति व धर्मकृत्ये.

गृहस्थाश्रमी पुरुषाचा संसार सुखदायक व्हावयास, गृहसंबंधी कित्येक गोष्टींची अनुकूलता असावी लागते. संसार हे एक मोठे यंत्र आहे. यंत्रांत एखादी लहानशी न्यूनता उत्पन्न झाली की, ते जसे निरुपयोगी होऊन जाते, तसेच या संसारांत मनुष्याचा ज्या गोष्टींशी संबंध असतो, त्यांपैकी एक गोष्टीची वाण असली, तर ती सर्व संसार सुखास प्रतिबंधक होते. पुरुष उत्तम सद्गुणी आहे, आणि त्याच्या वांच्यास कजाग स्त्री आली; किंवा स्त्री पतिव्रता आहे, आणि तिच्या वांच्यास दुर्गुणसंपन्न पति आला; तर उभयतांही संसारसुखास कशी अंतरतात ; आणि मातापितरें सद्गुणसंपन्न असून त्यांच्या पोटी कुपुत्र निपजला असता, त्यांच्या संसाराचे कसे मातेरें होतें, हें सर्वास अवगत आहेच. सद्गुणी स्त्री, आज्ञाधारक पुत्र इ० सर्व अनुकूल गोष्टी

या संसारांत फारच थोड्यांच्या वाट्यास येतात. ही ज्याला लाधली, ती मृत्युलोकां राहून स्वर्गातील सुखाचा अनुभव घेतो, असे थोर पुरुषांचे वाक्य आहे, ते यथार्थ आहे. हे सर्व विचार मनांत आणून परशुराम-भाऊंच्या कुटुंबातील मनुष्यांविषयी या भागांत चार ओळी लिहिण्याचे आम्हीं योजिले आहे.

भाऊंची मातुश्री जानकीबाई ही पुण्यांत शिवराम कृष्ण खासगीवाले यांच्या घराण्यातील होती. खासगीवाल्यांचे घराणे मोठे प्रतिष्ठित व कुलीन होते, आणि जानकीबाई कुलशीलसंपन्न स्त्री होती. मुलाच्या वाळपणी त्याचा मातेशी सहवास अति निकट, व फार असतो. यामुळे मातेच्या स्वभावाचे प्रतिबिंब मुलाच्याठायी उत्पन्न होते, असा सामान्य सिद्धांत आहे. त्याप्रमाणे क्षमा, सहनशीलता, दया इत्यादि या मातेचे अनेक उत्तम गुण भाऊंच्या आंगां उतरले होते. भाऊंचे वडील, भाऊ लहान असतांच वारले. यामुळे या मुलाला सुमार्ग व सुरीति लावण्याचे काम सर्व या बाईकडे आले, आणि ते तिने उत्कृष्ट रीतीने केले. सरळपणाचे वर्तन, सेवकजनावर प्रीति, आणि स्वामीच्या मर्जीची सुप्रसन्नता राखणे या गोष्टींविषयी, तिने आपल्या पुत्रास अनेक वेळ उपदेश केला. आणि आपल्या पतीच्या शौर्याच्या व पराक्रमाच्या गोष्टी वरचेवर त्याला सांगून त्याच्याठायी शौर्य, धैर्य व साहसबुद्धि वृद्धिंगत केली. जानकीबाईस जिऊबाई ह्मणून एक कन्या होती. ही भाऊंची बहीण. ही पेण येथे लक्ष्मणराव कोल्हटकर यांस दिली होती. तिचा वंश पेण येथे आहे असे सांगतात.

भाऊंच्या पत्नीचे नांव राधाबाई. ही तासगांवचे प्रसिद्ध सावकार जोग यांचे पूर्वज विश्वनाथपंत जोग यांची कन्या. भाऊंचे लग्न इसवी सन १७५३ च्या सुमारास पुण्यास झाले. जोग यांचे घराणे फार मान्य होते ; आणि ही स्त्री फार रूपवती असून पतिसेवानिष्ठ आणि सदाचार संपन्न होती. उत्तम स्त्री ही पुरुषाच्या प्रपंचाचा अर्धा भार वाहते. लग्नाजे पुरुष मोठ्या विवंचनेत व दुःखांत असला तरी, ती आपल्या मधूर, प्रेमरसित भाषणाने त्याच्या सर्व विवंचनेचा व दुःखाचा त्यास विसर पाडते, आणि प्रपंचांत घडोघडीं येणारीं अनेक संकटे,

धैर्यानें भोगण्यास त्याला समर्थ करिते. त्याप्रमाणें राधाबाईचें होतें. भाऊ व राधाबाई यांचें परस्परांवर निस्सीम व निर्मल प्रेम असे. आणि भाऊंना वारंवार स्वाऱ्यांना जावें लागे, त्यामुळे त्या उभयतांचा वियोग घडण्याचे प्रसंग फार येत, तरी भाऊंचें चित्त राधाबाईच्या ठायीं व राधाबाईचें त्यांच्याठायीं दृढबंधन पावलें असे. अनेक प्रकारचे कष्ट, संकटे व यातना सोसून भाऊंनीं मोहिमेवरून परत यावें आणि तिच्या तोंडचीं चार मधुर भाषणें ऐकतांच तें सर्व विसरून गार व्हावें. पेशवेसरकारच्या थोरथोर प्रशंसा श्रवण करून जो त्यांच्या मनाला आनंद होई, त्याच्यापेक्षां शतगुणित आनंद स्वस्त्रीच्या चार शब्दांनीं त्यांना होई. तिच्या सहवासास येतांच त्यांच्या सर्व वृत्ति उल्हसित होत ; आणि तिच्या प्रशंसेनें त्यांना मोठमोठीं पराक्रमार्ची व साहसार्ची कृत्ये करण्याविषयी उत्साह येई. राधाबाई आपल्या सासूच्या आज्ञेत वागून तिचा मोठेपणा व मान राखण्याविषयी फार दक्ष असे. अशा गुणाची साध्वस्त्री मिळणें हे पूर्व सुकृताचें फल होय. राधाबाईला “ताईसाहेब” म्हणत असत. ताईसाहेबांच्या गुणवर्णनाच्या परंपरेनें चालत आलेल्या अनेक गोष्टी, अद्यापि केव्हां केव्हां लोक सांगतात. राधाबाई या भाऊंच्या मरणाच्या पूर्वी कांहीं वर्षे निवर्तल्या.

राधाबाईच्या पोटी भाऊंस पांच पुत्र व चार कन्या अशीं नऊ अपत्ये झालीं. सर्वांत ज्येष्ठपुत्र रामचंद्ररावआपासाहेब यांचा जन्म शके १६८३ त झाला. पित्याप्रमाणेंच हे मोठे शूर निपजले. आणि त्याप्रमाणेंच लहानपणीं सरदारीचा पेशा स्वीकारून त्यांनीं अनेक स्वाऱ्या, — कित्येक आपल्या पित्याच्या समागमे, व कित्येक स्वतंत्र केल्या. भाऊंच्या मरणानंतर मराठ्यांत जे शेष वीर राहिले, त्यांत हे अग्रगण्य होत. विख्यात वीर बापू गोखला याजपार्शी एकदां कोणी म्हटलें “ब्राम्हण वीरांत आतां आपण अग्रेसर आहां ;” त्यांनीं लागलेंच उत्तर केलें “हा मान आपासाहेब जमखंडीकर यांचा आहे. त्यांच्यापुढें आम्ही सर्व तुच्छ आहों.” आपासाहेबांचें लग्न बाईकर वासुदेवपंत रास्ते * यांची कन्या लक्ष्मीबाई इजबरोवर झालें होतें. आपा-

* जमखंडी संस्थानाचे प्रस्तुतचे दफतरदार व डेप्युटी कलेक्टर रावसाहेब वासुदेवराव धोंडदेव ऊर्फ बाबासाहेब रास्ते यांचे हे आज्ञे होत.

साहेब शके १७३५ त मरण पावले. त्यांस गोपाळराव ऊर्फ रावसाहेब हे एकच पुत्र होते.

भाऊंचे द्वितीय पुत्र हरीपंत ऊर्फ बाबासाहेब यांचा जन्म शके १६९१ त झाला. हेही मोठे शूर होते, व पित्यासमागमें स्वारीस जात. खर्ज्यांच्या लढाईत आपल्या पित्याचा, लालखान पठाण याच्या तडाक्यांतून, प्राण वाचवून, त्यांनी आपला पुत्रधर्म जागविला. वाईकर आनंदराव रास्ते तालीकोटकर यांच्या रमाबाई नामक कन्येबरोबर यांचा विवाह झाला होता. बाबासाहेब शके १७३२ त मरण पावले, त्यावेळीं त्यांच्या पत्नीने सहगमन केले. यांस पुत्रसंतान नव्हते.

तृतीय पुत्र माधवरावदाजीसाहेब यांचा जन्म शके १७०१ मध्ये झाला. भाऊंच्या कित्येक स्वान्यांस हे गेले होते व भाऊ मांडवगण येथे प्रतिबंधांत पडले, त्यावेळींही हे बरोबर होते. भास्करपंत कोल्हटकर यांच्या पार्वतीबाई नामक कन्येबरोबर यांचे लग्न झाले होते. दाजीसाहेब चैत्र वद्य ७ शके १७४० त वारले, त्यासमयीं त्यांची स्त्री सती गेली. यांस गोविंदरावनानासाहेब हे पुत्र होते.

चवथे पुत्र गणपतराव बापूसाहेब यांचा जन्म शके १७०७ मध्ये तासगांव येथे झाला. भाऊंच्या अंतकालीं यांचे वय चौदा वर्षांचे होते. यांचीं लग्नें तीन झालीं. पहिले कुटुंब जानकीबाई, ही महादाजीपंत गाडगीळ यांची कन्या; दुसरे कुटुंब संगमेश्वरकर केळकर यांची कन्या, ही लग्न झाल्यावर लवकरच निवर्तली; आणि तिसरे कुटुंब सावित्रीबाई, परशुरामपंत सोमण यांची कन्या. बापूसाहेब शके १७४१ त वारले. त्यांस पुत्रसंतती नसल्यामुळे त्यांनी परशुरामपंत यांस दत्तक घेतले.

भाऊंचा पांचवा पुत्र विनायकराव हा लहानपणीच वारला.

भाऊंची वडील कन्या, बयाबाई ही बारामतीकर जोशी यांचे घरी दिली होती. लग्न झाल्यानंतर पंधरा दिवसांच्या अंतर्च हिचा पति निवर्तला. त्यावेळीं हिचे वय सात आठ वर्षांचे होते. भाऊंनी पुण्यांत एकदां प्रसिद्ध रामशास्त्री यांस आपल्या वाड्यांत आणून या अल्पवयस्क मुलीची स्थिति त्यांना कळविली. तेव्हां ती पाहून शास्त्रीबोवाचे मन

धैर्याने भोगण्यास त्याला समर्थ करिते. त्याप्रमाणे राधाबाईचे होते. भाऊ व राधाबाई यांचे परस्परांवर निस्सीम व निर्मल प्रेम असे. आणि भाऊंना वारंवार स्वाऱ्यांना जावे लागे, त्यामुळे त्या उभयतांचा वियोग घडण्याचे प्रसंग फार येत, तरी भाऊंचे चित्त राधाबाईच्या ठायी व राधाबाईचे त्यांच्याठायी दृढबंधन पावले असे. अनेक प्रकारचे कष्ट, संकटे व यातना सोसून भाऊंनी मोहिमेवरून परत यावे आणि तिच्या तोंडची चार मधुर भाषणे ऐकतांच ते सर्व विसरून गार व्हावे. पेशवेसरकारच्या थोरथोर प्रशंसा श्रवण करून जो त्यांच्या मनाला आनंद होई, त्याच्यापेक्षां शतगुणित आनंद स्वस्त्रीच्या चार शब्दांनी त्यांना होई. तिच्या सहवासासे येतांच त्यांच्या सर्व वृत्ति उल्हसित होत ; आणि तिच्या प्रशंसेने त्यांना मोठमोठी पराक्रमार्ची व साहसाची कृत्ये करण्याविषयी उत्साह येई. राधाबाई आपल्या सासूच्या आज्ञेत वागून तिचा मोठेपणा व मान राखण्याविषयी फार दक्ष असे. अशा गुणाची साध्वीस्त्री मिळणे हे पूर्व सुकृताचे फल होय. राधाबाईला “ताईसाहेब” म्हणत असत. ताईसाहेबांच्या गुणवर्णनाच्या परंपरेने चालत आलेल्या अनेक गोष्टी, अद्यापि केव्हां केव्हां लोक सांगतात. राधाबाई या भाऊंच्या मरणाच्या पूर्वी कांहीं वर्षे निवर्तल्या.

राधाबाईच्या पोटी भाऊंस पांच पुत्र व चार कन्या अशीं नऊ अपत्ये झालीं. सर्वांत ज्येष्ठपुत्र रामचंद्ररावआपासाहेब यांचा जन्म शके १६८३ त झाला. पित्याप्रमाणेच हे मोठे शूर निपजले. आणि त्याप्रमाणेच लहानपणी सरदारीचा पेशा स्वीकारून त्यांनी अनेक स्वाऱ्या,—कित्येक आपल्या पित्याच्या समागमे; व कित्येक स्वतंत्र केल्या. भाऊंच्या मरणानंतर मराठ्यांत जे शेष वीर राहिले, त्यांत हे अग्रगण्य होत. विख्यात वीर बापू गोखला याजपार्शी एकदां कोणी म्हटले “ब्राम्हण वीरांत आतां आपण अग्रेसर आहां ;” त्यांनीं लागलेच उत्तर केले “हा मान आपासाहेब जमखंडीकर यांचा आहे. त्यांच्यापुढे आम्ही सर्व तुच्छ आहों.” आपासाहेबांचे लग्न वाईकर वासुदेवपंत रास्ते * यांची कन्या लक्ष्मीबाई इजबरोबर झाले होते. आपा-

* जमखंडी संस्थानाचे प्रस्तुतचे दफतरदार व डेप्युटी कलेक्टर रावसाहेब वासुदेवराव धोंडदेव ऊर्फ बाबासाहेब रास्ते यांचे हे आज्ञे होत.

साहेब शके १७३५ त मरण पावले. त्यांस गोपाळराव ऊर्फ रावसाहेब हे एकच पुत्र होते.

भाऊंचे द्वितीय पुत्र हरीपंत ऊर्फ बाबासाहेब यांचा जन्म शके १६९१ त झाला. हेही मोठे शूर होते, व पित्यासमागमें स्वारीस जात. खड्यांच्या लढाईत आपल्या पित्याचा, लालखान पठाण यांच्या तडाक्यांतून, प्राण वाचवून, त्यांनी आपला पुत्रधर्म जागविला. वाईकर आनंदराव रास्ते तालीकोटकर यांच्या रमाबाई नामक कन्येबरोबर यांचा विवाह झाला होता. बाबासाहेब शके १७३२ त मरण पावले, त्यावेळीं त्यांच्या पत्नीने सहगमन केले. यांस पुत्रसंतान नव्हते.

तृतीय पुत्र माधवरावदाजीसाहेब यांचा जन्म शके १७०१ मध्ये झाला. भाऊंच्या कित्येक स्वाय्यांस हे गेले होते व भाऊ मांडवगण येथे प्रतिबंधांत पडले, त्यावेळींही हे बरोबर होते. भास्करपंत कोल्हटकर यांच्या पार्वतीबाई नामक कन्येबरोबर यांचे लग्न झाले होते. दाजीसाहेब चैत्र वद्य ७ शके १७४० त वारले, त्यासमयीं त्यांची स्त्री सती गेली. यांस गोविंदरावनानासाहेब हे पुत्र होते.

चवथे पुत्र गणपतराव बापूसाहेब यांचा जन्म शके १७०७ मध्ये तासगांव येथे झाला. भाऊंच्या अंतकाली यांचे वय चौदा वर्षांचे होते. यांचीं लग्नें तीन झालीं. पहिले कुटुंब जानकीबाई, ही महादाजीपंत गाडगीळ यांची कन्या; दुसरे कुटुंब संगमेश्वरकर केळकर यांची कन्या, ही लग्न झाल्यावर लवकरच निवर्तली; आणि तिसरे कुटुंब सावित्रीबाई, परशुरामपंत सोमण यांची कन्या. बापूसाहेब शके १७४१ त वारले. त्यांस पुत्रसंतती नसल्यामुळे त्यांनी परशुरामपंत यांस दत्तक घेतले.

भाऊंचा पांचवा पुत्र विनायकराव हा लहानपणीच वारला.

भाऊंची वडील कन्या, बयाबाई ही बारामतीकर जोशी यांचे घरी दिली होती. लग्न झाल्यानंतर पंधरा दिवसांच्या आंतच हिचा पति निवर्तला. त्यावेळीं हिचे वय सात आठ वर्षांचे होते. भाऊंनी पुण्यांत एकदां प्रसिद्ध रामशास्त्री यांस आपल्या वाड्यांत आणून या अल्पवयस्क मुलीची स्थिति त्यांना कळविली. तेव्हां ती पाहून शास्त्रीबोवाचे मन

द्रवले, आणि या अर्भकाचा पुनर्विवाह व्हावयास कांहीं प्रयत्न नाहीं, असे त्यांनी सांगितले. नंतर भाऊंनी श्रीक्षेत्र काशीहून शास्त्रार्थ आणविले. त्यांत सर्वांनी पुनर्विवाहाविषयी आपली सन्मति दिली. तथापि, फार दिवस प्रचारांत नाहीं ती गोष्ट आपणच करून लोकांचीं मनें दुखवावी, हें प्रशस्त नव्हे, असें किल्लेकांनीं सुचविल्यावरून भाऊंनीं ती वेत राहित केला.

दुसरी कन्या, द्वारकाबाई कायगांवकर पाटणकर दीक्षित यांचे घरी दिली होती. दीक्षित हे पेशवेसरकारचे कुलगुरु होते, व मोठे मान्य पुरुष होते.

तिसरी कन्या, मनकार्णिकाबाई वाईकर रघुनाथरावदादा वैद्य यांस दिली होती. इचा वंश रघुनाथ व्यंकटेश वैद्य प्रस्तुत जमखंडीस आहेत हा होय.

चवथी कन्या, ठमाबाई प्रख्यात सावकार हुपरीकर जोशी, ज्यांस “नवकोट नारायण” ह्मणत, त्यांचे घरी दिली होती.

भाऊंचे सर्व पुत्र निस्सीम पितृभक्त होते. पित्याच्या अध्यां वचनांत ते असत ; आणि त्याचा फार मान राखीत. त्याच्या जिवाकरितां ते जीव देत. त्याच्या सेवेत आपला देह झिजावा म्हणून ते नेहमी फार उद्युक्त असत. भाऊंचा सर्वांवर सारखा लोभ असे. घरांत सद्गुणसंपन्न स्त्री आणि आज्ञाधारक, पराक्रमी व कीर्त्तिमान पुत्र असा सर्व गोष्टींनीं भाऊंचा प्रपंच थाटला होता. प्रपंचसुखाचा त्यांस पूर्ण अनुभव प्राप्त झाला.

प्रापंचिक संकटांत समाधान वृत्ति राहावयास धर्मनिष्ठा फार आवश्यक असते. ज्याची धर्मावर श्रद्धा नाहीं, तो पुरुष विपत्कालचें पाहिले वारें येतांच म्लान व निराश होऊन जातो. समाधान करून घेण्यास त्याला कोठें आधार नसतो. भाऊंची स्वधर्मावर फार श्रद्धा असे. नेहमी स्यायांची गडबड चाललीच असे, तरी ज्ञानसंध्या, जपजाप्य इत्यादि ईश्वरसेवेच्या कर्मांत ते कांहींना कांहीं तरी काल नियमानें घावीत असत. अतीत, अभ्यागत, वैदिक, पुराणिक यांची ते योग्यतेनरूप संभावना करीत. विद्वान् व पूज्य अशा शास्त्रीपंडितांस व वैदिकांस त्यांनीं आपल्या संस्थानांत इनाम व वर्षासनें करून दिली, त्यांचा अद्यापि

त्यांचे वंशज उपभोग घेत आहेत. भाऊंनी धर्मबुद्धीने परोपकाराची व लोकोपयोगी कृत्ये अनेक स्थळां अनेक केली. बहुत काल लोटल्या-मुळे, त्या सर्वांबद्दल आतां माहिती मिळणे अशक्य आहे. तथापि, सांतून जी फारच प्रसिद्ध आहेत, व ज्यांची माहिती लोक सांगतात त्यांची नावे येथे लिहितो.

श्रीकाशीक्षेत्री भाऊंनी एक शिवालय बांधिले व लक्ष ब्राह्मणांस इच्छाभोजन घातले. या लक्षभोजनाची काशीक्षेत्री फार ख्याति झाली. या कृत्यास खर्च फार लागला. काशीत असे लक्षभोजन कोणीही घातले नव्हते. हे काम भाऊंनी धोंडो विश्वनाथ जोग या-जकडे सांगितले होते. भाऊंनी श्रीकाशीक्षेत्री एक वाडा बांधून अतीत संन्याशी यांचा तेथे परामर्श व्हावा, अशी व्यवस्था केली, ती अद्यापि चालू आहे.

श्रीक्षेत्र पंढरी येथे श्रीपांडुरंगाचा सभामंडप, श्रीमास्तीचे देवालय व नगारखान्याकारितां कमान बांधिली. आणि श्रीअमृतेश्वराच्या देवा-लयाचा जीर्णोद्धार केला. या क्षेत्रीही भाऊंनी श्रीविठ्ठलमंदिरा सन्निध एक वाडा घेऊन, तेथे श्रीविठ्ठलाच्या नैवेद्याची व कोणी अतीत संन्याशी आले असतां, त्यांच्या भोजनाची सोई होण्याकारितां अन्नसत्र ठेविले, तेही अद्यापि चालू आहे.

श्रीक्षेत्र पुणतांबे येथे श्रीगोदावरीच्या कांठी शिवालय, घांट व वाडा बांधिला. आणि गांवास गांवकुसू केले.

तासगांव येथे श्रीगणपतीचे देवालय बांधिले. गणपती हे भाऊंचे धाराध्य दैवत असे. हे देवालय फार शोभिवंत, सुंदर व भव्य व्हावे, ह्मणून भाऊंनी दूरदूरचे कारागीर आणविले होते. या देवालयांत श्रीगणपतिपंचायतनाची संस्थापना, कर्नाटकांतून मोठी मोहीम करून आल्यानंतर शके १७०१ फाल्गुण शुद्ध २ या दिवशी भाऊंनी सुमुहुर्तावर मोठ्या समारंभाने व थाटमाटाने केली. पेशवेसरकारच्या दरबारांत खटपट करून भाऊंनी या देवस्थानाकारितां, दोन हजार रुपयांची जमीन, व दोन हजार रुपये वर्षासन करून घेतले. तासगांव येथे हठकेश्वर ह्मणून एक अनादि स्थान होते, त्याचा भाऊंनी जीर्णोद्धार केला.

चिंचणी येथे श्री परशुरामेश्वराचे देवालय बांधिले, व भिलवडी

येथे श्रीकृष्णसे मोठा घांट बांधिला. या घांटाची कारागीरलोक फार प्रशंसा करितात.

पुणे येथील तुळसी बागेतील श्रीरामास भाऊंनी भोकारी हा गांव इनाम दिला, आणि कायगांवकर दीक्षित यांस जळकें परगणे नेवासे हा गांव त्यांच्या अन्नसत्राकरितां दिला. जमखंडी जवळ श्रीक्षेत्र असंगी येथे भाऊंचे चुलत बंधु विष्णु दीक्षित यांनी श्री वेणुमाधवाचे देवालय बांधिले हेतें, त्याच्या पूजार्चेचा सतत खर्च चालण्याकरितां त्यांस असंगी हा गांव त्यांनी इनाम दिला.

प्रतिवर्षी शिवरात्रीस श्रीबालकेश्वर (गणेशवाडी); श्रीरामेश्वर (रामतीर्थ) श्रीकुसुमेश्वर (कोतवडे); श्रीहटकेश्वर (तासगांव) इ० अकरा मोठमोठ्या शिवालयांमध्ये महारुद्राभिषेक करण्याची भाऊंनी व्यवस्था ठेविली होती.

कोंकणांतून हजारों गरीब ब्राह्मण प्रतिवर्षी देशावर येत. त्यांच्या सोईकरितां आंबेघांट व अणुस्कुरें घांट यांवर भाऊंनी मोठ्या खर्चाने अन्नसत्रें ठेविली होती.

याशिवाय भाऊंच्या कारकीर्दीत त्यांनी केलेली मोठी कृत्ये लहलीं ह्मणजे चिंचणी गांवाजवळ मोठे धरण व जमखंडी येथे मोठा बळकट किल्ला बांधिला हीं हेत. चिंचणीच्या धरणावर बागाइताचा फार उपयोग होत आहे.

भाग १६.

उपसंहार.

मागील पंधरा भागांत परशुरामपंत भाऊंच्या चरित्राचा कथाभाग पूर्ण झाला. या भागांत भाऊंच्या स्वभावादिकांविषयीं चार शब्द लिहून ग्रंथ समाप्त करूं.

महाराष्ट्र देशात आजपावेतो जे कोणी महापराक्रमी पुरुष होऊन गेले, त्यांतिल श्रेष्ठांमध्ये भाऊंची गणना केली पाहिजे. शौर्य, धैर्य आणि साहस हे त्यांचे उपजत गुण होते. भीतीने त्यांच्या मनास कधीही स्पर्श केला नाही. केवढाही प्रबळ शत्रु असो ; त्याच्या बरोबर दंड धोपटून समर करण्यास भाऊ सिद्ध असत. शत्रूस पाठ दाखविणे ह्मणजे प्रत्यक्ष मरणापेक्षाही अधिक ते मानोत. चौदा वर्षांचे असता त्यांनी युद्ध क्रम आरंभिला, आणि तोच क्रम आमरण अखंड चालविला.

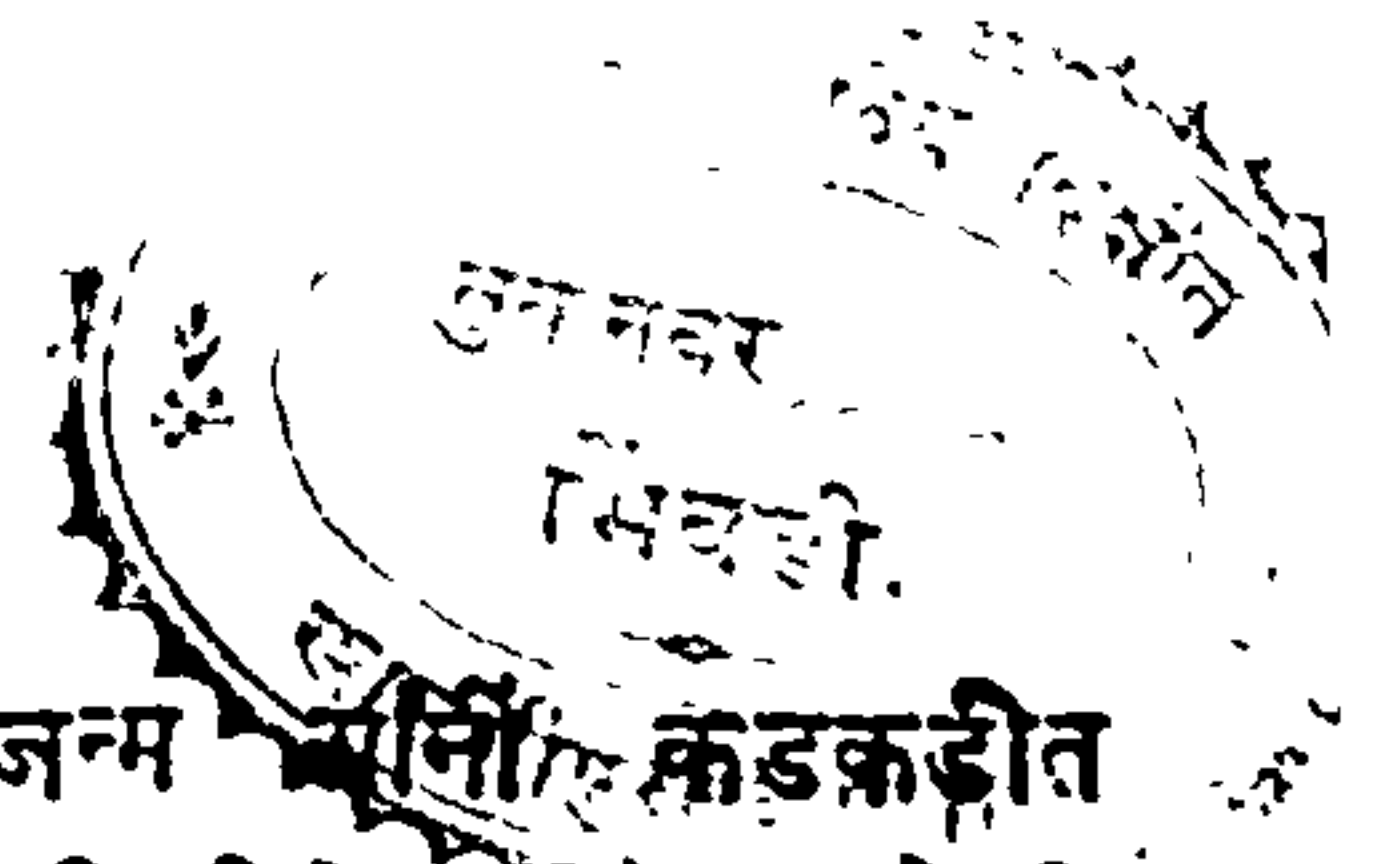
कोल्हापूरकर, हैदर, टिपू, निजाम व इंग्लिश अशा मोठमोठ्या रणशूर व बलाढ्य शत्रूंशी त्यांनी समर केले, पण त्यांपैकी एकासही ते हार गेले नाहीत. मराठ्यांच्या सर्व सरदारांवर त्यांनी आपली शौर्यादि गुणांत छाप बसविली आणि सर्वांत श्रेष्ठत्व संपादिले. त्यांचे अतुल पराक्रम पाहून हा प्रत्यक्ष "परशुराम" यवनादि राजांचा बलगर्व हरण्याकरिता पुनः अवतीर्ण झाला असे लोक ह्मणू लागले. कर्नाटकांतले राजे त्यांच्या नांवाला थरथर कांपत. त्या प्रांतांत पेशवेसरकारचे वर्चस्व रावण्यास याच पुरुषाचे पराक्रम सर्वांशी कारण होते.

भूतदया हा ईश्वरी गुण मानिला आहे, तो भाऊंच्या आंगां फार बसत होता. कोणीही याचना करण्यास त्यांजकडे आला, आणि विमुख गेला, असे कधी होत नसे. अनेक ठिकाणी, अतीत अभ्यागतांच्या सोईकरिता त्यांनी मोठ्या खर्चाने अन्नसत्रे ठेविली होती, हे मार्ग सांगितलेच आहे. पुष्कळ गरीब व कुटुंबवत्सल लोकांस त्यांनी तासगांव येथे घरे करून दिली, आणि त्यांच्या कुटुंबांच्या चरितार्थाची सोई केली. दुसऱ्यांचे दुःख पाहून ते हळहळत, आणि त्यांचा परिहार करण्याकरितां आस्थापूर्वक झटत. स्वारी चालली असतां वाटेने कोणी अनाथ, पंगु किंवा क्षुधित भेटला असतां, त्याचा समाचार घेतल्या शिवाय पुढे जाऊं नये, असा त्यांचा परिपाठ होता. अशी अद्यापि या प्रांती लोक प्रसिद्धि आहे. गरीब लोकांच्या उपयोगार्थ कोठे कोठे विहिरी व तलाव त्यांनी बांधिलेले अद्यापि लोक दाखवितात. ज्याने संग्रामसमयी शत्रूचा प्राण घेण्याकरितां तुटून पडावयाचे, त्याने अत्यंत दयाशील पुरुषापेक्षाही अधिक दया प्रकट करावी, हा एक चमत्कारच होय. डब्लूक आफ वे-

लिंगटन याचाही स्वभाव याच प्रकारचा होता. मनुष्याच्या स्वभावाची घटना कांहीं चमत्कारिक आहे.

पदरचे मानकरी, आश्रित आदिकरून परिजनांवर भाऊंचा फारच छोभ असे. परिजन आदिकरून हे आपल्या कुटुंबातीलच आहेत, असे ते मानीत, आणि आपल्या पुत्राप्रमाणे त्यांचा प्रतिपाल करीत. स्वारींत असोत, देशांतरीं, असोत, किंवा कोठेही असोत, त्यांच्या हितांविषयीं निरंतर काळजी वाहात. ज्याला एकदां आपला असे त्यांनीं ह्मटले, त्याला त्यांनीं कधींही अंतर दिले नाही. पेशवेसरकारची इतराजी झाल्यामुळे कित्येक थोरथोर गृहस्थ त्यांच्या आश्रयास आले, त्यांस त्यांनीं त्यांच्या इतमामाप्रमाणे ठेवून घेतले ; व त्यांस नेमणुका करून दिल्या. त्यांचा अद्यापि त्यांचे वंशज उपभोग घेत आहेत. आपल्या मंडळीचा त्यांना मोठा अभिमान असे. आणि त्यांचा उत्कर्ष त्यांस फार प्रीय असे. त्यांपैकी पुष्कळांस त्यांनीं योग्यतेस चढविले. कित्येकांस गांव इनाम दिले ; कित्येकांस जमिनी दिल्या ; आणि कित्येकांस पेशवेसरकारांतून मामलती देवविल्या. अशा पुरुषाच्या ठायीं पदरच्या परिजनांचे अढळ व अप्रतिम प्रेम जन्मले यांत नवल नाही. ते सर्व त्यांना पितृतुल्य मानीत. आणि त्यांजकरितां आपले सर्वस्व खर्चण्यास सिद्ध असत. मांडवगण येथे भाऊ प्रतिबंधांत पडले, तेव्हां त्यांच्या सेवकांनीं व आश्रितांनीं, त्यांच्या मुक्ततेकरितां नानाप्रकारचे परिश्रम केले. भाऊंना दूरदेशीं नेऊन पोषवावे, असे नानांचे वेत चालले होते ते दीर्घ प्रयत्न करून त्यांनीं रहित केले ; भाऊंच्या जवळ सक्त प्राहस होता, तरी त्यांतून भेदून जाऊन कित्येकांनीं बैरागी, गोसावी अशा प्रकारचे नानाविध धारण करून त्यांची भेट घेतली ; कित्येकांनीं शिद्याकडे, त्यांची प्रियपात्र नाटकशाला, (केसरा) इच्या द्वारे त्यांच्या मुक्ततेचे धोरण बांधिले ; कित्येकांनीं रास्त्यांस भारिले ; आणि कित्येक शूर तर जिवाची पर्वा न करितां जवळच्या पहारे कऱ्यांस कापून काढण्यास उद्युक्त झाले. अशा निष्ठेचे भाऊंचे सेवक होते. सेवक उत्तम होणे हे बहुतांशी धन्याच्या हातीं आहे असे लक्षणतात, ते यथार्थ आहे.

भाऊंच्या उत्तम गुणामध्ये त्यांच्या एक पत्नीव्रताची योग्यता फारच मोठी मानली पाहिजे. अल्पवयांत ऐश्वर्य प्राप्त झाले असतां, व

विषयोपभोगाच्या सर्व अनुकूलता असता, आजन्म ~~पुढील~~ कडकडीत एकपत्नीव्रत चालविले, या गुणाबद्दल, त्यांची कितीही प्रशंसा केली तरी थोडीच आहे. महाराष्ट्रदेशाच्या इतिहासांत या गुणांत भाऊंच्या जोडीस बसविण्याजोगे फारच थोडे पुरुष सांपडतील.

भाऊ मनाचे फार मोकळे व निष्कपटी होते. आंत एक आणि बाहेर एक हे त्यांच्या स्वर्गीही नव्हते. पण जग हे कपटाने भरलेले आहे. त्यांत नुसत्या सरळ वर्तनाचा परिणाम लागत नाही. या गोष्टीचा अनुभव भाऊंना उत्कृष्ट आला, आणि चांगली अदल घडली. नाना फडणवीस व बाळोबातात्या यांमध्ये पेशवाईतील कारभाराविषयी प्रतिस्पर्धा सुरू झाली ; तेव्हां त्यांनी भाऊंना मध्ये घेऊन, त्यांचे नांव पुढे केले, आणि स्वार्थ साधिले ; व त्याला तोंडघशी दिले. यावरून पाहतां व्यवहारांत सरळवर्तन सर्वदां हितकर होतेंच, असा नियम नाही. निदान कपटपट्टु पुरुषा बरोबर तरी, तशा वर्तनाचा उपयोग होत नाही हे सत्य आहे.

स्वामीकार्याविषयी तत्परता, हा एक भाऊंच्या आंगी वर्णनीय गुण होता. पेशवेसरकारचे लहान मोठे कोणतेही काम पडो, भाऊंना आज्ञा होताच, ते बजाविण्याविषयी ते सिद्ध असत. एका स्वारीचे काम फत्तेकरून यावे, तो दुसरीवर जाण्याविषयी आज्ञा ; याप्रमाणे एक-सारखा क्रम चालला होता ; तथापि, एकदांही पेशवेसरकारच्या आ-झेस त्यांनी ना हटले नाही ; किंवा हाती धरलेला कार्यभाग साधण्यास किंचित् आळस केला नाही. असे स्वामीकार्यरत पुरुष थोडे सांपडतील. प्रख्यात समुद्रावरचा योद्धा नेल्सन याप्रमाणे, स्वामीकार्यापुढे ते आपले स्वतःचे सुख तुच्छ मानीत. सामान्यतः मनुष्याचा स्वसुखाविषयी मोठा ओढा असतो ; तेव्हां ज्याने स्वसुखाची पर्वा न धरितां आपला सर्व देह स्वामीकार्यार्थ झिजविला, आणि त्यांतच भूषण मानिले त्याची योग्यता फारच मोठी, यांत संशय नाही. एकदां भाऊंची स्वारी श्रीरंगपट्टण-च्या मोहिमेवर गेली असतां तिकडेच दोन वर्षे राहणे झाले. तेव्हां बरोबरचे सर्व लोक कंटाळले. त्या प्रसंगी भाऊंच्या सैन्यांत नलगे आडनांवाचा कोणी शिलेदार होता तो भाऊंजवळ येऊन हणाला,

“ धनीसाहेब, आपणासमागमें लहान मोठ्या शंभर लढाया मारल्या, आतां चाकरी तरी किती दिवस करावयाची ? घरी आईबाप, बायका-मुलें यांनी आमची चिंता करावी आणि आम्ही येथे त्यांची करावी. आतां आम्हास रज्य द्या. आम्ही कंटाळलों.” भाऊंनी त्याची समजूत केली आणि हटलें, “ बाबा, आपण सर्व सरदार आणि शिलेदार पेशवेसरकारास आपला देह अर्पण केला आहे. त्यांची एक-निष्ठ सेवा हीच आपली कर्तव्यता, आणि त्यांचा जय हेंच आपलें सुख होय. पेशवेसरकारानें आपल्या पराक्रमावर विश्वास ठेवून आपणांस अशा महत्वाच्या मोहिमेवर पाठविलें. आपल्या सर्व अडचणी व संकटें मोठीं आहेत खरीं, पण सरकारच्या कामांत तीं सर्व एकीकडे ठेविलीं पाहिजेत. आपण येथें आळस केला, तर पेशवेसरकारची बाजू कोणी राखावी, आणि स्वराज्याचा उदय कसा व्हावा ? स्वराज्याच्या सेवेचें प्रत्येक व्यक्तीकडे कांहींतरी काम आहे, त्यांत आपल्या वांट्यास हें आलें आहे. तें आपण मनःपूर्वक केलें पाहिजे. तसें न करूं तर आपण दोषी ठरणार नाही काय ? ”

सेनानायक यासंबंधानें पाहतां, भाऊंची गणना अर्वाचीन वीरांत अग्रस्थानां केली पाहिजे. सेनानायकाचे सर्व गुण त्यांच्यामध्ये पूर्ण वसत होते. शिपायांच्या व शिलेदारांच्या संकटाचे व दुःखाचे ते आपण वांटे करी होत. आपल्या सुखापेक्षां त्यांच्या सुखा करितां व सोई करितां ते अधिक जपत. त्यांच्या मंडळींत मिसळणें ; त्यांच्या बरोबर गोडगोड भाषण करणें ; त्यांचे पराक्रम पाहून त्यांना देणग्या देणें ; त्यांच्या गमती करितां अनेक प्रकारचे खेळ करणें ; आणि सणवारीं त्यांना मोठमोठ्या मेजवान्या करणें ; या गोष्टींची त्यांना फार हीस असे. स्वारीचा तळ पडला, म्हणजे सर्वांची पोटापाण्याची व शि-धासामुग्रीची सोय करून द्यावी, आणि मग आपली सोय पहावी असा त्यांचा परिपाठ होता. सैन्यांत अजारी असेल त्यांच्या पथ्यापाण्याची तजवीज करणें ; थकला असेल त्याला साह्य करणें ; आणि क्लेश पावलेला असेल, त्याचें समाधान करणें ; या गोष्टींविषयीं ते फार दक्ष असत. यामुळे सैन्यांत ते अत्यंतप्रिय होते. प्रत्येकास आपला जीव प्यारा असतो, तो जीवही भाऊंच्या कार्यार्थ खर्चण्यास कोणी मार्गेपुढें पाहत

नसत. भाऊंच्या उपयोगी पडण्यास ' मो पुढें कीं तूं पुढें ' अशी त्यांची प्रतिस्पर्धा चाले. त्यांची नुसती सूचना आली पुरे, ते पाहिजे त्या कामावर जाण्यास तयार असत. प्रख्यात वीरनायक बोनापार्ट याचे शूर शिपाई जसे पाहिजे त्या मोहिमेवर त्याजबरोबर मोठ्या उच्छाहानें जात, तसेच भाऊंचे शिपाई त्याजबरोबर पाहिजे तेथें जात. बोनापार्ट एखा वेटांत प्रतिबंधांत असतां तेथून गुप्तपणें येऊन फ्रान्स देशांत त्यानें पाय ठेवितांच, त्याचे पुरातन वीर जसे त्याजवळ लागलेच जमले, तसेच सातारचें बंड मोडण्याकरितां भाऊंची प्रतिबंधांतून मुक्तता होतांच त्याजवळ त्यांचे पुरातन हजारों वीर जमले. सैन्यसमागमें घेऊन बोनापार्टानें जशा कित्येक वेळ फारच मोठमोठ्या मजला मारल्या, तशाच भाऊंनीही मारिल्या. बोनापार्टाचे अनेक सर्वमान्य गुण या ब्राह्मणवीरश्रेष्ठामध्ये वास करीत होते.

ज्याला मोठमोठ्या स्वान्या करून यश संपादन करावयाचें आहे, त्याला आपलें सैन्य अर्ध्या वचनांत ठेवणेंही गोष्ट मुख्य साधावी लागते. सरदार मोठा शूर आहे, पण त्याचें सैन्य त्यास अनुकूल नाहीं, तर त्याच्या हातून कोणतेंही महत्कृत्य व्हावयाचें नाहीं. एखादे प्रसंगी तो पटकर कदाचित् प्राणासही मुकेल. पण सैन्य अनुकूल ठेवणें ही गोष्ट सामान्य नाहीं. आपल्या कुटुंबांत दहा बारा मनुष्ये असतात, तीं सर्व परस्परांचीं आप्त, एकत्र राहिलेलीं असतात ; पण त्या सर्वांचीं मनें संतुष्ट ठेवून संसाराचा गाडा हांकणें आपणास अवघड पडते ; मग अनेक जातींचे व अनेक ठिकाणचे लोक ज्या सैन्यांत असावयाचे, त्या सैन्यास देशाच्या एका टोंकापासून दुसऱ्या टोंकास विदेशांत नेणें ; आणि त्याला आंवर घालून व आपलेसे करून, परकीय राष्ट्रांशीं, त्यांच्या हातून मोठमोठीं तुमुल युद्धे करविणें हे कृत्य किती शहाणपणाचें व धूर्ततेचें आहे याची कल्पना करा. हे कृत्य भाऊंस उत्कृष्ट रीतीनें साधलें होतें.

अंगीकारिलेल्या कार्याची दृढनिश्चयपूर्वक पाठ पुरविणें हा एक भाऊंच्या आंगी विशेष गुण होता. त्यांनीं केलेल्या स्वान्यांत सर्वदां त्यांना प्रथमच यश मिळालें असें नाहीं, पण अपजयानें निराश न होतां, यश प्राप्त्यर्थ अधिकच निश्चयानें ते उद्योग करीत, त्यामुळे त्यांचे मनोदय सफल होत. भाऊ जबरदस्त उद्योगी होते. लढाई करावयाचा किंवा

हला करावयाचा निश्चय ठरला, हणजे अतिक्षुल्लक कामापासून तो अतिमहत्वाच्या कामापर्यंत, ते जाताने देखरेख करीत. उचलिलेले काम तडीस नेल्याशिवाय त्यांना झोप येत नसे. उद्योग व दृढनिश्चय ही यशप्राप्तीची मुख्य अंगे होत, असे हणतात ते सत्य आहे. या गोष्टीत भाऊंचा कित्ता, त्यांच्या देशबांधवांनी घेण्यासारखा आहे.

कोणत्याही लहान मोठ्या कामांत आपण मन घातल्याशिवाय आणि त्याविषयी आपण खपल्याशिवाय लोकांच्या मनांत त्याच्याविषयी अगत्य उत्पन्न व्हावयाचे नाही हे बीज भाऊंना उत्कृष्ट माहित होते. ते जी जी कामे हाती घेत, ती ती करण्यास अगोदर स्वतः कंबर बांधीत. आपल्या सैन्याने एकटे जिवावर उदार होऊन जावे, आणि आपण स्वस्थ मार्गे मौज पहात राहिले, हे त्यांना अगदी आवडत नसे. युद्धप्रसंगी भाऊ आपल्या सैन्याच्या अग्रभागी होत, आणि स्वतः पराक्रम करून दाखवून आपल्या सैन्यास उत्तेजन देत. तेणेकरून त्यांच्या शूर शिपायांना अधिकच स्फुरण चढे आणि आवेश येई व शत्रूंची लढतांना ते आपल्या जीवाकडे पहात नसत. संग्रामास निघण्यापूर्वी भाऊ आपल्या सैन्यास हणत, “शूरानो, मी तुमचा सरदार खरा. पण माझी सरदारी राखणे सर्वस्वी तुमच्या हाती आहे. मी शेरभर पिठाचा मालक. सर्व भूषण तुमचे आहे. युद्धांत मरण आले तर स्वर्गवास मिळेल. यश आले तर अखंड कीर्ति होईल. आपल्या पूर्वजांचे पराक्रम आठवा ; आणि कीर्ति मिळवा. अपयश घेऊं नका. आमची पेशवेसरकारची, आणि मराठी राज्याची शोभा सर्व तुमच्या हाती आहे.” या प्रोत्साहनक भाषणाने भाऊंच्या लोकांस इतकी वीरश्री येत असे की, एकदां भाऊपुढे झाले, आणि ते मागून निघाले, हणजे मग कोणालाही ते आवरत नसत.

आतां भाऊंच्या गुणांचेच वर्णन केले, यावरून त्यांचे दोषच शोधण्याचा कोणी यत्न केला असतां, त्याला एकही दोष सांपडावयाचा नाही असे आमचे हणणे नाही. कोणाही मनुष्याच्या सर्वच कृति निर्दोष होणे, ही गोष्ट अशक्य आहे. कोणास काहींना काहींतरी गोम असतेच. भाऊंनी बाजीरावास जुन्नराहून बोलावून आणिले, तेव्हां तेथे त्यांनी शपथा आणा घेतल्या व अभयवचने दिली, ती त्यांनी पाळली

नाहोत, आणि उलटे ते त्याच्याच नाशास प्रवृत्त झाले, हा त्यांच्या हातून मोठाच प्रमाद घडला. ही गोष्ट त्यांच्या नेहमीच्या वर्तनास फार सुटून झाली, आणि हे सर्व नानांचे खेळ होते हे खरे. पण त्यांत भाऊंचा दोष कमी ठरतो असें नाहो. येथून भाऊंची घडीच विघडली. पुढे पेशवेसरकारचा कारभार त्यांच्या हातीं आला, त्यांतही त्यांचे वर्णन करण्यासारखे तेज पडले नाहो. भाऊ शूरत्वगुणांत जितके उत्कृष्ट शोभत होते, तितके राज्यकारस्थानीपणांत नव्हते. तथापि, हे अल्पस्वरूप दोष त्यांच्या प्रतापाच्या तेजांत सर्व लपून जातात, हे कोणीही प्रांजलपणे कबूल करील.

गुणदोषांचा विचार करून पाहतां भाऊंच्या आंगीं गुणांचेच आधिक्य फार होते हे निर्विवाद आहे. ह्मणून त्यांच्या दोषांकडे दृष्टि न देतां, त्यांचीं सर्व महत्कृत्ये लक्षांत आणावीं, आणि ज्यानें आपले नांव या देशाच्या एका टोंकापासून दुसऱ्या टोंकापर्यंत गाजविले ; ज्यानें अनेक संग्रामांत मराठ्यांच्या राज्याची बाजी राखून गाजी म्हणवून घेतले ; ज्यानें शिंदे, होळकर इत्यादि महान् महान् योद्ध्यांस मार्गे टाकून ऐश्वर्यगिरीच्या शिखरावर उड्डाण केले ; ज्यानें आपल्या अतुल प्रतापांनीं महाराष्ट्रवीरांची दिगंतरीं कीर्ति केली ; आणि ज्यानें अजरामर कीर्ति मार्गे ठेवून, अखेरीस धारातीर्थीच देहविसर्जन केले, तो पुरुष किती योर, किती धन्य, आणि किती पराक्रमी असावा, याचा विचार करावा. अशा प्रकारचे पुरुष सर्व महाराष्ट्रदेशीय जनांस अत्यंत पूज्य होत.

*****
समाप्त.
*****

पुस्तकाविषयी विद्वानांचे अभिप्राय.

“ कर्नाटक प्रांतातील संस्थानांचा इतिहास ” या पुस्तकाचे कर्ते प्रोफेसर बाळाजी प्रभाकर मोडक यांच्या अभिप्रायाकरिता मंडळीने आठवणी पुस्तके पाठविली होती. त्यांनी सदर पुस्तकाविषयी अभिप्राय लिहून पाठविला. त्यातील या पुस्तकासंबंधी कित्येक वेंचे.

“ [नंबर २] हा ग्रंथ फार खुलासेवार आहे, आणि यांत अगदी नवी माहिती फार आहे. या ग्रंथकाराने पुष्कळ मूळलेख मिळविले आहेत ; आणि आपल्या ग्रंथांत त्यांचा पूर्ण उपयोगही केला आहेसे दिसते. * * * याचा विषयरचना पद्धतवार आहे. ज्यांत भाऊंचा विशेष संबंध नव्हता अशा गोष्टीस उगीच प्रधानत्व देऊन वर्णन करण्याचा प्रमाद त्याच्या हातून झाला नाही. ज्यांत भाऊंचा प्रमुखत्व करून संबंध आहे व ज्यांत त्यांनी मराठ्यांच्या अवाढव्य सैन्यावर आधिपत्य चालवून स्वतंत्रतेने कामगिऱ्या बजाविल्या, अशा मुख्य गोष्टी लहल्या म्हणजे त्यांनी जनरल गाडर्ड साहेबांचा बोरघाटांत केलेला पराजय ; म्हैसूर व कर्नाटक प्रांतांत त्यांनी केलेल्या स्वाऱ्या ; खड्यांची लढाई ; आणि कोल्हापूरच्या राजावर केलेली स्वारी ; या होत. तसेच दुसरा बाजीरावपेशवा राजपदारूढ होतांना व तत्पूर्वी पुण्यांत जी कारस्थाने व जे कट झाले, त्यांतही त्यांचे फार आंग होते. या गोष्टीस प्रधानत्व देऊन ग्रंथकर्त्याने आपल्या ग्रंथाचा बराच भाग त्याजकडे आपिला आहे, आणि भाऊंच्या चरित्रांत ज्याप्रमाणे त्यांचे पूर्ण विवेचन झाले पाहिजे होते, तसे त्यांचे विवेचन केले आहे.

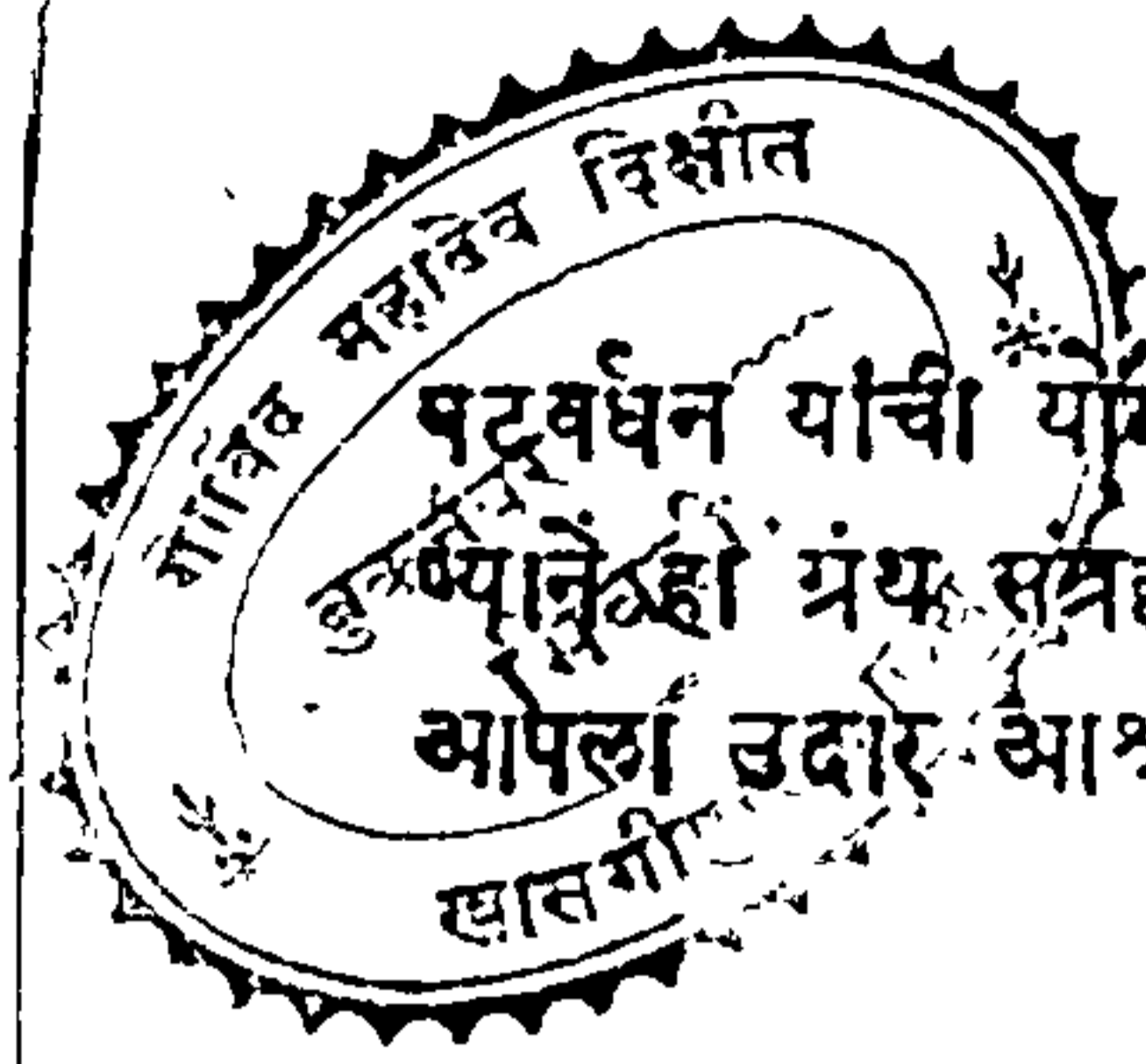
सामान्यतः त्याचे लेख निर्दोष व विषयास लागू असे आहेत. त्याची भाषा साधी आहे * * * व विशेषे करून भाऊ सारख्यांच्या चरित्रास साजण्यासारखी आहे. या पुस्तकांत मोठा गुण हा आहे की, या ग्रंथकाराने मिळविलेली माहिती भरपूर व विपुल आहे. * * * मंडळीने दिलेल्या जाहिरातीतील अटी या ग्रंथकर्त्याने पूर्ण केल्या असे म्हणण्यास हरकत नाही. आरंभी हा ग्रंथ जरी अत्यंत साधा दिसतो तरी जेथे जेथे भाऊंच्या चरित्रातील अतिशय महत्वाच्या कृत्यांचे वर्णन करण्याचे प्रसंग आले आहेत तेथे तेथे तो विशेषच रमणीय झाला आहे. शिवाय, आपल्या

गौष्टीस सर्वत्र सारखें स्वरूप देण्याकरितां, त्यानें वाङ्मय विषय, आपल्या ग्रंथांत घुसडून दिल्याचें आढळत नाही. जेवढ्याविषयी त्याला लेखी आधार सांपडला, तेवढेंच त्यानें लिहिलें आहे. * * *

म्हणून माझा असा अभिप्राय आहे, कीं, नं० २ चा ग्रंथ दुसऱ्या ग्रंथापेक्षां खरोखर श्रेष्ठ आहे ; आणि मंडळीनें त्याला आश्रय द्यावा हें योग्य आहे. ”

मराठी ग्रंथमंडळीच्या मार्फत एका उदार सदृहस्थाने परशुरामपंत भाऊसाहेब पटवर्धन तासगांवकर यांचें चरित्र जो उत्कृष्ट लिहील त्यास ३०० रुपयांचें बक्षिस देण्याचें कबूल केलें. त्याप्रमाणें तीन ग्रंथ मंडळीकडे आले, त्यांपैकीं १०० १०० भिकाजी धोंडदेव निगुडकर यांचा ग्रंथ सर्वानुमते पसंत ठरला, त्यावरून त्यांस बक्षिस देण्यांत आलें आहे. ग्रंथमंडळीचा व्यवस्थापक या नात्यानें हा ग्रंथ मीं समग्र वाचून पाहिला आहे. याची भाषा सरळ व सुबोध असून चरित्रकथनास जो नेमस्तपणा अवश्य आहे, तो या ग्रंथांत चांगला साधला आहे. मुख्य सत्यासत्याविषयी चवकसपणा चरित्र लिहिणाराच्या आंगी पाहिजे. आपल्या चरित्राचा नायक सर्वगुणसंपन्न व सर्वदोषरहित असतो अशी बुद्धि धरून ग्रंथ लिहिण्यास प्रवृत्त झाल्यास चरित्रकथन शुद्ध व मार्मिक होत नाही. हे दोन्ही विचार निगुडकर यांनीं मनामध्ये बाळगून चरित्र लिहिलें आहे. चरित्रसंबंधी लागणारी माहिती केवळ इंग्रजी पुस्तकांवरून न घेतां हेईल तेवढें करून स्वतंत्र बखरी, हकीकती, पत्रे पटवर्धन संस्थानांतून मिळवून ग्रंथ लिहावा अशी अट ठेवण्यांत आली होती. त्याप्रमाणें बरेच अंशानें त्यांस स्वतंत्र माहितीची साधनें मिळालीं हें प्रस्तावनेस जोडलेल्या यादीवरून दिसून येईल. हे सर्व लेख निगुडकर यांजकडून आणवून पाहिले, व सवडीप्रमाणें ते ‘काव्येतिहासांत.’ छापण्याविषयीं निगुडकर यांस शिफारस केली आहे. शिवाय श्री० १०० चिंतामणरावआपासाहेब सांगलीकर यांनीं आपल्या कारकीर्दीची हकीकत स्वतां लिहिलेली माझ्या पाहण्यांत आली, ती निगुडकर यांस ग्रंथ छापण्याचें काम चालू असतां दिल्यावरून त्या हकीकतीचा ही उपयोग योग्य ठिकाणीं केला आहे. एकंदरीत भाऊसाहेब

पटवर्धन यांची योग्यता ज्यांस ऐकून ठाऊक आहे अशा प्रत्येक मनुष्यानेही ग्रंथ संग्रहास ठेवावा व पटवर्धन संस्थानिक यांनी या ग्रंथास आपला उदार आश्रय द्यावा अशी मी शिफारस करितो.

महादेव गोविंद रानडे.

रा० रा० भिकाजी धोंडदेव निगुडकर यांनी केलेले " परशुराम-माऊ पटवर्धन यांचे चरित्र " आम्ही समग्र वाचिले. ग्रंथकर्त्यांनी माहिती मिळविण्याचे कामी बहुत श्रम घेतले असून तिचा उपयोगही त्यांनी योग्य स्थळी करावा तसा केला आहे. ग्रंथकर्त्यांची भाषा सोपी व साधी आहे व ग्रंथामध्ये फाजील गोष्टींचा समावेश न करण्याविषयी होईल तितकी काळजी वाळगली आहे. चरित्रकाराच्या अंगी जे निष्पक्षपातता, समदृष्टि आणि यथार्थ वर्णन करण्याविषयी सावधगिरी हे गुण असावे ते प्रस्तुत ग्रंथकाराच्या अंगी आहेत हे एक नवीन चरित्रकारांस अनुकरणीय उदाहरण आहे. एकंदरीने हे पुस्तक आमच्या मताने ग्रंथोत्तेजक मंडळीने पसंत करण्यासारखे आहे.

(सही) गोपाळराव हरि देशमुख.

ग्रं० मं० चे अध्यक्ष.

मराठी ग्रंथोत्तेजकमंडळीच्या सन १८८१।८२ सालच्या रिपोर्टातील उतारा.

" * * * * एकंदरीत रा० रा० भिकाजी धोंडदेव निगुडकर यांचे-पुस्तक मंडळीस पसंत पडले. त्यांतील मुख्य गुण हा आहे की, भाषा साधी व सरळ असून मधून मधून भाऊंच्या शौर्याचे वर्णन करण्याचा प्रसंग आला आहे तेथे ती रसभरित झाली आहे. तसेच माहिती मिळविण्याच्या कामी ग्रंथकर्त्यांनी फार परिश्रम घेऊन पुष्कळ संग्रह केला, व त्याचा उपयोगही चांगल्या विचाराने केलेला आहे. * * * पुस्तक छापून तयार झाले लणजे पुष्कळ अंशाने मराठीत चरित्राच्या ग्रंथांची जी उणीव आहे, ती कमी करण्याविषयी प्रथम प्रयत्न झाला असे मानण्यास हरकत येणार नाही. "

छण्णराव बापूजी मांडे.

ग्रं० मं० चे सेक्रेटरी.